

NORDEUROPA-INSTITUT

Humboldt-Universität zu Berlin

Jurij Kusmenko
Sven Lange (Hrsg.)

Kors och tvärs i nordistiken

Kors och tvärs i nordistiken

Föredrag från det 4:e studentkollokviet
i nordisk språkvetenskap
Stockholm, 12–13 november 1999

Herausgegeben von
Jurij Kusmenko und Sven Lange

Berlin 2000

Jurij Kusmenko/ Sven Lange	VORWORT	5
Sven Lange (Stockholm)	EN TVÅÅRIG FLICKAS ÅTERANVÄNDNING AV LEXIKALA ELEMENT I VUXNAS UTSPEL	7
Kristina Kotcheva (Berlin)	OM KONJUNKTIONERNA <i>OG</i> OCH <i>EN</i> I ISLÄNDSKAN	24
Kristina Danielsson (Stockholm)	ÄR OLIKA SPRÅKNIVÅER OLIKA VIKTIGA FÖR OLIKA LÄSARE? EN JÄMFÖRELSE MELLAN NYBÖRJARE MED SNABB RESPEKTIVE LÅNGSAM LÄSUTVECKLING	36
Irina Enders (Berlin)	SPANING EFTER ORIGINALET AV <i>ERÍKS SAGA RAUÐA</i> : SKRIVARE OCH TEXT I MEDELTIDA ISLAND	46
Ann-Christine Müller (Stockholm)	OM TYSK ORDFÖLJD I GUSTAV VASAS SPRÅK. EN UNDERSÖKNING AV FINITA VERBETS PLACERING I BISATSERNA I NÅGRA AV GUSTAV VASAS SVENSKA BREV	57
Jeanna Wennerberg (Stockholm)	TEMPUSVÄXLING I FORNISLÄNDSK SAGAPROSA. EN PILOTSTUDIE	66
Michael Rießler (Berlin)	DEN SUFFIGERADE ADJEKTIVARTIKELN OCH ANDRA "EGENDOMLIGHETER" I NORDSKANDINAVISK MORFOSYNTAX	78
Ulrika Djärv (Stockholm)	SPECIALISERINGSTENDENSER INOM SLÄKTSPAPSTERMINOLOGIN VID ÖVERGÅNGEN FRÅN RUNSVENSKA TILL FORNSVENSKA	86
Rune Palm (Stockholm)	SKALDEDIKTNING OCH RECEPTION	94
Albena Beltschewa (Berlin)	TYSK PÅVERKAN PÅ SVENSKT LAGSPRÅK OCH SVENSK RÄTTSDOKTRIN	108
Jurij Kusmenko (Berlin)	VARIFRÅN KOMMER KONSONANTFÖRLÄNGNINGEN I ÖPPEN STAVELSE I SVENSKA OCH NORSKA DIALEKTER?	120

Kleine Schriften des Nordeuropa-Instituts 20

Redaktion: Anne Sauer, Katariina Tapola, Ida Zelić, Tomas Milosch

Layout: Anne Sauer

Redaktionsschluß: 15. Mai 2000

© Nordeuropa-Institut, Humboldt-Universität zu Berlin

VORWORT

Wir freuen uns, dass die Zusammenarbeit zwischen unseren Instituten weitergeht, und wir bereits die Vorträge des vierten studentischen Kolloquiums vorlegen können. Dieses Mal trafen wir uns in Stockholm. Wie beim letzten Kolloquium hatten wir kein gemeinsames Oberthema, sondern präsentierten einander eigene aktuelle Forschungsarbeiten aus verschiedenen Bereichen der skandinavistischen Linguistik. Es wurden Vorträge zu Spracherwerb, Sprachkontakt, Pragmatik, Textlinguistik, Stilistik, Grammatik, historische Syntax, Sprache der Skaldendichtung, historische Lexikologie gehalten. Dadurch haben die Teilnehmenden die Chance, ihren wissenschaftlichen Horizont zu erweitern und die eigenen Arbeiten innerhalb eines Kreises von WissenschaftlerInnen und mit unterschiedlichsten Forschungsschwerpunkten und Methoden zur Diskussion zu stellen. Die gute Erfahrung mit diesem Ansatz hat sich auch bei diesem Kolloquium bestätigt. Wir danken der Auslandsabteilung der Stockholmer Universität und dem Akademischen Auslandsamt der Humboldt-Universität für die finanzielle Unterstützung und hoffen, dass unsere Zusammenarbeit und der wissenschaftliche Austausch zwischen unseren Universitäten fortgesetzt wird.

Jurij Kusmenko, Sven Lange
Berlin, Stockholm

EN TVÅÅRIG FLICKAS ÅTERANVÄNDNING AV LEXIKALA ELEMENT I VUXNAS UTSPEL

När personer samtalar händer det inte sällan att de tar ord och uttryck från varandra och använder dem på nytt. De återanvänder delar av varandras repliker i det egna konstruktionsarbetet. Särskilt iögonenfallande är detta beteende i många fråga – svarssekvenser. Företeelsen skulle man kunna kalla för »språklig återanvändning». I vissa fall står inget annat till buds än återanvändning, så t. ex. i alternativfrågor:

Fråga: *Ska du gå på bio eller teater?*

Svar: *(På) teater.*

En studie av språklig återanvändning kan väl snarast kallas lingvistisk-pragmatisk eller möjligtvis etnometodologisk om vi som Goodwin trycker på att vi i regel behöver andra (språklig kontext) för att producera en språklig utsaga, en sats o. s. v. (Goodwin, 1981). Att konstruera ett språkligt yttrande är med detta synsätt i grunden något socialt.

Återanvändningen är ett sätt att knyta an till ett tidigare utspel (termen från SAG). Den kan i vissa sammanhang få ett högt empativärde (se t. ex. i ett brevsvar) samtidigt som den har en viss kontrollerande funktion – som ett säkerställande att utspelet uppfattats riktigt. I andra sammanhang kan den snarast få en ironisk effekt ("det är fult att härmas"). Psykologiskt (kognitivt) kan man tänka sig att vissa sökprocesser (»ordsökning») och ett visst syntaktiskt konstruktionsarbete (»strukturering») i samband med responsen (termen från SAG) avlastas. Responskonstruktionen utgår då inte från scratch. Den som responderar får en viss gratishjälp att utnyttja det som annars snarast förbli passiv kunskap och inte aktiveras. Man kan också tänka sig att återanvändning kräver en viss fokusering på språkets uttryckssida.

I den här artikeln ska jag presentera några resultat från en större undersökning vars övergripande syfte är att försöka fastställa ett barns »språkliga kompetens» utifrån produktionsdata. Undersökningen görs i två etapper. I den första etappen analyseras de barnyttranden som innehåller ord från tidigare vuxenrepliker och som barnet använder i sitt eget konstruktionsarbete. I den andra etappen skall de framtagna resultaten jämföras med de barnyttranden som barnet producerar utan att återanvända lexikalt material från tidigare repliker. När det gäller den första typen av barnyttranden kan man tänka sig åtminstone två möjligheter:

- 1) Barnet förmår ej analysera och omstrukturera de återanvända elementen i sina egna responser. De uppträder i responseerna som oanalyserade enheter eller »unopened packages» för att använda Ruth Clarks uttryck (Clark, 1974).
- 2) Barnet förmår assimilera de lexikala elementen och integrera dessa i sina egna responser.

En tänkbar hypotes i sammanhanget som jag dock inte kan besvara inom ramen för denna undersökning är att lexikal återanvändning förekommer i högre grad hos barn med snabb språkutveckling. Barn med snabb språkutveckling skulle med andra ord ge mer akt på

utspelens språkliga yta än barn som uppvisar ett långsammare utvecklingsförlopp. Lexikal återanvändning skulle helt enkelt kunna visa sig vara en god språklig inlärningsstrategi.

Vad kan då vara av intresse att närmare studera i en undersökning av lexikal återanvändning? Följande kan ge en föreställning om vad som skall aktualiseras: Vad i utspelet blir till vad i responsen? Får de återanvända delarna samma uppgifter i det egna konstruktionsarbetet som de hade i utspelet? Kan återanvända lexikala element få helt väsensskilda uppgifter i responsen mot vad det hade i utspelet? Hur stora skillnader i elementens uppgifter kan det finnas mellan responsen och utspelet? Vilka grammatiska kategorier blir föremål för lexikal återanvändning överhuvudtaget? Vilka gränser (i antal ord) finns för lexikal återanvändning? Vad i utspelet görs till vad i responsen (exv. ett infinit verb (IV) i utspelet blir till ett finit (FV) i responsen; ett direkt objekt (DO) i utspelet blir subjekt (SS) i responsen o. s. v.)?

Utöver detta kan ett knippe "större" mer generella frågor ställas: Kan man vaska fram några strategier i fråga om lexikal återanvändning från barnets sida? Vad i utspelet tycks barn fokusera på? Har den lexikala återanvändningen något samband med eventuella lexikala luckor hos barnet (barnet i den här undersökningen t. ex. använder hellre satsvärda konstruktioner med inslag av lexikal återanvändning än svarar med svarsorden *ja* eller *nej* på underställande frågor). Hur hänger den lexikala återanvändningen samman med frågan om hur ett barns språkliga kompetens skall beskrivas?

Återanvändning och språklig kompetens

Inför den sista frågeställningen vill jag dröja något. I Lange/Larssons avhandling om några svenska förskolebarns syntaktiska utveckling (från c:a 20 månaders ålder) gjordes en boskillnad mellan »spontana yttranden» och »modellyttranden» (Lange; Larsson, 1977). Enbart de förra blev föremål för syntaktisk regelbeskrivning, d. v. s. tjänade som underlag för de regler som tänktes återspegla barnets syntaktiska kompetens vid en given tidpunkt i utvecklingen och som "skrevs in" i barnets grammatik. Modellyttrandena (och rena imitationer) å andra sidan hölls i princip utanför och omfattades inte av de syntaktiska produktionsreglerna i de barngrammatiker som stipulerades. Vad skall vi då innefatta i uttryck som »barnets språkliga kompetens» eller »barnets språkliga kunskap»? Som svar vill jag anföra att vi bör skilja mellan två slag av språklig kompetens:

- 1) vad jag själv språkligt kan initiera och producera utan stöd av någon annan (jfr. skrivande utan hjälpmedel)
- 2) vad jag språkligt kan producera med hjälp av tidigare språklig kontext given av annan person eller källa.

Det är den senare typen som står i centrum i den här undersökningen. Jag vill hävda att de flesta undersökningar av barnspråk faktiskt inte tillräckligt tydligt gör denna åtskillnad. Jag vill vidare hävda att barn högst avsevärt kan höja sin språkliga förmåga om de lyckas utnyttja det språkliga material som finns i tidigare utspel. Att uppmärksamma och ge akt och dessutom utnyttja den av mig själv icke producerade språkliga kontextens möjligheter gör det möjligt för mig att producera språkliga konstruktioner som jag inte kan åstadkomma på egen hand. Dessa konstruktioner kan således föregripa min senare

utveckling men kommer så småningom att utgöra sådant som jag senare själv språkligt kan initiera och producera utan stöd av någon annan. Många barnyttranden med återanvändning utgör vad jag skulle vilja kalla för »progressiva konstruktioner». Många men inte alla. Progressiva i den meningen att de ligger före i utvecklingsförloppet, är kompetens av typ 2 på väg att bli kompetens av typ 1.

Material och metod

Materialet kommer från sammanlagt elva inspelningar (E11, E12 o. s. v.) av Embla i samtal och lek med vuxna. Det omspannar en tidsperiod på c:a drygt ett halvt år, från 2;1 till 2;7 års ålder hos försöksbarnet. Sammanlagd inspelningstid c:a 5 ½ timme.

Med återanvändning avses här en relation mellan ett utspel och en respons. Denna relation kan ta sig följande uttryck:

1. Responsen är en exakt strukturell och lexikal kopia av utspelet. Denna typ av återanvändning brukar kallas ("ren") imitation och ingår inte i undersökningen.
2. Responsen är en exakt strukturell och lexikal kopia av utspelet men infogad i ny strukturell ram (exv. Utspel: *Tack Embla*. Respons: *Tack Embla, sa den.*). Sådana responser ingår i undersökningen.
3. Responsens samtliga ord återfinns i utspelet men med ny struktur (exv. Utspel: *Är det Babbo det?* Respons: *Det är Babbo.*). Ingår i undersökningen.
4. Responsen innehåller ett eller flera ord från utspelet (exv. Utspel: *Slog han sig på näsan?* Respons: *På pannan.*). Ingår i undersökningen.

Samtliga barnyttranden som innehåller exempel på s. k. lexikal återanvändning av typ 2, 3 och 4 har excerperats tillsammans med de vuxenreplikor som det lexikala materialet hämtats ifrån. Varje sådant fall bildar ett utspels- och responsmönster. Utspelet är det tidigare vuxenyttrandet. Responsen är barnets yttranden med återanvända ord. Mönstren har numrerats löpande. Hur numren skall knytas till inspelning och åldersangivelse framgår av Tabell 1. Flickan som i undersökningen kallas Embla har svenska som modersmål.

Tabell 1. Inspelning, ålder och repliknummer

Insp.	Ålder	Repliknr.
E 11	2;1	1-29
E 12	2;2	30-50
E 13	2;3	51-62
E 14	2;3	63-75
E 15	2;4	76-102
E 16	2;4	103-120
E 17	2;5	121-137
E 18	2;5	138-153
E 19a	2;5	138-153
E 19b	2;6	172-182
E 20	2;7	183-219

I den första etappens undersökning »satstypsklassificeras« samtliga utspel och responser. Vidare fastställs för varje respons antalet återanvända element. Slutligen kartläggs också elementets position i utspelet. Här har vi mycket mekaniskt räknat med tre positioner: »Initial«, »medial« och »final« samt med kombinationer av dessa (Allt, IF = Initialt och Finalt, MF = Medialt och finalt, IMF, FM). Detta är naturligtvis bara en första grovsortering som längre fram skall ersättas med en fältpositionell angivelse för de återanvända elementens placering i utspelet. Tills vidare får det dock duga.

I den här artikel begränsar vi oss till att redovisa resultaten för utspel som innehåller »sökande, underställande frågor« samt s. k. »alternativfrågor« och dessas responser. I exempelredovisningen används följande tabellform:

Ex.:

1	2	3	4	5	6	7	8
94	Vad bär han?	Sökande-f	Dekl	1	1	M	Hon bär Tussi.

Kolumnen 1 från vänster innehåller numrering (se Tabell 1 för uttydning), kolumn 2 utspelet (fetstil anger vad som kommer att bli återanvänt), kolumn 3 utspelstyp, kolumn 4 responstyp, kolumn 5 antal finita verb i utspelet, kolumn 6 antalet återanvända ord, kolumn 7 de återanvända ordens position i utspelet och kolumn 8 responsen med återanvända ord i fetstil. Av utrymmesskäl har tabellhuvudet avlägsnats i exempeltabellerna i fortsättningen.

Resultat

Innan vi i detalj går in på de frågeutspel som vi aviserat ovan kastar vi en blick på materialet i sin helhet. Som framgår nedan räknar vi med sammanlagt elva slags utspelstyper (i alfabetisk ordning): »alternativfråga«, »anföring«, »deklarativ«, »deklarativ fråga«, »deklarativ prompting«, »deklarativ uppmaning«, »icke-sats«, »imperativ«, »prompting«, »sökande frågor« samt »underställande frågor«. Tabell 2 redovisar dessa tillsammans med responstyp och frekvens.

Tabell 2. Utspels- och responsmönster i materialet

(* efter repliktyp betyder att antingen subjekt eller finit saknas men att respektive framgår av kontext och utan svårighet kan suppleras)

»Utspel«	»Respons«	»Frekvens«
Alternativf	Dekl	3
Alternativf	Ellips	2
		(5)
Anföring	DeklAnföring	2
		(2)
Dekl	Dekl	22
Dekl	Dekl*	4
Dekl	DeklUppm	1

Dekl	Icke-sats	7
Dekl	Sökande-f	2
Dekl	Sökande-f*	1
Dekl	Underst-f	3
		(40)
DeklFråga	Dekl	8
DeklFråga	Dekl*	3
DeklFråga	Ellips	3
DeklFråga	Icke-sats	1

DeklFråga	Underst-f	2
		(14)
Dekl Prompt	Dekl	3
		(3)
DeklUppm	Dekl	1
DeklUppm	Ellips	2
DeklUppm	Sökande-f	1
DeklUppm	Underst-f	1
		(4)
Icke-sats	Icke-sats	10
		(10)
Imp	Dekl	2
Imp	Dekl*	1
Imp	Sökande-f	2
		(5)
Prompting	Icke-sats	4
Prompting	Imp	1
		(5)

Sökande-f	Dekl	34
Sökande-f	Dekl*	6
Sökande-f	DeklAnföring	2
Sökande-f	Ellips	13
Sökande-f	Imp	1
Sökande-f	Sökande-f	10
		(66)
Underst-f	Dekl	37
Underst-f	Dekl*	7
Underst-f	DeklAnföring	1
Underst-f	DeklUppm*	1
Underst-f	Ellips	6
Underst-f	Imp	1
Underst-f	Sökande-f	2
Underst-f	Underst-f	6
		(61)
Totalt:		219

Det framgår också av tabellen att Embla i 219 fall (av totalt 2970 yttranden, 7,37 %) återanvänder lexikalt material från tidigare vuxenreplik under inspelningsperioden. Den vanligaste utspelstypen som Embla besvarar med återanvändning är frågor. I sammanlagt 132 fall (60 %) är utspelet en fråga (»sökande«, »underställande« och »alternativfrågor«). Frekvenskillnaden är obetydlig mellan sökande och underställande frågor. Embla återanvänder lexikalt material från båda i ungefär samma utsträckning (66 resp. 61 fall). Även deklarativa utspel blir i hög grad föremål för återanvändning, 65 fall (= c:a 30 %). Sammanlagt finns fyrtio olika utspels- och responsmönster i materialet. Allra vanligast är att en »underställande« fråga i utspelet besvaras med en deklarativ sats (37 fall).

Sökande frågor

I materialet har vi sammanlagt 66 exempel på att en vuxen ställer en sökande fråga till Embla vilken blir föremål för hennes återanvändning. Dessa fördelar sig efter det interrogativa ledet i utspelet enligt tabell 3:

Tabell 3. Antal sökande frågor i utspel. Indelade efter interrogativt led

Vad	39
Var	8
Varför	4
Vem	7
Vems	1
När	4
Hur	3

»Vad-frågor«

Vad-frågorna är 39 till antalet men variationen är ganska måttlig om vi ser till vilka verb som är knutna till frågorna. Endast 14 olika verb kommer till användning (T/Tr. = 0,36). De verb som förekommer är *bära, få, göra, ha, ha till, heta, hända, kunna, leka, se, säga, sätta på, vilja* och *är*. Lägga märke till att samtliga principiellt kan återanvändas i en respons utom *göra* och *hända*. Vad-frågor med dessa efterfrågar ju ett annat verb. Hur gör då Embla? Tabell 4 återger bl. a. vilka verb som de vuxna använder i vad-frågorna och i hur många fall (kolumn 3) Embla återanvänder verbet.

Tabell 4. Verb i vad-frågor totalt och antal återanvända

Verb	Antal utspel	Antal återanvända verb	Ex.
Bära	1	1	94
Få	1	1	90
Göra	11	5	26, 98, 128, 196, 213
Ha	2	1	23
Ha till	3	0	–
Heta	8	7	21, 60, 61, 105, 124, 158, 168
Hända	1	0	–
Kunna	1	1	39
Leka	1	1	177
Se	1	1	159
Säga	3	2	15, 161
Sätta på	1	1	96
Vilja	1	1	133
Är/var	4	4	151, 164, 165, 190
Sa	39	26	

Som framgår av tabellen återanvänder Embla verbet i 26 fall av 39 i vad-frågor. Hon gör det till och med i vad-göra och vad-hända-frågor. I dessa fall har hon uppenbarligen problem med svaren. Då hon inte kan ge vad-gör- och vad-händer-utspelens efterfrågade och förväntade propositionella innehåll behåller hon i stället utspelets grammatiska typ i sin respons och återanvänder på så vis utspelet både till typ och lexikalt innehåll. Hon ställer således frågan på nytt och responsen blir därför ett sökande utspel där den vuxne samtalspartnern på något sätt blir skyldig att svara. Någon vet-inte-respons förekommer inte från Emblas sida.

De sökande vad-frågeutspelen besvaras med följande responstyper av Embla:

Tabell 5. Responstyp till vad-fråge-utspel

»Responstyp«	f
Deklarativer och Dekl*	17
DeklAnföring	2
Ellipsis	7
Sökande fråga	8

Det betyder att den deklarativa satsen här visar sig vara Emblas viktigaste responstyp. Hon återanvänder således i majoriteten av sina responser antingen subjektet, finitet eller både och. Ellipsen som ju onekligen skulle vara den mest ekonomiska men samtidigt helt adekvata responsen använder Embla nästan bara till att besvara vad-frågor som innehåller isolerade prepositioner (ex. *Vad har man den till? Till mat.*).

Vad-bära:

94	Vad bär han?	Sökande-f	Dekl	1	1	M	Hon bär Tussi.
----	--------------	-----------	------	---	---	---	----------------

Vad-få

90	Vad ska Ylva få då?	Sökande-f	Dekl	1	2	M	Hon ska få den.
----	---------------------	-----------	------	---	---	---	-----------------

Vad-göra

2	Vad gjorde mamma då?	Sökande-f	Dekl*	1	1	M	Mamma trösta.
26	Vad gör grodan nu då?	Sökande-f	Sökande-f	1	2	I	Vad gör den?
51	Vad gör du?	Sökande-f	Dekl*	1	1	F	Gungar (du?) dockan.
71	Vad gör man med en dammsugare da?	Sökande-f	Ellipsis	1	1	F	Dammsugar.
97	Vad gör man med spegeln?	Sökande-f	Dekl*	1	1	M	Tittar om man är fin.
98	Vad gjorde mamma da?	Sökande-f	Dekl*	1	1	M	Och gjorde så Embla skulle få kräkas.
117	Vad gör Lillan där?	Sökande-f	Dekl	1	1	F	Där skrattar han.
128	Vad gör Jakob här? Vad gör Jakob?	Sökande-f	Sökande-f	2	2	I	Vad gör mamma?
196	Vad gjorde Embla då?	Sökande-f	Sökande-f	1	3	IF	Vad gjorde jag då?
213	Ja, vad gör du nu da?	Sökande-f	Sökande-f	1	2	I	Vad gör jag?
219	Vad gör man då da, om man börjar blöda?	Sökande-f	Dekl	2	2	M	Då får man plåster.

Vad-ha

23	Vad har den där (= rumsligt)?	Sökande-f	Dekl*	1	1	M	Hade ögon.
106	Vad är det hon har där?	Sökande-f	Dekl	2	2	M	Och så det är också här tjock.

Vad-ha till

63	Vad har man den till?	Sökande-f	Ellips	1	1	F	Till mat.
78	Vad ska man ha den till?	Sökande-f	Ellips	1	1	F	Till att stoppa pengar.
80	Vad ska du ha pengarna till?	Sökande-f	Ellips	1	1	F	Till att köpa karameller.

Vad-heta

21	Vad heter det som grodan sitter på? Vad heter det?	Sökande-f	Sökande-f	3	2	I	Vad heter den?
33	Nu får kossan en liten kalv till. Vad heter det för nånting?	Sökande-f	Ellips	2	1	M	Inte <i>ka</i> (kommenterar eget uttal).
60	Vad hette den där/vad hette den där pojken?	Sökande-f	Sökande-f	2	2	I	Vad heter han?
61	Vad tror du flickan heter da?	Sökande-f	Sökande-f	2	3	IF	Vad heter flickan?
105	Vad heter han?	Sökande-f	Dekl	1	2	F	Han heter Karlsson.
124	Vad heter du?	Sökande-f	Dekl	1	1	M	Jag heter Embla.
158	Vad heter den da?	Sökande-f	Dekl	1	1	M	Han heter Babbo.
168	"Goddag, goddag, vad heter du"?	Sökande-f	Dekl	1	1	M	Jag heter Embla.

Vad-hända

83	Vad var det som hände, Embla, när Linus åkte vagn?	Sökande-f	Ellips	2	1	F	Ur vagnen.
----	--	-----------	--------	---	---	---	------------

Vad-kunna

39	Nej, man kan inte. Vad kan man göra med den?	Sökande-f	Dekl	2	1	M	Mamma kan laga.
----	--	-----------	------	---	---	---	-----------------

Vad-leka

177	Vad leker du för nånting?	Sökande-f	Dekl	1	2	M	Jag leker att du är en apa och att du spottar på mig.
-----	---------------------------	-----------	------	---	---	---	---

Vad-se

159	Vad såg du mer da?	Sökande-f	Dekl	1	1	M	Ibland så brukar jag se elefanter.
-----	--------------------	-----------	------	---	---	---	------------------------------------

Vad-säga

15	Vad säger dom?	Sökande-f	Dekl Anföring	1	2	F	"Vov vov vov vov" säger dom.
161	Är du sjuk när du åt smutsigt bröd? Vad sa elefanten då till sin mamma?	Sökande-f	Dekl Anföring	3	3	IM	Den sa: "ja, jag är det, därför att jag har ätit det".
179	Vad sa mänskorna da?	Sökande-f	Dekl	1	1	M	Han spotta också på mänskorna.

Vad-sätta på

96	Du, om man har slagit sig, vad ska man sätta på då?	Sökande-f	Ellips	2	2	M?	Sätta på plåster.
----	---	-----------	--------	---	---	----	-------------------

Vad-vilja

133	Vad tror du han vill?	Sökande-f	Dekl	2	2	F	Han vill nog komma.
-----	-----------------------	-----------	------	---	---	---	---------------------

Vad-är

151	Vad är det för nånting du håller i? Vad är det för ett hus da?	Sökande-f	Sökande-f	1	5	I	Vad är det för nåt.
164	Och vad är Babbar för nånting?	Sökande-f	Dekl	1	1	M	Han är en elefant.
165	Vad var det i den lekstugan da?	Sökande-f	Dekl	1	2	M	Nej, det var ingenting.
190	Vad är det för nånting?	Sökande-f	Dekl	1	2	M	Det är en badstrand.

»Var-frågor«

Åtta utspel innehåller en sökande *var*-fråga. Den förväntade responsen för den prototypiska *var*-frågan är en lokativ specifikation av det sökta ledet. En ellips är förväntad minimirespons.

I fyra fall är Emblas respons en deklarativ sats (42, 43, 46, 102), d. v. s. hon återanvänder subjekt, finit eller både och. I 102 återanvänder hon rumsadverbialet från ett tidigare underställande utspel (*Är dom på Moderna museet?*) som också är det enda exemplet där hon faktiskt levererar det sökta rumsledet.

42	Var har du pappagrisen nånstans da?	Sökande-f	Dekl	1	1	M	Jag har ingen.
43	Var är han tror du, da?	Sökande-f	Dekl	1	2	M	Han är borta lagar mat.
46	Var har du pappagrisen nånstans da?	Sökande-f	Dekl	1	1	M	Det är pappagrisen.
102	Är dom på Moderna museet. Var är dom da?	Sökande-f	Dekl	2	4	IM	Dom är kanske på museet.

I ett fall är responsen en ellips. Det enda återanvända lexikala elementet i responsen (prepositionen *i*) kommer strikt sett inte från det sökande utspelet utan från det tidigare deklarativa utspelet (*Han kan inte bära i händerna.*):

92	Han kan inte bära i händerna. Var bär han da?	Sökande-f	Ellips	2	1	M	I munnen.
----	---	-----------	--------	---	---	---	-----------

I två fall utgörs responserna av ett slags turöverlämnande upprepningar i form av nya sökande frågor. Embla svarar inte med *vet inte*.

45	Var har du pappagrisen nånstans da?	Sökande-f	Sökande-f	1	2	IM	Var är pappan?
64	Var ska vi sätta kastrullen nu? Var sätter du den nånstans?	Sökande-f	Sökande-f	2	3	IM	Var ska den stå?

Ett fall (65) är svårtolkat:

65	Var sätter du locket?	Sökande-f	Imp	1	1	M	Och så sätt det där.
----	-----------------------	-----------	-----	---	---	---	----------------------

I de deklarativa responserna återanvänds enbart finitet (42), subjektet och finitet (43), enbart subjektet (46). I exempel 102 återanvänds både finitet och subjektet men även det efterfrågade interrogativa ledet i ett utspel av underställande typ (*Är dom på Moderna museet?*)

»Varför-frågor«

Det prototypiska fullsvaret på en *varför*-fråga: *Varför super Jeppe?* torde ha satsform: Hb-sats: *Jeppe super för att/därför att* o. s. v. (jfr. SAG, 685) eller b-sats inledd av *därför att* eller *för att*. Embla svarar med satser i samtliga fall.

I tre fall svarar hon med deklarativa huvudsatser utan vidhängade *för att/därför att*-led:

37	Varför ramlar hästarna i laggårn?	Sökande-f	Dekl	1	1	M	Alla ramlar.
72	Varför dammsuger man da?	Sökande-f	Dekl	1	1	F	Man brukar det.
74	Embla, varför ska man ta på sig när man går ut? Varför ska man ta på sig kappan, när man går ut?	Sökande-f	Dekl	4	2	M	Man har gått i sandhögen.

I ett fall inleder hon responsen med det kausala/finala (?) inledarordet *för att*:

73	Man brukar det (d. v. s. dammsuga). Varför brukar man det?	Sökande-f	Dekl	2	1	M	För att mamma brukar gå i skolan.
----	--	-----------	------	---	---	---	-----------------------------------

I exemplen återanvänder Embla utspelets finita verb (37, 74, 73) och subjekt (72, 74).

»Vem- och vems-frågor«

I sex fall återanvänder Embla lexikala element från tidigare fällda sökande *vem*-frågor. Fyra av fallen innehåller en finalt placerad isolerad ("strandad") preposition skild från rektionsordet *vem*:

87	Vem ska du spara till?	Sökande-f	Ellips	1	1	F	Till Ola.
88	Och vem ska du spara till mera?	Sökande-f	Ellips	1	1	M	Till Staffan.
95	Vem har hon gömt sig för tror du?	Sökande-f	Ellips	1	1	F	För bordet.
143	Men vem har du fått väskan av?	Sökande-f	Ellips	1	1	F	Av mamma.

I samtliga dessa fall återanvänder Embla den isolerade prepositionen i sina responser. Så även i en elliptiskt ställd *vem*-fråga:

44	Han lagar mat. Till vem då?	Sökande-f	Ellips	0	1	I	Till dom och lilla.
----	-----------------------------	-----------	--------	---	---	---	---------------------

Vi kan också notera att hon till *vem*-frågor innehållande isolerade prepositioner genomgående svarar med ellips och inte med deklarativa satser som hon ju annars oftast gör. Den deklarativa satsresponsern möter vi annars i responserna till de helt vanliga *vem*-frågorna utan isolerade prepositioner (210, 214). Som vi ser återanvänder Embla de finita verben i båda fallen samt en preposition i ett fall (214):

210	Vem var Astrid?	Sökande-f	Dekl	1	1	M	Det var inte så liten som jag.
214	Och vem skulle ligga i den sängen?	Sökande-f	Dekl	1	2	M	Jag skulle sova i Värmland.

Den deklarativa responstypen finner vi även i materialets enda återanvända *vems*-fråga. Även här blir det finita verbet föremål för återanvändning:

68	Vems mössa var det?	Sökande-f	Dekl*	1	1	M	Var hans.
----	---------------------	-----------	-------	---	---	---	-----------

»När-frågor«

Fyra fall av återanvändning av *när*-frågor finns i materialet. I tre återanvänder Embla det initialt placerade interrogativa ledet, d. v. s. ordet *när*:

144	När fick du den?	Sökande-f	Dekl	1	1	I	När pappa lagt / j/ och han gick och åt tablett.
145	När fick du den?	Sökande-f	Dekl	1	1	I	När han var sjuk.
147	När fick du den? När fick du väskan Embla?	Sökande-f	Dekl	2	1	I	När pappa var sjuk igår.

I ett av fallen är responsen liksom i de övriga fallen av deklarativtyp (men i form av huvudsats och ej av bisatstyp som i 144, 145 och 147) men nu med återanvändning av det finita verbet i utspelet:

146	När fick du den?	Sökande-f	Dekl	1	2	M	Då fick hon Läkerol.
-----	------------------	-----------	------	---	---	---	----------------------

»Hur-frågor«

I en *hur*-fråga kan inte det interrogativa ledet återanvändas till skillnad från en *när*-fråga. I Emblas responser som alla tre är av deklarativ typ återanvänds subjektet (i samtliga tre), det finita verbet i två (150, 180).

150	<i>Hur lyser det då?</i>	Sökande-f	Dekl	1	3	MF	<i>Då lyser det grönt.</i>
180	<i>Hur är det man gör, när man gör en utflykt?</i>	Sökande-f	Dekl	3	2	M	<i>Det gör.</i>
191	<i>Hur kommer man dit?</i>	Sökande-f	Dekl	1	1	M	<i>Man åker bil.</i>

Underställande frågor

I materialet blir 61 underställande frågor föremål för Emblas återanvändande. En underställande fråga kan i regel besvaras med svarsord. Embla besvarar inte en enda av materialets underställande frågor med svarsordet *ja*. Däremot finns ett svar med *jo*. *Nej* är ganska vanligt förekommande (11 exempel). I 43 fall svarar Embla med deklarativ.

A. Återanvändning av underställande frågor som kan besvaras med svarsorden *ja* eller *nej*

1) Utspelet är en huvudsats med subjekt och finit verb och med omvänd ordföljd. Responserna återanvänder både subjektet och finitet men ändrar ordföljden till rak i en deklarativ sats.

3	<i>Gör det ont?</i>	Underst-f	Dekl	1	3	ALLT	<i>Det gör ingen ont.</i>
5	<i>Är det Babbo det?</i>	Underst-f	Dekl	1	3	ALLT	<i>Det är Babbo.</i>
47	<i>Är det gott?</i>	Underst-f	Dekl	1	3	ALLT	<i>Det är gott.</i>
35	<i>Ska dom få gå in i laggårn där, djuren?</i>	Underst-f	Dekl	1	3	M	<i>Dom ska gå till laggårn.</i>
77	<i>Är det en väska till det?</i>	Underst-f	Dekl	1	4	IF	<i>Det är en liten väska.</i>
91	<i>Har han några tänder da?</i>	Underst-f	Dekl	1	2	I	<i>Han har det.</i>
114	<i>Är det där kattens ben?</i>	Underst-f	Dekl	1	2	I	<i>Nej, det är vattnet.</i>
116	<i>Är det mamma det?</i>	Underst-f	Dekl	1	3	I	<i>Det är mamma till katten och Lillan.</i>
122	<i>Var det roligt i rutschbanan da?</i>	Underst-f	Dekl	1	3	I	<i>Det var inte roligt där.</i>
123	<i>Var Ola med i Humlan? Var han inte med?</i>	Underst-f	Dekl	2	2	I	<i>Han var det.</i>
157	<i>Kan han vifta på svansen?</i>	Underst-f	Dekl	1	2	I	<i>Han kan inte.</i>
170	<i>Är det Majas kofta det där?</i>	Underst-f	Dekl	1	2	I	<i>Nej, det är Linus.</i>
175	<i>Ska han gå med da, Embla?</i>	Underst-f	Dekl	1	2	I	<i>Nej, han ska vara på Skansen, tycker jag.</i>
187	<i>Ola - kan han klättra i repstegen?</i>	Underst-f	Dekl	1	2	M	<i>Nej, han kan inte.</i>
197	<i>Var den inte det da?</i>	Underst-f	Dekl	1	2	I	<i>Nej, men den var uppstoppad.</i>

2) Utspelet är en huvudsats med subjekt och finit verb samt omvänd ordföljd. Responserna som också innehåller subjekt och finit verb återanvänder endera subjektet eller finitet samt ändrar ordföljden till rak i en deklarativ sats.

31	<i>Ska dom få gå in i laggårn där, djuren?</i>	Underst-f	Dekl	1	3	M	<i>Dom måste gå till laggårn.</i>
34	<i>Ska dom få gå in i laggårn där, djuren?</i>	Underst-f	Dekl	1	2	M	<i>Dom måste gå till laggårn.</i>
58	<i>Får Pelle vara med da?</i>	Underst-f	Dekl	1	1	I	<i>Han får sitta där.</i>
120	<i>Har kossan halsband?</i>	Underst-f	Dekl	1	1	I	<i>Nej, den har gräs.</i>
125	<i>Fick du nånting i morse da?</i>	Underst-f	Dekl	1	1	I	<i>Jag fick en docka, som heter Lotta.</i>
126	<i>Har Embla också fyra stövlar?</i>	Underst-f	Dekl	1	2	IF	<i>Jag har bara en stövlar.</i>
127	<i>Har du några grejer i den da?</i>	Underst-f	Dekl	1	1	I	<i>Nej, jag har ingen.</i>
138	<i>Vet du vad det är?</i>	Underst-f	Dekl	2	2	IM	<i>Jag vet inte vem det där.</i>
140	<i>Åker ni båt över da?</i>	Underst-f	Dekl	1	1	I	<i>Vi åker bil också.</i>
183	<i>Har du berättat för Ragnhild, att du har en repstege?</i>	Underst-f	Dekl	2	1	IM	<i>Nej, jag har inte det.</i>
193	<i>Grät du då?</i>	Underst-f	Dekl	1	1	I	<i>Jo, jag grät.</i>

3) Utspelet är en huvudsats med subjekt och finit verb samt omvänd ordföljd. Responserna som också innehåller subjekt och finit verb återanvänder endera subjektet eller finitet men ändrar ej ordföljden (= ordningen mellan subjekt och FV) som i grupp 1 och 2 ovan.

11	<i>Sa dom nåt?</i>	Underst-f	Dekl Anföring	1	2	I	<i>"Goddag, goddag, goddag" säger dom.</i>
195	<i>Tycker du det?</i>	Underst-f	Dekl	1	2	IF	<i>Det tycker jag.</i>
203	<i>Kommer du ihåg det? Kommer du inte ihåg det?</i>	Underst-f	Dekl	2	3	IF	<i>Det kommer jag ihåg.</i>

I 11 kan ledföljden behållas genom att »anföringen« topikaliseras. I 195 och 203 kan ledföljden behållas genom att *det* topikaliseras.

4) Utspelet är en huvudsats med subjekt och finit verb samt omvänd ordföljd. Responserna som också innehåller subjekt och finit verb återanvänder både subjektet och finitet (som i grupperna 1 och 2) men ändrar ej ordföljden (i likhet med grupp 3).

111	<i>Är det en tupp?</i>	Underst-f	Dekl	1	3	I	<i>Och så är det en också en katt.</i>
-----	------------------------	-----------	------	---	---	---	--

I 111 kan ledföljden behållas genom att *och så* topikaliseras.

5) Utspelet är en huvudsats med subjekt och finit verb samt omvänd ordföljd och responsen som också innehåller subjekt och finit verb återanvänder endera subjektet eller det finita verbet men responsen svarar ej på den ställda frågan.

59	Du har <i>glömt</i> och <i>lagt fram skedar där på bordet, ser du det?</i>	Underst-f	Dekl	2	2	M	<i>Jag har glömt bort.</i>
75	Är det <i>inget</i> som man <i>tar upp korken med?</i> Hör du Embla får barn ha <i>sån</i> och <i>leka med?</i>	Underst-f	Dekl*	3	1	M	<i>Man skala äpple.</i>
169	Kan du <i>sprattla med öronen, Embla?</i>	Underst-f	Dekl	1	1	I	<i>Det kan bara han.</i>
172	Ska <i>hon</i> <i>det?</i>	Underst-f	Dekl	1	1	M	<i>Det är ingen hon.</i>

6) Utspelet är en huvudsats med subjekt och finit verb samt omvänd ordföljd och responsen återanvänder varken subjektet eller finitet.

I 112 återanvänds ingenting från den underställande frågan utan från en omedelbart föregående sökande fråga.

112	<i>Men vad gör katten där?</i> <i>Springer katten i ån?</i>	Underst-f	Dekl	2	1	M	<i>Nej, den gör det.</i>
-----	--	-----------	------	---	---	---	--------------------------

I fyra yttranden återanvänds det inifinita predikatsledet. De har också det gemensamma att de saknar modalt hjälpverb.

53	<i>Vill dom gunga?</i>	Underst-f	Dekl*	1	1	F	<i>Han gunga med.</i>
54	<i>Ska vi låtsas att hon ska sparka honom?</i>	Underst-f	Dekl*	2	1	M	<i>Han sparka mer.</i>
56	<i>Ska vi låtsas att hon ska sparka honom?</i>	Underst-f	Dekl*	2	1	M	<i>Han sparka mamma.</i>
89	<i>Får Ola äta tabletter?</i>	Underst-f	Dekl*	1	1	M	<i>Nej, han bara äta en.</i>

I sex fall utgörs responsen av ellips:

9	<i>Har den gått sönder?</i>	Underst-f	Ellips	1	2	F	<i>Inte gått sönder.</i>
16	<i>Har du träffat honom i en bok?</i>	Underst-f	Ellips	1	2	MF	<i>Inte i bok.</i>
84	<i>Slog han sig på näsan?</i>	Underst-f	Ellips	1	1	M	<i>På pannan.</i>
121	<i>Gjorde det ont?</i>	Underst-f	Ellips	1	1	F	<i>Nej, bara lite ont.</i>
205	<i>Var det mörkt?</i>	Underst-f	Ellips	1	1	F	<i>Lite mörkt.</i>
211	<i>Var hon stor då?</i>	Underst-f	Ellips	1	1	F	<i>Så här stor.</i>

7) Utspelet är en huvudsats med subjekt och finit verb samt omvänd ordföljd och responsen återanvänder finitet men saknar subjektet.

82	<i>Har han ont i halsen?</i>	Underst-f	Dekl*	1	2	IM	<i>Har ont där.</i>
86	<i>Ska du spara nån tablett till Ola tycker du Embla?</i>	Underst-f	Dekl*	1	2	IM	<i>Ska bara spara.</i>

8) Utspelet besvaras egentligen inte utan responsen består av upprepning eller ny fråga:

32	<i>Var det Embla?</i>	Underst-f	Underst-f	1	1	M	<i>Är det baby?</i>
69	<i>Har mamma nåt sånt skåp, Embla?</i>	Underst-f	Underst-f	1	3	IF	<i>Har du haft sånt skåp (skickar frågan vidare).</i>
79	<i>Har du några pengar?</i>	Underst-f	Underst-f	1	1	F	<i>Får jag låna pengar?</i>
99	<i>Gjorde hon det?</i>	Underst-f	Sökande-f	1	1	I	<i>Vad gjorde du med fingret?</i>
113	<i>Är det där kattens ben?</i>	Underst-f	Underst-f?	1	2	I	<i>Är det?</i>
186	<i>Ola – kan han klättra i repstegen?</i>	Underst-f	Underst-f	1	6	ALLT	<i>Kan han klättra i repstegen – Ola?</i>
198	<i>Eller har dom tagit bort det?</i>	Underst-f	Underst-f	1	3	MF	<i>Har dom inte det?</i>

9) Utspelet är en huvudsats med subjekt och finit verb som uttrycker en fråga följande av en narrativ bisats. Embla återanvänder subjektet i bisatsen och infinitet. Det senare gör hon till finit i responsen.

55	<i>Tror du inte han vill gunga?</i>	Underst-f	Dekl	2	2	MF	<i>Nu gungar han.</i>
----	-------------------------------------	-----------	------	---	---	----	-----------------------

10) Utspelet består av en temporal bisats utan matrissats. Embla återanvänder subjektet, finitet och predikativet.

188	<i>Men när han blir stor?</i>	Underst-f	Dekl	1	3	F	<i>Nån dag, då kanske han blir stor så här som taket.</i>
-----	-------------------------------	-----------	------	---	---	---	---

B. Återanvändning av underställande frågor som inte ska besvaras med svarsorden *ja* eller *nej*

I dessa fall har frågorna innebörden av uppmaning. I 155 gäller uppmaningen att verbalisera. I praktiken fungerar frågan som en sökande *Vad heter dockorna?*

155	<i>Men ska du berätta vad dom här andra dockorna heter, som ligger på golvet.</i>	Underst-f	Dekl	3	2	M	<i>Dom heter Maja och Pelle.</i>
-----	---	-----------	------	---	---	---	----------------------------------

Även utspelet *Ska du visa mig hur man ska göra* i 156 fungerar som en sökande fråga: *Hur ska man göra?* Trots att den inte innehåller krav på verbalisering besvaras den (Embla övergeneraliserar tydligen gärna gör-uppmaningar till gör- och säg-uppmaningar).

156	<i>Ska du visa mig hur man ska göra?</i>	Underst-f	Dekl	2	1	M	<i>Man tar så här.</i>
-----	--	-----------	------	---	---	---	------------------------

De tre återstående fallen står långt från förväntade responser:

48	<i>Ska du ta och stoppa dom i säng?</i>	Underst-f	Sökande-f	1	1	F	<i>Var är sängen?</i>
52	<i>Men kan du böja den lite?</i>	Underst-f	Dekl Uppm*	1	1	M	<i>Oj oj, böja mer.</i>
134	<i>Har du sett här?</i>	Underst-f	Imp?	1	2	F	<i>Se här.</i>

Alternativfråga

I alternativfrågan efterfrågas "med vilket av de disjunktiva alternativen som propositionen är sann" (SAG, 750). Respondenten måste således i sitt svar på något sätt klargöra vilket alternativ han föredrar. Hur gör Embla?

Embla återanvänder fem alternativfrågor. I tre fall (107, 109, 174) svarar hon med fulla satser och med ena svarsalternativet återanvänt och det andra därmed struket. Återanvändningen är här förväntad: "ett av de disjunktiva leden förväntas som svar" (SAG, 751). Det är också värt att notera att Embla i samtliga dessa fall använder samma tempus som i utspelen och i två fall återanvänder hon verbet (107, 174). I ett av fallen (174) väljer Embla inte ut något av alternativen och lyckas därmed inte uppfylla det grundläggande kravet. Emblas replik verkar som ett svävande mellanting mellan svar och tanklöst eko.

107	<i>Var det en brun björn eller en vit björn?</i>	Alternativf	Dekl	1	4	IM	<i>Det var en vit.</i>
109	<i>Var det en brun björn eller en vit björn?</i>	Alternativf	Dekl	1	2	M	<i>Vi såg bara en brun.</i>
174	<i>Är det Maja eller är det Pelle?</i>	Alternativf	Dekl	2	5	ALLT	<i>Det är Maja eller Pelle.</i>

I två fall svarar Embla med ellips (108, 162). I 108 väljer hon ut ett av alternativen genom att negera det andra. Hon använder också svarsord vilket kanske ska ses som en övergeneralisering av svarsbeteendet vid underställande frågor.

108	<i>Var det en brun björn eller en vit björn?</i>	Alternativf	Ellips	1	1	M	<i>Nej, ingen vit.</i>
162	<i>Fanns det nån mer elefant da, eller var det bara en liten?</i>	Alternativf	Ellips	2	1	M	<i>Bara två.</i>

Sammanfattning

I den här artikeln har jag riktat intresset mot den interaktiva aspekten på ett barns språkliga konstruktionsarbete. Ett barnyttrande kan kontextuellt sett vara av två slag. Det kan innehålla återanvänt material från utspelet men behöver inte göra det. Detta gäller allmänt för alla språkbrukare. I den större undersökningen varav detta är en delrapport skall barnyttranden fristående från språklig kontext jämföras med sådana som är kontextuellt förankrade på så vis att de innehåller lexikalt material från tidigare yttranden fällda av andra samtalsdeltagare. Syftet är att försöka fastställa ett barns språkliga kompetens utifrån produktionsdata. I undersökningen har excerperats sammanlagt 219 fall av s. k. återanvändning under en tidsperiod på c:a ett halvt år. Inspelningarnas sammanlagda tid uppgår till c:a 5 1/2 timme. Här har rapporterats om Emblas responser på och återanvändande av ord från frågeutspel.

Litteratur

- Clark, R., 1974: "Performing without competence". I: *Journal of Child Language*. Bd. 1. Nr. 1. 1-22.
- Goodwin, Ch., 1981: *Conversational organization: Interaction between speakers and hearers*. New York.
- Lange, S.; Larsson, K., 1977: *Studier i det tidiga barnspråkets grammatik*. Stockholm.
- SAG = Svenska Akademiens grammatik. Bd. 4. *Satser och meningar*. (Utgiven av Svenska Akademien). Stockholm. 1999.

OM KONJUNKTIONERNA OG OCH EN I ISLÄNDSKAN

1. Utgångspunkt

I fornsvenska såsom i forn- och i nutida isländska finns konjunktioner med mycket liknande betydelser: (f)is. *en/og*, fsv. *än/ok* – båda två kan översättas som sv. 'och'.¹ I fornspråken kunde dessa konjunktioner uppträda i liknande sammanhang och skillnaden mellan dem var liten, så att det stundom kan verka som om *än* och *ok* även skulle konkurrera med varandra. Man kunde då förvänta sig att en av dem skulle tränga undan den andra. Och just denna utveckling syns ha förekommit i svenskan, där konjunktionen *och* fortfarande finns, men inte konjunktionen *en*. Under medeltiden 'försvann' fsv. *en* och ersattes med medellågtyska lånordet *men*. Samma utveckling genomgick även danska och norska.

Det är möjligt att lånordet *men* var lösningen på konkurrensen mellan konjunktionerna *ok* och *en*. Skillnaden mellan konjunktionerna *en* och *ok* i fornspråket var inte skarp (jfr. Falk; Torp, 1900, 227 el. Fritzner, 1954, 326). Man hade två konjunktioner med mer eller mindre ospecifik betydelse och saknade mer specificerade förknippande element. Medellågtyskans *men* inlånades i danska, norska och svenska just därför att den hade en sådan mer specifik innebörd (jfr. Kotcheva, 1999).

Ett motargument mot det just skisserade förloppet är situationen i nutida isländskan, där konjunktionerna *en* och *og* fortfarande är i bruk. Antingen finns det i isländskan en annan lösning på den antagna konkurrensen i fornspråket eller denna konkurrens är bara skenbar. Skillnaden mellan is. *og* och *en* verkar vara lite skarpt därför att båda kan översättas med sv. *och*. Det är möjligtvis en mer subtil skillnad som har varit lexikaliserad på ett annat sätt i fornspråket och som förblir det i nutida isländskan.

I slaviska språk (t. ex. bulgariska, ryska) finns det också konjunktioner, som skulle kunna översättas med sv. *och* och som verkar lexikalisera liknande betydelsenysanser som is. *og* och *en*. Konjunktionerna i fråga är bg./rys. *i* 'och' resp. bg./rys. *a* 'och; men'. Det kan därför vara lönsamt att titta på konjunktionerna *i*:s och *a*:s bruk i slaviska språk. Jämförelsen mellan slaviska och nordiska språk kan hjälpa till att få ett annat perspektiv på frågan om konjunktionerna *og*:s och *en*:s betydelse.

Förhållandet mellan betydelsen mellan is. *og* och *en* är intressant även från en annan synvinkel: Det hänger ihop med ett gammalt problem inom konjunktionforskningen – och även inom logiken. Skillnaden mellan is. *og/en* resp. sv. *och/men* kan inte uttryckas genom analys av de förknippade propositionernas, d. v. s. konjunkternas, sanningsvärde. Den är identisk i båda fall. Det har ofta antagits att motsatskonjunktioner som t. ex. sv. *men* (ty. *aber*, e. *but*) innebär betydelsen av *och* (resp. ty. *und* el. e. *and*) med något slags tillsats, som då kallas för den adversativa betydelsekomponenten (jfr. Lakoff, 1971; Lang, 1984, 1991). Konjunktioner som sv. *och*, ty. *und*, e. *and* saknar då denna betydelsekomponent. Alltså sv. *och*, ty. *und*, e. *and* å ena sidan och sv. *men*, ty. *aber*, e. *but* å andra sidan analyseras på liknande sätt, och konjunktionerna inom båda grupper anses dela på relevanta egenskaper. I gruppen där sv. *men* ingår är 'motsats' en sådan egenskap.

Isländska konjunktionen *en* kunde då tillhöra båda grupper. Det skulle betyda, att den ibland uttrycker motsats och ibland inte. Om man utgår från en betydelseminimalistisk utgångspunkt och antar att varje konjunkton har en enda kärnbetydelse, måste man bestämma om motsats är del av kärnbetydelsen hos is. *en* eller inte. För det skälet är det viktigt att ta reda på frågan vad som är motsats (adversativitet).

Jag kommer att ta reda på hur betydelsen hos is. *og/en* beskrivs i ordböcker och försöka visa vad som är karakteristisk för båda konjunktioner. Som nästa steg kommer jag att beskriva bruket av bg./rys. *i* 'och' och bg./rys. *a* 'och; men' och jämföra dessa konjunktioner i isländskan och i de båda slaviska språken för att leta efter paralleller som kan hjälpa oss komma åt kärnbetydelsen hos is. *og/en*. Till slut kommer jag att föreslå en betydelsebeskrivning för dessa konjunktioner.

2. Betydelsen av is. *og* och *en* enligt ordböcker2.1. De isländska konjunktionerna *og* och *en* enligt tvåspråkiga ordböcker

Tvåspråkiga ordböcker ger upplysningar om förhållandet mellan lexem i olika språk och är en nyttig utgångspunkt när man håller på att jämföra språk. Här har Rabén Prisma:s svensk-isländska och isländsk-svenska ordbok används.

Informationen som finns i ordboken (som tyvärr är inte mycket) åskådliggörs i följande tabell (tabell 1):

Isländsk-svensk ordbok		Svensk-isländsk ordbok	
is.	sv.	sv.	is.
en	<i>och;</i> <i>men;</i> <i>förresten</i>	<i>och</i>	<i>og;</i> <i>en</i> (motsats el. allmänare, särsk. m. el. m. överflödigt)
og	<i>och</i>	<i>men</i>	<i>en</i>

tabell 1

Förhållandet mellan sv. *och/men* och is. *og/en* visas i förenklad form i tabell 2:

is	sv.
<i>og</i>	<i>och</i>
<i>en</i>	<i>men</i>

tabell 2

Tabell 2 visar å ena sidan att is. *en* har gemensama drag såväl med sv. *och* som med *men*. Å andra sidan har sv. *och* något gemensamt såväl med is. *og* som med is. *en*.

Dessutom får man veta, att konjunktionen *en* i isländskan tycks ha allmänare betydelse – det sätts i samband med det allmänna betydelsen hos sv. *och* (Svensk-isländsk ordbok, 1994, 481):

(1) sv. statsministern höll presskonferens i går och då (därvid) meddelade han att ...

(2) sv. nästa melodi heter X och den sjungas av NN

(1a)is. *forsætisráðherra hélt blaðamannafund í gær en (og) þar lýsti hann því yfir að...*

(2a)is. *næsta lag heitir X en NN syngur*

Man måste bestämma det karakteristiska, det typiska för bruket av *og* och *en* i isländskan. Ett första steg åt det hållet är att se hur deras betydelse beskrivs i en enspråkig ordbok.

2.2. De isländska konjunktionerna *og* och *en* enligt Íslensk orðabók

2.2.1. *En*

Konjunktionen *en* karakteriseras som koordinerande konjunktion, med tillsatsen 'motsatskonjunktion' inom parentes – "aðaltenging (gagnstæðistenging)" (Íslensk orðabók 1996, 176). Konjunktionerna kan vara sidoordnade resp. motsatta satser (ex. (3), (4)) såväl som satsled (ex. (5)):

(3) *ég bauð honum en han vildi ekki þiggja;*
'jag bjöd honom, men han ville inte ta;'

(4) *missættinu veldur dramb hennar en dugleysi þitt*
'hennes högmot förorsakar (sg) oenighet och oduglighet din [förorsakar oenighet]'

(5) *gamall en vel ern*
'gammal men kry'

Enligt ordboken kan andra konjunktionens förhållande till första konjunktionen karakteriseras som "förklaring", d. v. s. konjunktionerna förknippas av pragmatiska skäl (här en förklaring varför Jón betts hjälpa):

(6) *Ég bað Jón hjálpa mér en hann hefur oft gert það*
'Jag bad Jón att hjälpa mig och han har ofta gjort det'

2.2.2. *Og*

Konjunktionen *og* förknippar två ord, fraser el. meningar: *himinn och jörð* 'himmel och jord', *stór maður og sterkur* = *stór og sterkur maður* 'stor och stark man', *komdu og talaðu við mig* 'kom och tala med mig'; *hann fór og hún kom í staðinn* 'han gick och hon kom i stället'. Till skillnad från *en* kan konjunktionen *og* brukas för att förknippa fler än två element, t. ex. vid uppräknings, mest mellan de sista två leden: *norður, suður, austur og vestur eru hövuðáttirnar*... är väderstreck'.

Konjunktionen *og* ingår i sammansatta konjunktioner som *bæði – og* 'både och', *eins og* 'som' (vid jämförelse).

I t. ex. biblisk stil används *og* i början av avsnitt "utan att förbinda det följande särskilt starkt med den föregående texten" ("Í upphafi málsgreinar án þess að tengja hana sérstaklega því sem á undan er komið") (Íslensk orðabók, 1996, 176): *Og Jesús fór um allar borgirnar*.

2.3. Íslensk orðabók: Sammanfattning

Vad som gäller konjunktionernas syntaktiska status är både *og* och *en* likvärdiga i det att de brukas för att förbinda jämnställda satsled resp. satser med varandra. Skillnaden är i antalet konjunkter: *en* förknippar bara två, medan *og* kan förbinda fler satsled:

EN gamall en vel ern, það er erfitt, en mögulegt²// OG himinn og jörð, stór og sterkur maður; norður [og], suður [og], austur og vestur eru hövuðáttirnar.

sats:

EN: ég bauð honum en han vildi ekki þiggja; Ég bað Jón hjálpa mér en hann hefur oft gert það // OG: hann fór og hún kom í staðinn.

Dessutom kan båda konjunktioner brukas för att inleda en hel sats el. en utrop. Jag kommer att koncentrera mig på konjunktionernas roll framför allt som förbindande led mellan två konjunkter i en och densamma mening. Om en sats el. period inledes med *og* resp. *en* kan detta betraktas som utvidgning av det förknippande bruket inom meningens gränser.

Det är på det semantiska planet som de största skillnaderna mellan *og* och *en* finns. Skillnaden gäller relationen mellan de förknippade enheterna. Denna relation påstås vara motsats hos konjunktionen *en*³. Relationen mellan konjunktionerna hos konjunktionen *og* expliceras inte. Åtminstone kan man anta att den är icke-motsats av något slag.

Motsats eller icke-motsats etableras generellt inom en ram, som utgör bakgrunden mot vilken konjunktionernas betydelse bedöms. Det finns olika beteckningar för denna ramen: »Common integrator« (Lang, 1984; 1991), »Quaestio« (t. ex. Brauße, 1998) o. s. v. Syftet med denna ramen är att blockera meningslösa konstruktioner som:

(7) *hann fór og/en fimm er frumtala*
'han gick och fem är ett primtal'

Tolkningsramen härleds antingen på det semantiska planet av konjunktionernas betydelse (jfr. Lang, 1984; 1991), eller på de pragmatiska planet och beror då på vår vetenskap om världen (Lakoff, 1971; Brauße, 1998).

I ex. (4) *missættinu veldur dramb hennar en dugleysi þitt* ligger motsatsen i förhållandet mellan *dramb* och *dugleysi*. Ramen, inom den de tolkas, kan vara 'egenskap hos en person'. Konjunktionen *en* sätter egenskapen (hos två olika individer) i förhållande till varandra. Det är negationen hos prefixen *mis-* samt vår vetenskap om världen (vi vet att om en person är högmotig skulle han/hon inte passa samman med någon som är oduglig) som bestämmer detta förhållandes karaktär som motsats.

Mellan satsleden som är förknippade med hjälp av *og* råder ingen motsats på förhand, åtminstone är en sådan motsats inte evident. I *stór og sterkur maður* förknippas kompatibla, positivt laddade attribut – egenskaper hos bara en individ, i *komdu og talaðu við mig* förknippas verb, som betecknar en händelse som ska utföras av en enskild person.

3. En analys av bruket av *is. og/en*

Skillnaden mellan konjunktionerna *og* och *en* i isländskan verkar vara subtil, men det betyder inte alls att den inte finns el. att det måste vara så att *en* uttrycker klar motsats. I ex. (6) finns det ingen motsats mellan konjunkterna:

(6) *Ég bað Jón hjálpa mér en hann hefur oft gert það*

Varför brukas då inte konjunktionen *og*? En möjlig förklaring är att konjunkterna utgörs av två oberoende propositioner, med var sin subjekt (*ég* resp. *hann*) och predikat (*bað hjálpa* resp. *hefur gert*). Konjunktionen *en:s* syfte kan då bara vara att markera att det finns något slags samband mellan dessa propositioner. Konjunkterna 'hålls samman' av konjunktionen å ena sidan och av det anaforiska pronomenet *það* som syftar på en del av predikatet i första konjunkten.

Man kunde misstänka att oberoende propositioner förknippas med *en* på det semantiska planet och med textkoherens markerande medel som t. ex. *anafer* el. *ellips* (som i ex. (4) el. (2a)):

(4) *missættinu veldur dramb hennar en dugleysi þitt*

(2') *næsta lag heitir X en NN syngur*

Motsatstolkningen vid bruk av konjunktionen *en* kan bero på andra faktorer än själva konjunktionens betydelse. T. ex. propositioner, som är oberoende av varandra och har var sin subjekt och predikat kan tolkas som motsatta, om kontexten (resp. ramen för konjunkternas tolkning) tillåter en motsatstolkning. Man kan även tänka sig en passande kontext, där ex. (2') tolkas som kontrast.⁴

För att bättre jämföra betydelsen hos konjunktionerna *og* och *en* måste man ta reda på hur en menings betydelse förändras beroende på vilken konjunktion det är som brukas – *og* eller *en*. Låt oss titta på exempel där *og* och *en* byts ut mot varandra i samma kontext. Enligt Kristján Árnasson gör det ofta nästan ingen skillnad om man förknippar två satser med *en* eller med *og* (Kristján Árnason, 1982, 91), som i ex. (8a) och (8b):

(8a) *Siggi er farinn að heiman og Vinkonurnar halda að Jónina haldi við rafvirkja.*

(8b) *Siggi er farinn að heiman en Vinkonurnar halda að Jónina haldi við rafvirkja.*

'Siggi har farit hemifrån och vänninorna tycker att Jónina hade ett förhållande med elmontören.'

(Kristján Árnason, 1982, 91)

Propositionerna i båda konjunkter är oberoende av varandra,⁵ de har olika subjekt (*Siggi* resp. *vänninorna*) som är kopplade med olika predikat. I en sådan konstruktion är det alltid möjligt att etablera en s. k. kontrasterande jämförelse (term av Blakemore, 1989, i Foolen, 1991, 83). Kontrasten är en följd av kombinationen av skillnaderna mellan propositionerna och den gemensama ramen, som är bakgrund för propositionernas tolkning.⁶ I sådana konstruktioner i svenskan används konjunktionen *och*. Men det betyder inte att *och* skulle ha komponenten 'kontrast' resp. 'motsats' som

en del av sin betydelse. Snarare kan man anta en pragmatisk omtolkning av *och:s* egentliga betydelse (något som Foolen, 1991, 86 föreslår för motsvarande bruk av *and* i engelskan) – eller att *och* bara brukas som ett allmänt förknippande element för att sätta konjunkterna i relation till varandra. Vilken slags relation, bestäms av jämförelsen av konjunkternas interna struktur. Konjunkterna i ex. (8b) uppfyller kraven för kontrasterande jämförelse (olika och oberoende subjekt och predikat i båda konjunkter). Orsaken för motsatstolkningen av (8b) ligger enligt min mening inte så mycket i konjunktionen *en:s* semantik utan i den kontrastiva jämförelsen, d. v. s. på det pragmatiska planet.

I samma kontext är även konjunktionen *og* möjligt. Betydelsen hos denna konjunktion karakteriserades redan som icke-motsats (se ovan 2.). Denna beskrivning är likväl alltför allmän och måste preciseras. Betydelsen hos konjunktioner ur *och*-gruppen, som ty. *und* el. e. *and* har analyserats ha additiv innebörd, d. v. s. de används för att gruppera likartade och likställda element, för att sammanfatta (jfr. t. ex. Lang, 1991, 615 om ty. *und*). Brauße (1998) analyserar betydelsekomponenten +ADDITIV som den karakteristiska särdragen för ty. *und*. Enligt min mening gäller samma sammanfattande funktion även för *is. og*. Bara för att anföra ett argument: det är *is. og* – som ty. *und* – som ingår som kompositionselement i räkneord, t. ex. *is. tuttugu og einn* ty. *ein und zwanzig* '21'.

Ex. (8a) kan tolkas som en gruppering av handlingar, som är oberoende av varandra och som utförs av olika personer. Konjunktionen *og:s* additiva innebörd verkar blockera tolkningen som kontrastiv jämförelse.

Svenska översättningen av ex. (8) kan tolkas både som addition och som kontrastiv jämförelse – även om det är en och samma konjunktion som brukas. Den additiva tolkningen motsvarar (8a) och tolkningen av den kontrastiva jämförelsen motsvarar (8b). Vilken tolkning som råder beror på vad som får preferans: konjunkternas struktur och betydelse – då får vi kontrastiv jämförelse – eller konjunktionens betydelse – då får vi gruppering. Tolkningen kommer att bestämmas mot bakgrunden av kontexten meningen ingår i.

Skillnaden mellan dessa tolkningar (kontrastiv jämförelse resp. gruppering) verkar inte vara stor – men den finns ändå. Det är skillnaden mellan gruppering och icke-gruppering. Konstruktionens tolkning beror på konjunktionen i isländskan och på kontexten i svenskan.

Skillnaden mellan svenska och isländska verkar dessutom ligga i konjunktionen som kontrastiv jämförelse uttrycks med. I svenskan är det *och*, i isländskan däremot *en*. Det är på det här planet som *is. en* "betyder" 'och'.

Å andra sidan finns det kontexter, där ett utbyte av *og* mot *en* (el. tvärtom) leder till en annan tolkning av meningen:

(9a) *Í dag gengur flest vel, en Víkingar unnu Valsara í handbolta.*

'Idag går det mesta bra men Vikingarna vann mot Valsarna i handboll.'

(9b) *Í dag gengur flest vel, og Víkingar unnu Valsara í handbolta.*

'Idag går det mesta bra och Vikingarna vann mot Valsarna i handboll.'

(Kristján Árnasson, 1982, 91)

Enligt Kristján Árnason (1982, 91) är det sannolikt, att någon som yttrar (9a) är fan av Valsar medan en som yttrar (9b) däremot är fan av Vikingar. Meningarna får olika tolkningar beroende på vilken konjunktion det är som brukas. Som i exemplen i (8) är båda sakförhållanden oberoende i och för sig. De är inte det i den specifika kontexten som Kristján Árnason föreslår. Ur en fans synsvinkel är det så att propositionerna antingen inkluderar (så att *X vann* är den del av *allt går bra*) el. utesluter varandra (så att *X vann* står i motsats till *allt går bra*). När den ena propositionen betraktas som en del av det andra – som i (9b) – brukas *og*, när prepositionen uteslutar varandra – som i (9a) – brukas *en*.

Sammanfattningsvis kan man säga att enligt de analyserade exemplen kan *en* i isländskan bytas mot *og* när propositionerna samt deras predikat är oberoende av varandra (som i ex. (8)). Konjunktionen *og* är det rätta valet vid beroende propositioner när den ena propositionen inkluderar den andra (som i (9b)). Konjunktionen *en* brukas när beroende propositioner utesluter varandra (som i (9a)).

Levin (1975) redovisar betydelsen hos ryska konjunktioner, bl. a. rys. *i* 'och', *a* 'och; men; utan' och *no* 'men'. Liknande »utbyterelationer« som mellan is. *og* och *en* finns i ryskan (el. bulgariskan) mellan bg./rys. *a* 'och; men; utan' å ena sidan och bg./rys. *i* 'och' resp. bg./rys. *no* 'men' å andra. Parallellerna mellan isländska och bulgariska/ryska kan hjälpa bestämma betydelsen hos dem analyserade isländska konjunktionerna.

De tydligaste parallellerna finns enligt min mening mellan is. *en* och bg./rys. *a*. I nästa avsnitt kommer jag därför att redovisa bruket av bg./rys. *a* och dess avgränsning mot bg./rys. *i* resp. *no*. Fördelen av en jämförelse med bulgariska/ryska ligger i tredelningen (*i* – *a* – *no*) som dessa två språk har på samma avsnitt möjliga relationer mellan konjunkter, som isländska och svenska har en tvådelning (is. *og* – *en*, sv. *och* – *men*). Tredelningen öppnar ögonen för subtila skillnader som förblir dolda vid en tvådelning.

4. Konjunktionerna *i*, *a* och *no*

Bruket av konjunktionerna bg./rys. *i* och *a* kan jämföras med bruket av is. *og* resp. *en*. En viktig skillnad är att isländskas tvådelade system (*og* – *en*) motsvarar ett tredelat system i bulgariskan el. ryskan (*i* – *a* – *no*). Förhållandet visas i tabell 3:

is.	bg./rys.
<i>og</i>	<i>i</i>
	<i>a</i>
<i>en</i>	<i>no</i>

tabell 3

Tabellen visar att is. *en* har två motsvarigheter i bulgariskan resp. ryskan. En annan skillnad är att bg./rys. *a* kan motsvara inte bara is. *en* utan även *heldur* 'utan'. Å andra sidan syns att is. *en* åtminstone har använts i betydelsen 'utan', som i följande belägg:

(10) *Það er ekki minn hagr, sem ég berst fyrir, enn hagr landsmanna minna*
(Fjallkonan, 1886, 37)

'Det är inte för min skull, som jag kämpar, utan för mina landsmäns skull'

(11) *mælti ekki orð, en kastadi sér niður á grúfu* (Laxness: *Hlíð ljósa man*, 1944, 34)?

'sagde inget ord utan döljde ansiktet'

Jag kommer inte att gå in på detta bruk av *en* resp. *a*⁸.

Konjunktionen *a*:s betydelse brukar beskrivas som "svag motsats" som väl är ett sätt att försöka beskriva skillnaden mellan *a* 'och; men; utan' å ena sidan och *no* 'men' å andra: *no* sägs uttrycka "stark motsats" (t. ex. *Grammatika*, 1994, 298). Men motsatsbetydelsen är bara en del av *a*:s semantik vid sidan av (kontrastiv) jämförelse och s. k. tillsats. Ur informationen som finns i *Rečnik na bǎlgarskija ezik* (1977, 139–143), och i Vetenskapsakademiens grammatik (1994, 297–298) om bulgariskan samt i *Tolkovyy slovar'* (1992, 13) om ryskan kan man dra slutsatsen att det är den kontrastiva jämförelsen som är den mest karakteristiska miljön för bg./rys. *a*. Det är alltså typisk för konjunktionen *a* att uttrycka svag motsats (som enligt min mening motsvarar kontrastiv jämförelse), men den kan även uttrycka stark motsats som den prototypiska motsatskonjunktionen bg./rys. *no* 'men'.

Konjunktionen bg./rys. *a* har ett slags mellanställning. Den kan å ena sidan bytas mot bg./rys. *i* 'och' – och mot bg./rys. *no* å andra sidan – villkoren är mycket pregnant analyserade hos Levin (1975). Villkoren för *i/a*-utbytet är att såväl propositionerna förknippade med hjälp av dessa konjunktioner som propositionernas predikat, ska vara oberoende av varandra (Levin, 1975, 92 om ryskan, jfr. Čolakova, 1954, 168 om bulgariskan):

(12) rys. *Vanja pišet, a/i Petja čitaet*

'V. skriver och P. läser'

Vad som är skillnaden mellan *i* och *a* nämner Levin inte direkt, men man kan dra den slutsatsen att *i* brukas vid gruppering medan *a* blockerar en sådan gruppering (jfr. Levin, 1975, 91f.). Enligt denna beskrivning blir parallellerna mellan bruket av bg./rys. *i* resp. *a* 'och' å ena sidan och is. *og* resp. *en* å den andra tydliga.

Som sagt, intar konjunktionen *a* en mellanställning mellan konjunktionerna *i* 'och' och *no* 'men'. Hittills har jag bara redovisat förhållandet mellan *i* och *a*. Nedan kommer jag till relationen mellan *a* och *no*.

Konjunktionen *no* anses vara den typiska motsatskonjunktionen, som uttrycker "stark" d. v. s. tydlig motsats. Den typiska *no*-situationen beskriver Levin som "händelsen x förekommer vanligtvis tillsammans med händelsen icke-y, i den konkreta fallet förekommer x dock tillsammans med y" (1975, 86). I denna fall är de förknippade propositionerna beroende på varandra (Levin, 1975, 88).

Levins karakteristik av konjunktionen *no* överensstämmer med den typiska motsatsrelationen som typen »denial of expectation«, motsats mellan förväntningar som väcks av kontexten i första konjunkten å ena sidan och det som explicit uttrycks i andra konjunkten (se Lakoff, 1971). »Denial of expectation« och »semantisk opposition« (motsats p. g. a. konjunkternas semantik) är båda typer som Lakoff urskiljer i sin analys av e. *but*. Det har argumenterats att »denial of expectation« är den egentliga kärnbetydelsen av e. *but* el. ty. *aber* (t. ex. Foolen, 1991, 85; Lang, 1984, 172f.) och att den inkluderar semantisk opposition.⁹ Konjunktionen *no* tillhör då gruppen typiska motsatskonjunktioner tillsammans med e. *but* och ty. *aber*.

Konjunktionen *no* kan bytas mot *a* i meningar som:

(13) rys. *ego ne zhdali, no/a on priehal.*

'man räknade inte med honom, men han kom.'

(Levin, 1975, 89)

Enligt Levin (1975, 89) är villkoren för utbytet av *no* mot *a* att de förknippade konjunkternas betydelse är beroende av varandra. Propositionernas ömsesidiga beroenderelation är en nödvändig förutsättning för att förväntningar ska komma fram. Orsaken för *a*:s förekomst i sådana kontexter ligger i den möjliga generaliseringen kontrastiv jämförelse > kontrast överhuvudtaget.¹⁰ Att denna generaliseringen kan gå vidare visar synonymin mellan *a* och *no* i sammansatta konjunktioner som bg. *ne samo x, a/no y*, rys. *ne tol'ko x, a/no i y* 'inte bara x utan också y' eller även bruket av bg. *a* i kontext, där konjunkternas betydelse inte bara sätts i motsats till varandra utan den andra konjunkten framstår som korrektur av första konjunkten:

(14) bg. *tja ne e glupava, a mărzeliva.*

'hon är inte dum utan lat.'

Samma typ av generalisering hittade vi även i isländskan (se ex. (10) och (11)). Det är enligt min mening möjligt att påstå att det finns tydliga parallellen mellan betydelsen hos is. *en* och bg./rys. *a*. Båda brukas för att uttrycka kontrastiv jämförelse, dessutom kan båda brukas i en mer generaliserad motsats-betydelse om propositionerna i de förknippade konjunkterna betraktas som beroende av varandra i en »denial of expectation«-fall (som (9a) för isländskan el. (13) för ryskan). Skillnaden mellan bulgariska/ryska å ena sidan och isländska å andra är att de förstnämnda språken har möjligheten att markera relationen mellan konjunkterna i en viss konstruktion som (ren, entydig) motsats medan samma konstruktion i isländskan kan vara dubbeltydig. I bulgariskan/ryska är konstruktioner, där konjunkterna förknippas med hjälp av konjunktionen *a* också dubbeltydiga.

5. Sammanfattning

Redovisningen om bruket av konjunktionerna is. *ok*, *en*, bg./rys. *i*, *a*, *no* visar att det finns överensstämmelser. Konjunktionerna is. *ok*, bg./rys. *i* brukas när det är fråga om gruppering av konjunkternas betydelse inom en viss ram. Till skillnad mot ty. *und*, e. *and* brukas varken is. *ok* eller bg./rys. *i* för att uttrycka kontrastiv jämförelse. Det är konjunktionerna is. *en* resp. bg./rys. *a* som uppträder i sådana sammanhang. Det visade sig, att konjunktioner som är specialiserade för att uttrycka framför allt kontrastiv jämförelse kan brukas även för att uttrycka allmän motsatsrelation. Det gäller även för ty. *und* och e. *and*, sv. *och*.

Konjunktionerna is. *en*, ty. *und*, e. *and* är etymologisk nära besläktade. Det är därför inte förvånande att de ingår i liknande konstruktioner. Ändå finns de tydliga skillnader i deras bruk: i tyskan och engelskan är det dessa konjunktioner som uttrycker även gruppering – här liknar de konjunktionen is. *ok*:s semantik.

I fornspråket var konjunktionen *en* det allmänna förknippande elementet, som markerade att det finns ett samband mellan de förknippade satserna (vgl. Braunmüller, 1995, 265; Hellberg, 1981, 7). Vilket slags samband det var, måste härledas av kontexten. Denna beskrivning passar bra ihop med våra iakttagelser om konjunktionen is. *en*:s bruk i kontrastiva jämförelser. Karakteristisk för den kontrastiva jämförelsen är just att kontrasten mellan propositionerna är en följd av kopplingen av två av varandra oberoende propositioner med var sina subjekt och predikat. Faktumet att is. *en* kan även uppträda i tydliga motsats-kontexter (»denial of expectation«) och även i korrektur-kontexter¹¹ är ett ytterligare argument för konjunktionens (ursprungliga) allmänna innebörd.

Konjunktionen is. *ok* däremot verkar ha konkretare betydelse. I avsnitt 3. argumenterade jag att 'gruppering' syns vara det mest viktiga särdrag hos denna konjunktionen. Skillnaden mellan betydelsen hos is. *ok* och *en* vore då i instruktionen som de innehåller: 'gruppera, sammanfatta' hos *ok* resp. 'sätt i sammanhang' hos *en*. Denna skillnaden är mycket subtil, det handlar om förbindelser med olika intensitet mellan elementen i en mängd: fastare hos *og* och lösare hos *en*.

När det ena elementet i ett tvådelat system äger ett karakteristiskt särdrag, kan man dra den slutsatsen att det andra elementet inte har just detta särdrag. Om särdrag hos *ok* är +ADDIT, måste det fattas hos *en*, alltså måste *en* vara -ADDIT. D. v. s. att konjunktionen *en* får en tillsats till instruktionen som den innehåller: 'sammanfatta inte' vid sidan av 'sätt i sammanhang'. Med utgångspunkt i betydelsekomponenten 'fatta inte samman' (d. v. s. -ADDIT) kan man förklara varför det är möjligt att uttrycka kontrast med hjälp av is. *en*: kontrast-tolkningen kan utvecklas på det pragmatiska planet som följd av den blockerade grupperingen i en kontext där förväntningar uppstår som följd av första konjunkten semantik och dessa förväntningar inte går i uppfyllelse i andra konjunkten (»denial of expectation«). Omtolkningen kan beskrivas som: -ADDIT > CONTRAST (som möjlig tolkning).

6. Facit

Motsats-relationen kan placeras i ett tvådelat system (som i svenskan och isländskan) resp. i ett tredelat system (som i bulgariskan och ryskan). Det tredelade systemet gör det möjligt att tydliggöra fler motsatsförhållanden: kontrastiv jämförelse vid sidan av "ren" motsats (d. v. s. »denial of expectation«). I isländskans och svenskans tvådelade system uttrycks kontrastiv jämförelse med olika konjunktioner: is. *en* vs. sv. *och*. "Ren" motsats är enligt min mening inte en del av kärnbetydelsen av is. *en* (som redan Hellberg, 1981, 6 skriver), utan en konventionaliserad utvidgning av den egentliga kärnbetydelsen: kontrastiv jämförelse. För en kontrast-tolkning av is. *en* spelar kontexten en mycket viktig roll. Motsats-relationen är inte entydigt lexikaliserad i isländskan – till skillnad från svenska, danska, norska, färöiska, där den utgör kärnbetydelsen av konjunktionen *men*.

Konjunktionen is. *og* har gruppering som kärnbetydelse. På det pragmatiska planet kan denna betydelse omtolkas även som temporal, kausal o. s. v.

Noter

¹Det handlar om konjunktionen is. *en* 'och; men', som i:

is. *Hún er vel gefin en löt.*

sv. *Hon är klok men hon är lat.*

och i n t e om den homonyma komparativa konjunktionen is. *en* 'än' som i:

is. *Hún er yngri en hann.*

sv. *Hon är yngre än honom.*

²Exempel ur Helgi Haraldssons Rysk-isländska ordbok (1996, 1).

³Kristján Árnasson (1982, 91) påpekar att *en* är "frekar notað þegar merking setninganna sem tengdar er saman er andstæð með einhverju móti" medan *og* förutsätter "gott samræmi milli merkinganna".

⁴T. ex. Sången X är skriven av rockstjärnan Y och Y är temat för musikprogrammet just denna dag. Efter att en del Y:s låtar med Y som interpret har spelats kommer nu låten X, som sjungas inte av Y utan av NN. Ex. (2') betyder då: faktumet att det är Y:s låt kontrasteras med faktumet att det är en annan interpret än vad man kunde förvänta sig p. g. a. låtens författare och radioprogrammets förlopp hittills. En sådan tolkning är ett exempel på »denial of expectation«-bruk av en motsatskonjunktion, i detta fall *en* (jfr. Lakoff, 1971).

⁵Två propositioner p och q är oberoende av varandra om det gäller att p vanligtvis inte är kombinerat med q och q vanligtvis inte är kombinerat med p och att p vanligtvis inte kombineras med $\neg q$ (där $\neg q$ betyder att propositionen q:s predikat, men inte propositionen som helhet, negeras) – d. v. s. när den ena varken inkluderar eller utesluter den andra (jfr. Levin, 1975, 89).

⁶Som »kontrastiv jämförelse« betecknar jag sådana relationer mellan två konjunkter, där konjunkterna är oberoende propositioner deras predikat också är oberoende. Om en konstruktion bedömas som kontrastiv jämförelse eller inte beror inte på vilken konjunktion som brukas – och om en konjunktion brukas. Jfr. också Blakemore 1989, där denna typ konstruktion associeras med konjunktionen e. *but*.

⁷Exemplen är hämtade ur *Orðabók Háskólans*, en databank vid Háskóli Íslands <http://lexis.hi.is/> (17.11.1999).

⁸Konstruktionen i (10) och (11) har strukturen *inte x utan y*, där x och y är konträra el. kontradiktoriska propositioner; negationselementet i första konjunkten är obligatorisk. Konstruktionen brukar kallas för *korrektur* i den tyska traditionen inom forskningen om konjunktioner (jfr. t. ex. Lang 1984; 1991).

⁹För redovisning se t. ex. Foolen (1991, 84f.), Blakemore (1989, 131), Lang (1984, 172f.).

¹⁰Se också Foolen (1991, 86).

¹¹Se också korrektur-konjunktionen is. *en ekki* 'och inte': *Hún er löt en ekki vel gefin.* 'Hon är lat och inte dum'.

Litteratur

Ordböcker:

Fritzner, J., 1954: *Ordbog over det gamle norske sprog*. Oslo.

Helgi Haraldsson, 1996: *Rússnesk-íslensk orðabók*. Reykjavík.

Ísländsk-svensk orðbok = Jansson, S. F. B., 1994: *Ísländsk-svensk orðbok/Íslensk-sænsk orðabók*. Stockholm.

Íslensk orðabók. Reykjavík 1996.

Orðabók Háskólans: <http://lexis.hi.is/>

Rečnik na bálgarskija ezik. Bd. 1. Sofija 1977.

Svensk-isländsk ordbok = A. Davidsson; Holm, G., 1994: *Svensk-isländsk ordbok/Sænsk-íslensk orðabók*. Stockholm.

Tolkovij slovar = Ožegov, S. I.; Švedova, N. Ju., 1993: *Tolkovij slovar' russkogo jazyka*. Moskva.

Vigfusson, G., 1957: *An Icelandic-English dictionary*. Oxford.

Blakemore, D., 1989: "Denial and contrast: A relevance theory analysis of but". I: *Linguistics and philosophy*. Bd. 12. 15–37.

Braunmüller, K., 1995: "Überlegungen zu einer Theorie der sog. Nebenwortarten". I: *Zeitschrift für germanistische Linguistik*. Bd. 13. 295–309.

Brauß, U., 1998: "Was ist Adversativität? Aber oder und?". I: *Deutsche Sprache*. Bd. 26/2. 138–157.

Čolakova, K., 1954: "Upotreba na sąjuza a v bálgarskija knižoven ezik". I: *Izvestija na instituta po bálgarski ezik kăm*. BAN 3. 167–197.

Falk, H.; Torp, A., 1900: *Dansk-norskens syntax i historisk fremstilling*. Kristiania.

Foolen, A., 1991: "Polyfunctionality ad the semantics of adversative conjunctions". I: *Multilingua*. Bd. 10. Nr. 1/2. 79–92.

Hellberg, S., 1981: "Om inskjutna satser i skaldediktningen". I: *Maal og Minne*. Bd. 1/2. 1–24.

Kotcheva, K., 1999: "Nusvenska konjunktioner och deras utveckling". I: *Nordiska språk – synkront och diakront*. Kusmenko, J.; Lange, S. (utg.). (Kleine Schriften des Nordeuropa-Institutes. Bd. 17.). Berlin: Nordeuropa-Institut, Humboldt-Universität zu Berlin. 20–27.

Kristján Árnasson, 1982: *Íslensk málfræði*. Bd. 1. Reykjavík.

Lakoff, R., 1971: "Ifs, and's and but's about conjunction". I: *Studies in linguistic semantics*. Fillmore, C. J.; Langendoen, D. (utg.). New York. 114–149.

Lang, E., 1984: *The semantics of coordination*. Amsterdam.

Lang, E., 1991: "Koordinierende Konjunktionen". I: *Semantik/Semantics. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Bd. 6.). Berlin; New York. 597–623.

Levin, J., 1975: "Über eine Gruppe von Konjunktionen im Russischen. I: *Syntaktische und semantische Studien zur Koordination*. István Bátori et al. Tübingen.

Vetenskapsakademins grammatik 1994 = *Grammatika na sávremennija bálgarski knižoven ezik*. Bd. 2. Sintaksis. Sofija.

ÄR OLIKA SPRÅKNIVÅER OLIKA VIKTIGA FÖR OLIKA LÄSARE?

EN JÄMFÖRELSE MELLAN NYBÖRJARE MED SNABB RESPEKTIVE LÅNGSAM LÄSUTVECKLING

1. Inledning och syfte

Inom läsforskningen har man under olika perioder fokuserat olika språkliga nivåers roll i läsprocessen (jfr. Goodman, 1970; Gough, 1977; Lundberg; Frost; Petersen, 1988; Stanovich, 1980; 1986), och även hur svaga läsare eller nybörjarläsare tänks kunna dra nytta av eller vara beroende av dessa språkliga nivåer i sin läsning. Goodman (1970), som tidigt hävdade att utnyttjandet av högre språkliga nivåer var en självklar del av läsprocessen, menade att kännetecknande för den goda läsaren är förmågan att dra nytta av högre språkliga nivåer, som syntax och semantik, för att spara möda på lägre nivåer, såsom avkodningen av grafem, medan vad som utmärker en svag läsare är bristen på denna förmåga. På senare år har framförallt de lägre språkliga nivåerna fokuserats, och Goodmans syn har kritiserats (t. ex. Nicholson, 1993; Stanovich, 1980; 1986). I stället har man hävdats att förmågan att behärska de lägre språkliga nivåerna är avgörande för en lyckad läsning och läsutveckling (t. ex. Brady, 1997; Lundberg et al., 1988). Vad gäller svaga läsare och nybörjarläsare menar Stanovich (1980; 1986) att dessa ofta skulle utnyttja högre språkliga nivåer kompensatoriskt för en svag avkodningsförmåga, alltså en rakt motsatt syn jämfört med Goodmans.

Det finns också belägg för att graden av överensstämmelse mellan grafem och fonem i ett språk kan påverka benägenheten att utnyttja högre nivåer. Ett antal jämförande studier med läsare från olika språk (t. ex. Goswami; Gombert; de Barrera, 1998; Landerl; Wimmer; Frith, 1997) har visat att detta i någon mån tycks gälla, något som överensstämmer med »the orthographic depth hypothesis» (Frost; Katz, 1992). Enligt denna antar man att läsare i ett språk med relativt god överensstämmelse mellan fonem och grafem, såsom svenskan, skulle vara mindre benägna att vara beroende av högre nivåer, medan läsare i språk med ett mer komplicerat samspel mellan fonem och grafem, såsom engelskan (som i hög grad har fokuserats i läsforskningen) i högre grad skulle utnyttja högre nivåer.

Inom ramen för en longitudinell studie följs ett antal svenska nybörjarläsare i sin första läsutveckling, med det övergripande syftet att undersöka i vilken mån läsarna tycks vara känsliga för olika språkliga nivåer. En första delstudie, baserad på en första videoinspelning av läsarnas högläsning (Danielsson, 1999a; 1999b), visade att läsarna i hög grad tycktes känsliga för både högre och lägre språkliga nivåer, vilket kom i uttryck dels i att läsfelen ofta var acceptabla på samtliga nivåer ord, syntax och semantik, dels i att läsfel oftare korrigerades då dessa var oacceptabla på samma nivåer. Dessutom visade en preliminär genomgång av likhet mellan läsfel och textord att läsfelen ofta visade stor grafisk likhet med textens ord.

Denna delstudie syftar till att närmare undersöka om skillnader föreligger mellan läsare som i det längre perspektivet utvecklades i olika takt. Det visade sig nämligen att ett mindre antal läsare utvecklades långsammare än genomsnittet, medan andra utvecklades snabbare än genomsnittet under den longitudinella studiens gång. I denna delstudie undersöks samma aspekter som i den tidigare studien, men med läsarna indelade i tre delgrupper,

nämligen långsamt, genomsnittligt, respektive snabbt utvecklade läsare. Medan de två ytterlighetsgrupperna står i studiens fokus tjänar de genomsnittligt utvecklade läsarna framförallt som jämförelsegrupp.

2. Metod

I huvudstudien deltog ett femtiotal svenska elever som, då studien påbörjades, gick i sexårsverksamhet eller i årskurs ett i en skola i Stockholmsområdet. I denna delstudie ingår de sammanlagt 32 elever som vid sin första inspelning var på ungefär samma läsfärdighetsnivå. De kunde alla avkoda en enklare text utan hjälp av bildstöd eller förberedande samtal, men de hade ännu inte fått flyt i sin läsning. Av dessa visade sig 5 elever utvecklas långsammare än flertalet och 6 elever utvecklas snabbare än flertalet. De övriga 21 läsarna tjänar, som nämnts ovan, som jämförelsegrupp. För indelning i läsfärdighetsnivå användes tre kriterier. Dessa var lärarens bedömning, en bedömning av läsningen i lässituationen och slutligen ett lästest där ordavkodningsförmåga vid tystläsning mättes (här hade endast de elever som gick i årskurs 1 vid undersökningens början hunnit genomgå testet, varför fyra snabbt utvecklade läsare endast bedömdes utifrån de två första kriterierna).

Eleverna videofilmades en gång per termin under två års tid då de högläste en okänd, löpande text som var på en sådan nivå att läsaren ställdes inför en del problem, dock inte oöverstigliga. Samtliga texter saknade bildstöd och eleverna gavs ingen förförståelse genom förberedande samtal, utan de kunde endast använda sig av den information som gavs genom texten.

Videoinspelningarna transkriberades i en databas enligt en metod som vidareutvecklats ur Langes (1987) metod för transkription av högläsning (se även Danielsson, 1999a; 2000 [under utg.]). Varje läsfel klassificeras utifrån en mängd olika utgångspunkter, bl. a. vad gäller konsekvens på nivåerna ord, syntax och semantik, grad av likhet mellan läsord och textord, samt i vilket mån läsfelen korrigeras eller ej. På ordnivå klassificeras läsfelen som nonsensord eller riktiga ord. Till nonsensorden räknas både ord som överensstämmer med svenskans fonologiska och ortografiska struktur, t. ex. *hund* > *hu:nd*, och ord som avviker från denna, t. ex. *och* > *oseha*. Ord som ljudas korrekt men med ett uttal som leder till nonsensord, såsom exemplet *hund* > *hu:nd* komplicerar analysen, eftersom de kan betraktas som korrekt utlästa. I analysen har dessa dock räknats som nonsensord, men varje delanalys har kontrollerats för ev. påverkan av detta, vilket anges explicit i resultatredovisningen där så är fallet. På syntaktisk och semantisk nivå görs följande tredelning (förkortningar inom parentes):

- Syntaktiskt resp. semantiskt acceptabelt i hela satsen, t. ex.
Anna kan baka kakor > *Anna kan backa kakor* (SyntAcc)
Bakom muren står en tjur > *Bakom muren står en djur* (SemAcc)
- Syntaktiskt resp. semantiskt acceptabelt fram t. o. m. felläsningen men oacceptabelt i en möjlig fortsättning, t. ex.
Till huset hör en grå lada > *Till huset hör en gårdlada* (SyntAccF)
Till huset hör en grå lada > *Till huset hör en gård lada* (SemAccF)
- Läsfel som är oacceptabla både fram till och med felläsningen och i en möjlig fortsättning, t. ex.
Tor är len på sina ben > *Tor är len på sina ben* (SyntFel)
Till huset hör en grå lada > *Till huset hör en grå ladda* (Semfel)

Vad gäller språklig likhet mellan läsord och textord används en tregradig skala. På grafisk nivå "översätts" läsordets fonologiska representation till en rimlig grafisk bild utifrån svensk stavningskonvention. Därefter jämförs orden vad gäller dels andel identiska/liknande grafem, dels ordlängd. Ett läsord som innehåller flera identiska eller liknande grafem som textordet och som dessutom är av ungefär samma längd betecknas "Stor likhet", t. ex. *böjer* > *börjar*. Ett läsord som innehåller flera identiska eller liknande grafem som textordet, men som är av annan längd, liksom ett läsord som innehåller få identiska/liknande grafem, men som är av ungefär samma längd, betecknas "Någon likhet", t. ex. *kakor* > *kackerlackor*, *hund* > *häst*. Läsord som har få eller inga identiska eller liknande grafem jämfört med textordet och som dessutom har annan längd betecknas "Ingen likhet", t. ex. *kommer* > *går*. På syntaktisk nivå används en kombination av ordklass/satsdel och grammatisk form (t. ex. genus eller tempus). Läsord med identisk ordklass och/eller satsdel och med samma form, betecknas "Stor likhet", t. ex. *böjer* > *börjar*. Läsord med samma ordklass och/eller satsdel men med fel form betecknas "Någon likhet", t. ex. *tjuren* > *djuren*. Läsfel med annan ordklass/satsdel än textordet betecknas »Ingen likhet«, t. ex. *taggar* > *tuggar*. På semantisk nivå används grad av synonymitet (liksom ev. hyponymi och hyperynymi), tillhörighet i samma semantiska fält, samt gemensamma semantiska särdrag. Ett läsfel som kan betraktas som mer eller mindre synonymt, eller hyp(er)onymt med textordet klassificeras »Stor likhet«, t. ex. *tjur* > *djur*, medan ett ord som tillhör samma semantiska fält eller som delar flera semantiska särdrag med textordet utan att vara synonymt eller hyp(er)onymt med detta klassificeras »Någon likhet«, t. ex. *fat* > *flat*. Övriga betecknas »Ingen likhet«, t. ex. *grå* > *gård*.

För korrigeringstyper används följande tre klassificeringar: korrigering som leder till korrekt läsning (KK), korrigeringsförsök som misslyckas, begäran om hjälp, eller läsning där fortsättningen anpassas till läsfel (KF) samt läsfel som helt lämnas därhän (IK).

För att undersöka i vilken mån läsarna är känsliga för olika språkliga nivåer gjordes en mängd statistiska bearbetningar av korpusen, bl. a. vilka lingvistiska konsekvenser läsfelen fick på nivåerna ord, syntax och semantik, i vilken mån läsfelen uppvisade likhet med textorden, samt i vilken utsträckning läsfelen korrigerades beroende på läsfelens lingvistiska konsekvens. Inför delstudien studerades läsfelen i stort, d. v. s. samtliga läsfel som gjorts av samtliga läsare i samtliga inspelningar, och dessutom gjordes separata analyser av de två ytterlighetsgrupperna liksom av jämförelsegruppen, under de inspelningar då skillnader grupperna emellan uppkom (inspelning 1-3).

Där korstabeller används i redovisningen nedan har χ^2 -test använts för statistiska signifikansberäkningar. I resultatredovisningen anges p -värden för dessa beräkningar.

3. Resultat

Här beskrivs först felläsningarnas språkliga konsekvens för samtliga tre grupper, och i vilken mån läsfelen liknar textorden, därefter i vilken utsträckning läsarna väljer att korrigera felen. I den senare jämförelsen undersöks endast de två ytterlighetsgrupperna. För att underlätta jämförelser mellan grupperna vad gäller syntaktisk och semantisk konsekvens vid felläsningar slås acceptabla felläsningar (Acc) samman med acceptabla felläsningar till och med det fellästa ordet (AccF), eftersom bådafeltyperna är acceptabla åtminstone fram till och med felläsningen. Vid analysen av korrigeringar slås av samma

skäl acceptabla felläsningar fram till och med felläsningen (AccF) samman med felläsningar som är oacceptabla både t. o. m. felläsningen och därefter (Fel), eftersom de båda leder till att satsen blir språkligt oacceptabel. Dessutom slås alla korrekta korrigeringar (KK) samman med korrigeringsförsök (KF), eftersom de visar att läsaren försöker göra något åt felläsningen, oavsett om det lyckas eller ej.

3.1. Läsfelens språkliga konsekvens på nivåerna ord, syntax och semantik

Merparten av felläsningarna leder till riktiga ord. Detta gäller för samtliga läsare, vilket framgår av tabell 1, där det också framgår att de långsamt utvecklade läsarna gör en större andel felläsningar som leder till riktiga ord än både den genomsnittliga gruppen och läsarna med en snabbare läsutveckling. Dock är endast skillnaderna mellan de långsamt utvecklade och de snabbt utvecklade läsarna signifikanta, och då endast om korrekt ljudade ord utesluts ur analysen ($p = 0.040$).

Tabell 1. Felläsningarnas konsekvens på ordnivå; antal och procent

		Grupp			Total
		LL	LG	LS	
Riktigt ord	Antal	55	245	66	366
	Procent	67	59	56	59
Nonsensord	Antal	27	172	51	250
	Procent	33	41	44	41
	Antal	82	417	117	609
	Procent	100	100	100	100

(LL, LG resp. LS: läsare med långsam, genomsnittlig resp. snabb läsutveckling)

Av tabell 2 framgår att även på syntaktisk nivå blir flertalet felläsningar i de tre läsargrupperna antingen acceptabla i hela satsen eller fram till och med felläsningen. Här gör läsare med långsam läsutveckling signifikant fler felläsningar som leder till oacceptabel syntax än de med snabb läsutveckling. Detta gäller oavsett om korrekt ljudade ord ingår i analysen ($p = 0.035$) eller ej ($p = 0.041$). De genomsnittligt utvecklade läsarna tenderar att göra fler syntaktiskt oacceptabla felläsningar än de snabbt utvecklade; denna skillnad är dock inte signifikant, vilket gäller oavsett om korrekt ljudade ord ingår i analysen ($p = 0.083$) eller ej ($p = 0.077$). Läsare med genomsnittlig läsutveckling skiljer sig här inte från dem med långsam läsutveckling.

Tabell 2. Felläsningarnas syntaktiska konsekvens; antal och procent

		Grupp			Total
		LL	LG	LS	
SyntAcc/SyntAccF	Antal	61	336	107	504
	Procent	70	75	82	76
SyntFel	Antal	26	112	23	161
	Procent	30	25	18	24
Total	Antal	87	448	130	665
	Procent	100	100	100	100

(Synt: syntax, Acc: acceptabel, F: fram t. o. m. felläsning; LL, LG resp. LS: läsare med långsam, genomsnittlig resp. snabb läsutveckling)

Även på semantisk nivå gör samtliga läsargrupper fler felläsningar som är acceptabla åtminstone fram till och med felläsningen än oacceptabla felläsningar, även om denna andel är mindre än på ord- och syntaxnivå, vilket framgår av tabell 3. Detta är naturligt, eftersom det är svårare att producera ett ord som passar semantiskt i sammanhanget än ett som passar syntaktiskt. Ett nonsensord är ju alltid semantiskt oacceptabelt och även ett riktigt ord kan vara semantiskt oacceptabelt i sammanhanget. Båda dessa typer kan passa in i det syntaktiska sammanhanget. På semantisk nivå finns varken signifikanta gruppskillnader eller tendenser till skillnader, oavsett hur korrekt ljudade ord analyseras.

Tabell 3. Felläsningarnas semantiska konsekvens; antal och procent

		Grupp			Total
		LL	LG	LS	
SemAcc/SemAccF	Antal	48	234	70	352
	Procent	55	52	54	53
SemFel	Antal	39	214	60	313
	Procent	45	48	46	47
Total	Antal	87	448	130	665
	Procent	100	100	100	100

(Sem: semantik, Acc: acceptabel, F: fram t. o. m. felläsningen; LL, LG resp. LS: läsare med långsam, genomsnittlig resp. snabb läsutveckling)

Sammanfattningsvis kan alltså konstateras att läsfelen hos samtliga läsare ofta är språkligt acceptabla oberoende av vilken nivå som analyseras. De långsamt utvecklade läsarna gör signifikant oftare än de snabbare utvecklade läsarna fel som å ena sidan leder till riktiga ord men som å andra sidan leder till oacceptabel syntax. På semantisk nivå framkom inga gruppskillnader. Här kan dock påpekas att trots att de snabbare utvecklade läsarna gör signifikant fler läsfel som leder till nonsensord än de långsamt utvecklade läsarna, får detta alltså inte som konsekvens att gruppen gör fler oacceptabla fel på semantisk nivå. Det tycks alltså som att de långsammare utvecklade läsarna gör en stor andel felläsningar som visserligen blir riktiga ord men som inte passar semantiskt i satsen.

3.2. Grafisk, syntaktisk och semantisk likhet mellan textord och läsord

På grafisk nivå framkommer inga gruppskillnader, utan samtliga läsare gör läsfel som i höggrad liknar textorden grafiskt. Minst hälften av felläsningarna har stor likhet med textorden i samtliga grupper (detta gäller om korrekt ljudade ord utesluts; om dessa räknas med blir andelen ännu högre) och endast mellan fem och tio procent av läsfelen uppvisar ingen likhet med textordet. På syntaktisk nivå, å andra sidan, gör de snabbt utvecklade läsarna signifikant fler felläsningar som visar stor likhet med textordet än vad de långsamt utvecklade läsarna gör ($p = 0.007$). På semantisk nivå framkommer en signifikant gruppskillnad endast om nonsensorden utesluts, då det visar sig att de snabbt

utvecklade läsarna gör signifikant fler felläsningar som visar stor likhet eller någon likhet med textordet, både jämfört med de långsamt utvecklade läsarna ($p = 0.045$) och med de genomsnittligt utvecklade ($p = 0.002$). Ingen signifikant skillnad framkommer här mellan genomsnittligt och långsamt utvecklade läsare, som alltså tycks göra en hel del felläsningar som visserligen blir riktiga ord, men som inte liknar textordet, alltså ett parallellt mönster till det vi såg vad gäller semantisk konsekvens.

3.3. Läsarnas korrigeringstendens beroende på språklig konsekvens på nivåerna ord, syntax och semantik

Tabell 4 visar att felläsningar som leder till nonsensord korrigeras signifikant oftare av läsare med långsam läsutveckling än av dem med snabbare läsutveckling ($p = 0.008$). När det gäller felläsningar som leder till riktiga ord finns inga signifikanta skillnader mellan grupperna, även om här finns en icke signifikant tendens bland läsare med långsam läsutveckling att korrigera riktiga ord oftare än vad som är fallet bland läsare med snabb utveckling.

Tabell 4. Korrigering beroende på ordkonsekvens; faktisk och förväntad förekomst

			Grupp		Total
			LL	LS	
Riktigt ord	KK/KF	Antal	28	25	53
		Förväntat	24	29	53
	IK	Antal	27	41	68
		Förväntat	31	37	68
	Total	Antal	55	66	121
		Förväntat	55	66	121
$p = 0.150$					
Nonsensord	KK/KF	Antal	18	18	36
		Förväntat	12	24	36
	IK	Antal	9	33	42
		Förväntat	15	27	42
	Total	Antal	27	51	78
		Förväntat	27	51	78
$p = 0.008$					

(KK: korrekt korrigerat, KF: korrigeringsförsök, IK: ingen korrigering; LL resp. LS: läsare med långsam resp. snabb läsutveckling)

Korrigeringar beroende på syntaktisk konsekvens visar på ungefär samma mönster som korrigeringar beroende på ordkonsekvens, nämligen att syntaktiskt oacceptabla felläsningar korrigeras signifikant oftare av de långsamt utvecklade läsarna än av de snabbt utvecklade ($p = 0.027$), medan ingen signifikant skillnad mellan grupperna uppvisas för syntaktiskt acceptabla läsningar.

Tabell 5. Korrigering beroende på syntaktisk konsekvens; faktisk och förväntad förekomst

			Grupp		Total
			LL	LS	
SyntAcc	KK/KF	Antal	18	28	46
		Förväntat	16	30	
	IK	Antal	29	57	86
		Förväntat	31	55	
	Total	Antal	47	85	132
		Förväntat	47	85	
$p = 0.536$					
SyntAccF/SyntFel	KK/KF	Antal	29	22	51
		Förväntat	24	27	
	IK	Antal	11	23	34
		Förväntat	16	18	
	Total	Antal	40	45	85
$p = 0.027$					

(Synt: syntax, Acc: acceptabel, F: fram t. o. m. felläsning, KK: korrekt korrigerat, KF: korrigeringsförsök, IK: ingen korrigering; LL resp. LS: läsare med långsam resp. snabb läsutveckling)

Även på semantisk nivå visas samma mönster som på ord- och syntaxnivå. Precis som på dessa nivåer korrigerar de långsamt utvecklade läsarna oacceptabla fel signifikant oftare än vad de snabbt utvecklade gör ($p < 0.001$). Ingen signifikant skillnad föreligger mellan grupperna när det gäller korrigering av acceptabla fel (här tenderar dock de med långsam läsutveckling att korrigera något mer sällan än de med snabb läsutveckling).

Tabell 6. Korrigering beroende på semantisk konsekvens; faktisk och förväntad förekomst

			Grupp		Total	
			LL	LS		
<i>p</i> = 0.120	SemAcc	KK/KF	Antal	8	21	29
			Förväntat	11	18	29
	IK	Antal	26	32	58	
		Förväntat	23	35	58	
	Total	Antal	34	53	87	
		Förväntat	34	53	87	
<i>p</i> < 0.001	SemAccF/SemFel	KK/KF	Antal	39	29	68
			Förväntat	28	40	68
	IK	Antal	14	48	62	
		Förväntat	25	37	62	
	Total	Antal	53	77	130	
		Förväntat	53	77	130	

(Sem: semantik, Acc: acceptabel, F: fram t. o. m. felläsning, KK: korrekt korrigering, KF: korrigeringsförsök, IK: ingen korrigering; LL resp. LS: läsare med långsam resp. snabb läsutveckling)

Vad gäller korrigeringstendenser framtonar alltså en relativt tydlig bild av en grupp läsare som tycks uppvisa en känslighet för om läsfelen blir språkligt oacceptabla, oavsett vilken nivå som undersöks. Detta är de läsare som på sikt utvecklade sig långsammare än genomsnittet. Den andra gruppen, de som utvecklades snabbare än genomsnittet, visar inte samma känslighet för om läsfelen blir språkligt oacceptabla.

En jämförelse som gjordes mellan gruppernas allmänna korrigeringstendens och korrigeringsförmåga avslöjade vissa gruppsskillnader. De läsare som utvecklats långsammare än genomsnittet försöker korrigera mer än hälften av sina felläsningar, 57 %, men hälften av dessa korrigeringar misslyckas. De genomsnittligt utvecklade läsarna försöker korrigera en ungefär lika stor andel av sina felläsningar, 61%, varav en tredjedel misslyckas, medan de snabbt utvecklade läsarna försöker korrigera en mindre andel felläsningar, 43%, men misslyckas å andra sidan endast i mindre än en sjättedel av korrigeringsförsöken. Det tycks alltså som att ett utmärkande drag för de snabbt utvecklade läsarna är att korrigera mer sällan än de andra grupperna och dessutom att ha förmågan att göra lyckade felkorrigeringar då de väl tar itu med läsfelen, snarare än att korrigera felen utifrån språkliga hänsyn.

4. Diskussion

De resultat som framkommer i studien är inte entydiga, utan pekar åt två håll vad gäller de båda ytterlighetsgruppernas känslighet för olika språkliga nivåer. Läsarna med långsam läsutveckling gör felläsningar som visserligen i stor utsträckning leder till riktiga ord, men som ändå ofta blir syntaktiskt och/eller semantiskt oacceptabla, vilket skulle kunna tolkas som att de långsamt utvecklade läsarna inte förmår utnyttja högre språkliga nivåer än ordnivån. Korrigeringsanalysen, å andra sidan, visar att de långsamt utvecklade läsarna ändå uppmärksammar högre nivåer, eftersom de i signifikant högre utsträckning än de snabbt utvecklade läsarna korrigerar språkligt oacceptabla fel, något som gäller oavsett vilken språklig nivå som undersöks, alltså även syntaktisk och semantisk nivå. Det går inte att förklara detta med att läsarna med långsam läsutveckling har en högre korrigeringsfrekvens än de övriga, eftersom språkligt acceptabla felläsningar inte korrigeras signifikant oftare av någon grupp.

Analysen av läsfelens likhet med textordet visade inte på några större skillnader mellan läsarna. Alla dessa svenska nybörjarläsare, snabbt utvecklade liksom långsammare, tycks göra avstamp i den grafiska bilden, något som ju är en god strategi i läsningen av svenska, och som också ligger i linje med »orthographic depth hypothesis« (jfr. Frost; Katz, 1992). En hypotes utifrån resultaten ovan skulle kunna vara att de långsamt utvecklade läsarna försöker producera en meningsfull läsning, men att deras uppmärksamhet i avkodningsögonblicket endast räcker till grafem- och ordnivå och att de därför inte lyckas anpassa läsningen till satsens syntax och semantik, kanske för att alltför stor energi går åt till det mödosamma avkodningsarbetet. Om dessa läsare var helt inriktade på grafemavkodningen kunde man dock förvänta sig en minst lika hög andel nonsensord som hos de mer avancerade läsarna.

Att de långsamt utvecklade läsarna oftare korrigerar de läsfel som är syntaktiskt eller semantiskt oacceptabla än dem som är acceptabla kanske kan förklaras med att de visserligen inte har tillräcklig framförhållning i sin läsning för att producera ord som passar

syntax och semantik utifrån de signaler de får på ordnivå, men att de vid felläsningen i efterhand ofta kan avgöra om ordet passar in i det syntaktiska och semantiska sammanhanget.

Att de snabbare utvecklade läsarna gör en större andel felläsningar som leder till nonsensord än de långsammare utvecklade läsarna är något förvånande, men kan kanske förklaras med att de avancerade läsarna i viss mån kan acceptera ovanliga eller konstiga ord till följd av en förväntan eller vana att möta nya och ovanliga ord i skriftspråket och i den text de möter i undersökningssituationen. Under skoltiden sker ju en dramatisk ökning av ordförrådet och en stor del av denna utveckling går via skriften. De allra flesta nonsensord i undersökningen överensstämmer också fonologiskt och morfologiskt med svenska ord.

Sammantaget kan ingen entydig koppling göras till de tidigare beskrivna teorierna om olika läsares benägenhet till utnyttjande eller beroende av högre språkliga nivåer i sin läsning. Å ena sidan skulle resultaten delvis kunna användas som stöd för Goodmans (1970) syn på de svagare läsarna som den grupp som inte skulle ha förmågan att utnyttja de högre språkliga nivåerna, i och med att de långsamt utvecklade läsarna tycks ha ett mindre uppmärksamhetsspann än de läsare som utvecklats snabbare. Men det är inte otroligt att det är bristen på, respektive förmågan till, automatiserad avkodning som är grunden för skillnaderna mellan grupperna och att denna brist hos de svagare läsarna hindrar dem från att dra nytta av de högre nivåerna, eftersom de helt enkelt inte får tillgång till dessa, utan måste ägna all sin kraft åt själva grafemavkodningen, där ordnivån blir en tillräcklig utmaning. Å andra sidan tycks de långsammare utvecklade läsarna faktiskt utnyttja de högre språkliga nivåerna syntax och semantik vad gäller korrigeringar, något som ligger mer i linje med Stanovichs beskrivning av kompensatoriskt beteende hos svaga avkodare. Man kan dock invända att vi snarare borde se detta kompensatoriska utnyttjande i avkodningsfasen snarare än i efterhand, i korrigeringsfasen.

Litteratur

- Brady, S., 1997: "Ability to encode phonological representations: An underlying difficulty for poor readers". I: *Foundations of Reading Acquisition and Dyslexia, Implications for early Intervention*. Blachman, B. (utg.). Mahwah NJ; London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Danielsson, K., 1999a: "Här kan observationer av högläsning utnyttjas språkvetenskapligt? I: *Nordiska språk - synkront och diakront. Föredrag från det 3:e studentkollokviet i nordisk språkvetenskap, Berlin, 20-22 november 1998*. Kusmenko, J.; Lange, S. (utg.). (Kleine Schriften des Nordeuropa-Institutes. Bd. 17). Berlin: Nordeuropa-Institut, Humboldt-Universität zu Berlin. 45-53.
- Danielsson, K., 1999b: "Beginning readers' sensitivity to different linguistic levels - an error and correction analysis at the lexical, syntactic and semantic levels". Manuskript.
- Danielsson, K., 2000: "Transkriberad högläsning i databas: en metod att undersöka olika läsargrupperns känslighet för högre språkliga nivåer". Manuskript inskickat för publicering i ASLA 2000. [Under utgivning].
- Frost, R.; Katz, L. (utg.), 1992: *Orthography, phonology, morphology, and Meaning*. Advances in Psychology. Bd. 94. Amsterdam: North-Holland: Elsevier Science Publishers.
- Goodman, K., 1970: "Reading, a psycholinguistic guessing game". I: *Theoretical Models and Processes of Reading*. Singer, H.; Ruddell, R. B. (utg.). Newark, DE: International Reading Association. 259-271.
- Goswami, U.; Gombert, J. E.; de Barrera, L. F., 1998: "Children's orthographic representations and linguistic transparency: Nonsense word reading in English, French, and Spanish". I: *Applied Psycholinguistics*. Bd. 19. 19-52.
- Landerl, K.; Wimmer, H.; Frith, U., 1997: "The impact of orthographic consistency on dyslexia: a German-English comparison". I: *Cognition*. Bd. 63. 315-334.
- Lange, S., 1987: "Metod och modell för analys av högläsning". I: *Läsproblem: Fem uppsatser om barns lässvårigheter*. Lange, S.; Melin, L. (utg.). (Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet = MINS. Bd. 23.). 73-121.
- Lundberg, L.; Frost, J.; Petersen, O-P., 1988: "Effects of an extensive program for stimulating phonological awareness in preschool children". I: *Reading Research Quarterly*. Bd. 23. 263-284.
- Nicholson, T., 1993: "The case against context". I: *Reading Acquisition Processes*. Thompson, G. B.; Tunmer, W. E.; Nicholson, T. (utg.). Clevedon; Philadelphia; Adelaide: Multilingual Matters Ltd. 91-104.
- Stanovich, K., 1980: "Toward an interactive-compensatory model of individual differences in the development of reading fluency". *Reading Research Quarterly*. Bd. 16. 32-71.
- Stanovich, K., 1986: "Matthew effects in reading: Some consequences of individual differences in the acquisition of literacy. I: *Reading Research Quarterly*. Bd. 21. 360-406.

SPANING EFTER ORIGINALET AV *EIRÍKS SAGA RAUÐA*: SKRIVARE OCH TEXT I MEDELTIDA ISLAND

1. Inledning

Eiríks saga rauða är en av texterna i den fornisländska handskriften *Hauksbók* från 1300-talet. Uppdraget att skriva av den kom från lagmannen Haukr Erlendsson och genomfördes av åtminstone tre skrivare, bl. a. två isländska skrivare och till en stor del av Haukr själv. Sagan förekommer också i en annan handskrift – i *Skálholtsbók* från början av 1400-talet. Man har försökt att ta reda på vilken av texterna – *Hauksbók* eller *Skálholtsbók* – som stod originalet närmare. Texten i *Hauksbók* är på några ställen kortare än i *Skálholtsbók*. Därför tror de flesta forskare att *Hauksbók* står närmare originalet eftersom det är mycket osannolikt att en medeltida skrivare skulle förkorta och inte förlänga sin text, som var typiskt på Island. En av de typiska meningarna här är den av Hugo Gering:

„Während nämlich in dem größeren teil der saga beide handschriften zweifellos von einer gemeinsamen vorlage abstammen und so nahe zusammengehen, daß eine controlle der einen durch die andere möglich ist, ist in einem abschnitte die verschiedenheit so groß, daß sie auf die wilkür eines abschreibers nicht zurückgeführt werden kann“ (Gering, 1891, 88f.).

Därför finns det också en ståndpunkt att båda texterna är avskrifter av olika kopior. Det är mycket problematiskt eftersom likheterna mellan texterna verkligen är stora som man kan se i citaten från Gering. S. B. F. Jansson påstår motsatsen. Han tänkte att en avsiktlig revidering i *Hauksbók* var orsaken till förkortningarna. Hans bevis stöds genom hans iakttagelse att de förkortade ställen är precis de som Haukr skrev av egenhändigt. Här förekommer de flesta ”oförklarliga” förkortningar i texten. Jansson understöder sin analys genom att jämföra båda texterna. Det betyder, att om det fanns en annan förlaga som användes av *Hauksbóks* skrivare, måste det ha varit en annan förlaga än den som skrevs av Haukr själv.

En översikt av de olika ståndpunkterna finns i Janssons bok. Där kan man se att samma faktum kan betraktas som proargumentet å en sidan och som kontraargumentet å andra sidan. Det beror på att de flesta forskare koncentrerade sig på frågan om vilken sagans ”ursprungliga” stil var. Är det den klara sköna stilen av *Hauksbók* eller den grova stilen av *Skálholtsbók*? Jansson påpekar att *Skálholtsbóks* författare gjorde många fel – både faktiska fel och fel vid själva avskrivning – och framhöll det som ett bevis på den mekaniska, ointresserade bearbetningen. *Hauksbók* tvärtom är ”alltför” god för att vara originalet.

I detta avseende var Janssons analys mest saklig. Han analyserade texten i många hänseenden – extralingvistiskt, stilistiskt och språkligt. Med hjälp av den genomförda analysen kunde Jansson visa en stark tendens i *Hauksbók* att göra texten ”elegantere”

och mer ”arkaisk” efter den ”klassiska” sagastilen (se 1.3.):

”Med Snorre utbildas den ”klassiska” sagastilen, som i många avseenden avviker från en äldre stil, som möter oss i t. ex. *Heiðarvíga saga* och den längre recensionen av *Fóstbræðra saga*. Denna ’klassiska’ sagastil blir så det mönster, efter vilket vissa skrivare arbetar, något som man finner spår av; det sätt, på vilket Haukr och hans sekreterare bearbeta de sagor, som de skriva i *Hauksbók*. Att deras egen tids språk då och då lyser igenom, är endast vad man kan vänta” (Jansson, 1945, 262).

Dessutom såg Jansson ett ytterligare bevis för sina påståenden i analysen av Hauks och av de båda isländska ”secretaries” (skrivarnas) stil. Om revideringen redan fanns i förlagan, måste alla tre skrivare ha samma stilistiska kännetecken:

”Om nämligen bearbetningen har utförts, då sagan skrevs ned i *H* (*Hauksbók* – I. E.) borde åtminstone några spår kunna iakttas, som visa, att skrivarna ha behandlat förlagan på ett sinsemellan avvikande sätt. Kan inga sådana olikheter konstateras, måste detta bero på antingen att sagan genomgående har dikterats eller att omarbetningen har gjorts, av en enda person, redan i *H:s* förlaga” (Jansson, 1945, 167).

Jag ansåg att det måste vara en intressant tes att pröva. Jag vill här analysera vilka tendenser i detta avseende jag hittade i texten. Om alla tre skrivare hade en individuell stil, då betyder det att det inte fanns någon förändrad förlaga, utan att det handlar om skrivarnas individuella förändringar. Trots detta kan den individuella stilen vara kännetecknande för en skrivare oberoende av det antal kopior som denne arbetat med.

2. Analysen av *Hauksbóks* variant

Jansson analyserade sagans text under tre aspekter: extralingvistisk, språklig och stilistisk. Jag kommer att försöka jämföra arbetet av tre skrivare med avseende på dessa tre kategorier. Utgångspunkten är att jämföra varje skrivares individuella stil och fastställa om Hauks stil avviker från de andra två. Kanske skiljer sig den första och den andra skrivarens stil från varandra. Jag kommer att separat analysera *Spákonu þáttr* i första delen av sagan. Det är möjligt att denna episod har varit en självständig *þáttr* som visar jämförelsen av *þáttrens* stil med stilen i sagans andra delar. För min analys valde jag ut fenomen som jag tror är relevanta för sagans narration. Jansson pekade ut följande fenomen som han ansåg vara kännetecknande för bearbetning av *Hauksbók* (Jansson, 1945, 278–283):

1. Strävan efter omväxling i uttryckssättet; 2. Strävan efter tydlighet; 3. Strävan efter en elegantare stil som kan ses i: (a) tillägg av ”småord”, (b) utbyte av pleonasmer och tautologisk uttryck mot normal uttryck, (c) tendens att ”förstärka” narrationen, (d) substitution av folkliga uttryck genom normala uttryck.

Därav är bara 3a och 3b rent språkliga fenomen. De andra fenomenen är stilistiska. Jag analyserade dem statistiskt för att se hur de tre skrivarna skiljer sig åt stilistiskt. Jag börjar med en analys av allmän karaktär nämligen med revideringen av *Hauksbók*.

1. Faktiska data

g kommer att undersöka om de extralingvistiska data kan förklara varför i detta fall aukrs revidering var av en alldeles annan karaktär.

Jansson påstod att det verkligen kunde vara skrivarens godtycke som förändrade xten så radikalt. Om vi antar – som några forskare gör – att Haukr följde någon annan förlaga, betyder det att det måste finnas en annan förlaga med skillnader exakt på de ållen som Haukr skrev av, för både den första och den andra skrivaren var tydligt vähängiga av originalet. Frågan är om Haukr verkligen följde någon annan version eller om det var hans medvetna textrevidering.

Jag tror att det finns ställen i Haukr's avskrift som kan tolkas såväl som ärstammande från en annan förlaga som Haukr's egen felrevidering. Karaktären av hans revidering var ofta tafatt. T. ex. när han beskriver den första resan till Vinland (270 siffror efter Janssons upplaga, 1945, 60):

H: Með þeim fór ok sá maðr er Bjarni hét ok annarr Þórhallr (i.e. Þorhallr) er fyrir eru nefndir með sínu skipi.

Fyrir ('för') betyder i 247:

H: Maðr hét Bjarni Grímólfsson breiðfirðzkr (OBS! I Hauksbók står freiðfirðzkr). Maðr annarr hét Þórhallr Gamlason austfirðzkr maðr.

en saga kunde man nämna en person utan att ge mer information. Man trodde att lyhöaren eller läsaren kunde identifiera och placera dem när de förekom i sagan senare, som exv. i *Skálholtsbók*:

S: Til þeirrar ferðar réðust þeir Bjarni ok Þórhallr með skip sitt ok það föruneysi er þeim hafði fylgt.

I motsats introducerar Haukr dem som två nya personer. Vi kan tänka oss att bisatsen *er fyrir eru nefndir* visar på misstro mot läsarens förmåga att identifiera personerna. Jag går så långt och vågar påstå att *Hauksbóks* skrivare (inte bara Haukr själv) var stundom så oprecisa att de gjorde faktiska fel. I 403 kallar den andra skrivaren samma person för Bjarni Gunnólfsson i stället för Grímólfsson. Det sker precis i början av Haukr's del! Varför upptäckte han inte det här felet, trots att den allmänna revideringen av sagan visar att han har intresse för riktig beskrivning av personer och ställen precis som Jansson påstår? Att nämna personer med egennamn var ett viktigt kännetecken på trovärdighet i fornisländska sagor. Vi vet att den här episoden kanske är en av de mest tragiska i sagan. Det är märklgt att Haukr och hans andra skrivare inte kunde nämna den riktiga huvudpersonen.

I 271 nämner Haukr Þorvarðr, Eiriks svärson, som inte nämns i *Skálholtsbók* – beror det på att hans namn stod i Haukr's förlaga (Þorvarðr finns även med i andra delen av kapitlet), eller var det Haukr's eget tillägg?

Å ena sidan visar Haukr's revidering att han var alltför rationell i sitt arbete. Å andra sidan saknar den på några ställen riktigt intressanta detaljer:

Skálholtsbók: Hann hafði litt við trú blandast síðan hún kom á Grænland. Þórhallr var litt vinseltum horfinn enn þá hafði Eiríkr lengi tal af honum haldið.
Hauksbók: Hann var illa kristin.

Senare säger Þorhallr skalddikter – de enda skaldiska visorna i sagan. Haukr's karakterisering av honom är alltför knapp.

Det verkar också som om Haukr inte var särskilt intresserad av sagans riktighet. Han utelämnade alla detaljer i den mest intressanta delen av sagan – resan till Vinland. Ett annat exempel av det finns i 290, när det berättas att Ólafr Tryggvason gav Leifr i uppdrag att kristna Grönland (ett märklgt faktum, därför att i *Hauksbók* kopierades många kristliga verk, bl. a. *Kristnisaga*). Men på samma ställe beskrev Haukr, med alla detaljer, två skotska män (och deras klädsel) som Ólafr gav Leifr. Senare utelämnade han igen detaljer och tillade bara återregister. Detta visar att Haukr antingen inte var någon god skrivare eller att han skrev av sin text av en annan förlaga – eller både och. Haukr's revidering var allmänt av en logisk karaktär (se 2.2.). Han var å ena sidan ingen dålig berättare. Men å andra sidan gör felen som förekommer i hans och i den andra skrivarens text (d. v. s. kapitel 7–12) det inte möjligt att precis påstå att orsaken bara var kopiering efter en annan förlaga. Finnur Jónsson anmärkte i inledningen till sin *Hauksbóks* upplaga 1892:

”Haukr har haft bægge bearbejdelser liggende for sig side om side, sammenlignet dem nøje og afskrevet dem bægge. ... og andet antyder da Haukr heller ikke, at der her er tale om et rent og skært kompilationsarbejde; nogen selvstændig forfattervorskømhøed er der derfor ingen som helst grund til at tillægge Haukr for Landnåmas vedkommende; nogen kritisk ævne til at rense sine foreliggende tekster for fejl har han sikkert ikke besiddet, og en nøjere undersøgelse vil vise, at en sådan kritisk virksomhed har han end ikke forsøgt. Det eneste, som Haukr af sig selv har tilføjet og som ikke kann have stået i nogen af hans originaler, er hans egen stamtavle ... og netop her viser hans ukritiske uselvstændighed sig på der klareste, idet han ... opregner slægtrækken forskellig på de forskellige steder” (Jónsson, 1892, LXIV).

Man kan inte påstå att Haukr inte var riktigt självständig i sitt arbete. Men Finnur Jónsson märkte en viktig detalj: Haukr behandlade texten på ett motsäggande sätt. Å ena sidan kan man förmoda att faktiska fel korrigerades i *Hauksbóks* text, å andra sidan gjordes det fel och texten kortades av utan hänsyn till sagan som helhet.

Haukr's inställning till kopiering kan bäst ses i t. ex. *Landnåma* som finns i *Hauksbók*. Haukr's frihet i behandlingen av originalet kan bäst uttryckas med hans egna ord:

”Enn þessa bók ritaða ek Haukr Ellinz sun eptir þeiri bók sem ritað hafði herra Sturla lögmadr hinn fróðasti maðr ok eptir þeiri bók annari er ritað hafði Styrmir hinn fróði ok hafða ek það ór hvári sem frammar greindi enn mikill þori var það er þær sögðu eins báðar ok því er það ekki að undra þó þessi Landnámabók sé lengri enn nokkur önnur” (Jónsson, 1892, 124).

Det här stället säger klart att Haukr kompletterade sin text efter två olika källor. Han ansåg uppstadda förändringar inte som otillåtna.

Man kan anta att Haukr arbetade självständigt med texten, men han var inte så noggrann med sagan. På den punkten liknar den andra skrivaren honom. Den första skrivaren var noggrann och nästan alltid korrekt. Han bearbetade också *Spákonu þátttr* på ett särskilt sätt. Om man i detta avseende utgår från tesen att alla tre kopierade och reviderade samma text, då måste de alla arbeta på var sitt sätt. Det finns också hänvisningar till att en annan kopia används under avskrivningen, eftersom t. ex. den första skrivaren använde de riktiga namnen i stället för de som stod i *Skálholtsbók*. Haukr korrigerade också sagans innehåll. Det betyder att han hade andra informationskällor. Men man kan se att han inte alltid var korrekt i sina omarbetningar. Den andra skrivaren ändrade inte mycket av innehållet, men han var inte heller särskilt bra på sitt arbete.

Dessa överläggningar hjälper att förstå hur de tre skrivarna genomförde sina arbeten. Trots detta blir allt till stor del hypotetiskt. Förlagorna som Haukr använde gick förlorade. Jag tror att *Hauksbóks* skrivare hade en annan förlaga. Men var denna förlaga egentligen kortare på de ställen som Haukr skrev av eller förkortade han de nämnda ställen själv?

2.2. Stilistiska data

Trots revideringen är det inte möjligt att säga att *Hauksbóks* variant blivit bättre eller "elegantare" som följd av dessa förändringarna. Båda varianter kompletterar varandra på ett visst sätt. Många fenomen som Jansson pekade ut som karakteristiska för *Hauksbók* förekommer också i *Skálholtsbók*. Det beträffar bl. a. utbytet av pronomen mot namn.

De två första kapitlen kopierades från *Landnámabók* så som den återfinns i *Hauksbók*. Det finns några faktiska skillnader, kanske därför att *Hauksbók* också skrevs av utifrån en annan förlaga av *Landnámabók* (se 2.3.). Dessa två kapitel skiljer sig minst från varandra, även stilistiskt. I de första två kapitlen är *Hauksbóks* (H) variant inte heller alltid den bästa. Emellertid är den även oklarare än *Skálholtsbóks* (S) text:

Skálholtsbók: Þar andaðist Þarvaldr (1). Eiríkr fékk þá Þjóðhildar dóttur Jörundar Úlfssonar(2). Ræðst Eiríkr þá norðan(3) ok ruddi land í Haukadal ok bjó á Eiríksstöðum hjá Vatnshorni(4).

Hauksbók: Þar andaðist Þarvaldr(1) enn Eiríkr fékk þá Þjóðhildar dóttur Jörundar Úlfssonar(2) ok bjó á Eiríksstöðum síðan er (4). Eiríkr ræðst norðan það er hjá Vatnshorni (3).

I detta exempel är den kronologiska logiken av narrationen bruten: S. 1:2:3:4 och i H. 1:2:4:3.

I tredje kapitlet (här börjar själva sagan) kommer det till en ändring. Den första skrivaren var utan tvivel den bästa av de tre. Han undgick många upprepningar som fanns i den här delen i *Skálholtsbók*. Han var även noggrann i att återge faktiska data. Men t. ex. är *Spákonu Þorbjörg* episod stilistiskt bättre i *Skálholtsbók* än i *Hauksbók*. *Hauksbók* är tillförlitligare när det gäller fakta och den första skrivaren korrigerade faktiska och stilistiska ofullkomligheter. Men på vissa ställen är texten i *Skálholtsbók* mer artistisk än texten i *Hauksbók*:

Skálholtsbók: Þorbjörg svaraði: „Þá ertu fróðari enn ek ætlaði.“
Hauksbók: Þorkell s.: „Þá ertu happfróð.“

Kan det vara så att *Skálholtsbóks* skrivare hade en bättre förlaga? I den delen av texten som skrevs av Haukr är det praktiskt taget omöjligt att jämföra båda varianterna stilistiskt. Det finns nästan ingen identisk mening. Det kan antingen vara resultatet av Hauks radikala revidering eller ett resultat av en annan förlaga. Här kunde jag inte göra en stilistisk jämförelse mellan de båda varianterna som i de föregående delarna. Jag analyserade skillnaderna av allmän karaktär i de olika texterna.

Man kan se att några detaljer utelämnades i *Hauksbók*, men det bröt inte narrationslinjen i sagan. När Haukr verkligen reviderade texten, då reviderade han inte på ett "kirurgiskt" sätt utan på ett sammanfattande sätt. Han klarade av att återge samma information nästan fullkomligt, bara kortare. Det var hans egen revideringsmetod:

Skálholtsbók: Ætluðu þeir Karlsefni ok Snorri að leita Vínlands ok töluðu menn margt um það. Enn því lauk svo að þeir Karlsefni ok Snorri bjuggu skip sitt ok ætluðu að leita Vínlands um sumarið.

Hauksbók: Ok þar kom að Karlsefni ok Snorri bjuggu skip sitt að leita landsins um várið.

Delar skrivna med fet stil i första satsen upprepas i *Skálholtsbók* i andra satsen. Det var inte nödvändigt att upprepa dem. Det är klart från det föregående kapitlet att Karlsefni och Snorri ville fara till Vinland – Ætluðu þeir *Karlsefni ok Snorri að leita Vínlands* (i *Hauksbók* står *land*). Detsamma gäller för 'många pratade om det' – ok töluðu menn margt um það. Vi kan bara gissa varför det är vår och inte sommar i *Hauksbók*. Hauks narration är här så klar och riktig, att man egentligen kan tänka sig att båda möjligheterna föreligger – en revidering och en annan förlaga. Bl. a. byts beskrivande ställen ut mot mer sakliga som i:

Skálholtsbók: ... ok fundu þar hellr margar ok svo stórar at tveir menn máttu vel spyrnast i iljar.

Hauksbók: ... ok fundu þar hellr stórar ok margar .xij. allna víðar.

Haukr slutade skriva av i början av tionde kapitlet. Här började den andra skrivaren att kopiera. I den följande delen av texten finns det få förändringar och *Hauksbóks* andra skrivares stil är inte mycket bättre än stilen i *Skálholtsbók*. Han tillåter många upprepningar:

Skálholtsbók: Þá réru hinir í mót ok undruðust þá ok gengu þeir á land. þeir váru smáir ok illiligr ok illt höfðu þeir hár á höfði. Eygðir váru þeir mjök ok breiðir í kinnunum ok dvöldust þar um stund ok undruðust. Réru síðan í brutt ok suðr fyrir nesið.

Hauksbók: Þá réru þeir í mót ok undruðust þá sem fyrir váru ok gengu á land upp. þeir váru svartir menn ok illiligr ok höfðu illt hár á höfði. þeir váru mjög eygðir ok breiðir í kinnunum. Dvöldust þeir of stund ok undruðust þá sem fyrir váru ok réru síðan í brott ok suðr fyrir nesið.

Det är intressant att båda meningarna som upprepas är olika i båda handskrifterna men samma i samma handskrift. Om den andra skrivaren bara skrev av sin förlaga utan att revidera den, då hade han en annan förlaga framför sig.

Det är klart att också några andra av Janssons påståenden är enkla att bestrida, eftersom stilen är ett nästan subjektivt fenomen. T. ex. i 3b: den andra skrivaren använder regelbundet pleonastiska konstruktioner (*þeir Karlsefni*) medan det i *Skálholtsbók* bara finns ett pronomen på samma ställe. Hans del av texten är även mindre uttrycksfull än *Skálholtsbók*:

Skálholtsbók: þar kom **allz** eng sniar.

Hauksbók: þar kom **engin** sniar.

Från och med det elfte kapitlet börjar revideringen igen. Det finns många adderingar här fram till dess att Haukr igen börjar att skriva av. Han gjorde få tillägg utom i det sista kapitlet; ätterregister av hans familj. Man kan leka med tanken att en annan kopia tjänade som förlaga för kapitel 7–10, eftersom inte bara texterna skiljer sig från varandra, utan också textkvaliteten (både språkligt och stilistiskt) är sämre i *Hauksbók* än i *Skálholtsbók*.

2.3. Språkliga revideringar i *Hauksbók*

Det är mycket svårt att datera fornisländska prosatexter – sagor – på grund av deras språkliga drag. Ord eller ordformer ger inte nödvändigt pålitliga uppgifter om när ett verk är skrivet. Tvärtom, när texten har ett kännetecken av arkaiskt språk, är det oklart om vi har en arkaisk text här eller en stilistisk revidering efter ett arkaiskt mönster. Det är därför som lingvistiska data inte kan vara pålitliga bevis för när någonting skrevs. I fornisländska texter bevaras spår av många år eller även årtionden. När vi vet att en grammatisk och lexikalisk analys inte hjälper, låt oss då se på det syntaktiska och diskursiva i stället. Det finns några fenomen som är relevanta för sagans narration. Det är t. ex. användning av konjunktionen *ok* inom perioder (textenheter större än en sats men mindre än ett kapitel) och satser för att förbinda texten på ett särskilt sätt som är ett av sagastilens kännetecken.

Ett annat kännetecken för sagans narration är användningen av adverbet *þá* som temporal avgränsning i fallet av händelseväxling. Jag räknade hur ofta dessa två "småord" – och andra småord som t. ex. pronomen – läggs till i *Hauksbóks* texten. I tabellens fjärde kolumn står utelämnade småord (allt i jämförelse med texten i *Skálholtsbók*). Den sista delen den som skrevs av Haukr kan inte jämföras, eftersom skillnaden mellan *Skálholtsbók* och *Hauksbók* är alltför stor. Tecknet + står för tillägg, – för utelämnning. Första skrivaren skrev från 1:a kapitlet till början av 7:e kapitlet, Haukr från 7:e till början av 10:e, den andra skrivaren från 10:e till 12:e.

Tabell 1. Småord i *Hauksbók*

Kapitel	Ok+ (Ok-)	þá+	Andra småord+	Småord –
1–2 <i>Landnáma</i>	2	1	4	4
3	2	1	5	6
4 <i>Spákonu þátr</i>	7 (3)	4	12	7
5	6 (5)	1	7	10
6-början 7	4 (7)	2	9	11
7-början 10 Haukr	5 (5)	0	5	13
10–11	6 (4)	4	7	7
12	4 (2)	1	1	4

I denna tabell kan man se, att:

1. hos Haukr är det inte relevant att konjunktionen *ok* adderas, därefter att den utelämnas precis samma antal gånger (siffror inom parentes). I *Spákonu þátr* lades det till särskilt många småord.
2. i *Spákonu þátr* läggs flest småord till. Det tycks vara mest bearbetat.
3. *Landnáma* bearbetades minst (Den här texten är efter *Landnáma* versionen som står i *Hauksbók*!).
4. Haukr var den enda som utelämnade flera småord än han tillade. Han tillade inga adverb *þá* trots att det är ett viktigt element i sagans textstruktur.

Tabell 2. Individuell behandling av småord totalt

Kapitel	Tillägg	Utelämnning
1:e skrivare (62,4%)	44	31
<i>Spákonu þátr</i>	23	7
Haukr (20,4%)	10	13
2:e skrivare (17,2%)	23	11

Procenttalen inom parentes anger hur mycket av texten som skrevs av varje skrivare. *Spákonu þátr* är bara ett kapitel av sex som skrevs av den förste skrivaren. Förhållandet mellan denna episod och resten av den förste skrivarens text är märkligt avvikande. När man räknar i procent, kan man säga att det finns en strävan efter klarare och fullständigare uttryck i alla delar av texten i *Hauksbók* än i Haukr's del. Då utelämnas fler småord än det läggs till. Och *Spákonu þátr* har ett påtagligt spår av stark revidering.

2.4. Diskursanalys av texten

Som man kan se, är dessa faktiska och stilistiska data ibland motsägande. I 2.3. kunde man se att olika textdelar visar olika statistiska data. Men samtidigt är inte alla data relevanta, som i *ok*-fallet. Jag tror att det beror på sättet hur "småord" används. Jag ville göra en vidare analys av förekomsten av konjunktionen *ok* inom satser och se vilken kommunikativ roll den spelar. Det var tyvärr inte möjligt att göra inför den här analysen.

Men jag analyserade textens kommunikativa struktur. Utgångspunkten var att se hur textenhetstrukturen förändrades hos alla tre skrivare. Det räcker att jämföra början av textperioder för att se att det även här finns skillnader mellan skrivarna. Resultaten presenteras i följande tabell:

Tabell 3. Periodbörjan i *Hauksbók*

	Temporal adverb	Lokativ adverb	Subjektet d. v. s. (egen)namn	Pronomen	Verb
<i>Landnáma</i>	33%	0%	19%	26%	7%
1:e skrivare	28%	3%	28%	14%	19%
<i>Spákonu þáttir</i>	33%	0%	10%	17%	20%
Haukr	35%	11%	9%	37%	0%
2:e skrivare	32%	0%	6%	32%	12%

Jag räknar inte fraser som *nú er frá því að segja* eftersom jag tänker att de hör till en högre nivå av textindelning. Adverbet *þar* räknades som temporalt adverb. *Spákonu þáttir* episoden analyserades även här separat.

Man kan klart se att det finns bestämda skillnader i början av perioderna. Siffrorna i *Spákonu*-episoden skiljer sig från siffrorna i andra delar som skrevs av samma skrivare. Den besitter sin egen stil beträffande periodbörjan: på ett annat ställe står ett verb (!) som periodbörjan. Det är ett enastående värde för verben. Det är också märkligt att den första skrivaren entydigt föredrar egennamn som periodbörjan. Tal i hans del är mycket olika. Man skulle kunna anta att det är en följd av de olika förlagorna som han hade. När man jämför Haukr och den andra skrivaren å ena sidan och första skrivaren å andra sidan, då kan man se att både Haukr och den andra skrivaren har gemensamma särdrag som skiljer deras stil från första skrivarens stil, t. ex. bruket av egennamn, verb och namn som periodbörjan. Ytterligare har Haukr sina egna drag som skiljer hans stil från alla andra delar av texten: lokativa adverb, verb och pronomen. Det syns att han främst försökte använda medel som tjänar som "veka" periodbörjan (se Kusmenko, 1995, 153). Pronomen och adverb (särskilt lokativ adverb) som t. ex. *de*, *han* och *därifrån*, *därefter* binder bra ihop texten. Tvärtom är egennamn och verb medel som både kan förbinda och avbryta narration. Det beror bl. a. på om det är frågan om samma eller olika personer. Frågan om verbställning måste man också ta hänsyn till här. När man ser att verbet alltid står på första plats i fornisländska krönikor, då kan man se att verb i fornisländskan i vissa fall kunde fungera som markör för början. Enligt min mening betyder det att verb var ett typiskt narrationmedel i traditionella texter. Vad Haukr gjorde var att byta ut verb med lokativa adverb som förbindelsemedel. Haukr började aldrig perioder med verb utan ofta med lokativa adverb – det är ett karakteristiskt drag på hans stil:

Skálholtsbók: Þá er líðin voru tvö dægur sjá þeir land

Hauksbók: Þaðan sigldu þeir suðr

Han använde särskilt ofta satser med rak ordföljd i början av en period:

Skálholtsbók: Á skipum þeirra var fjórutíggj manna annars hundraðs.

Hauksbók: þeir höfðu allz .xl. manna ok .c

En sådan periodbörjan förbinder perioder med varandra och gör gränserna mellan perioderna mindre skarpa. Haukr var den enda som reducerade antal av textenheter. Alla andra tillade nya textenheter:

Tabell 4. Periodental

	Period tillagd	Period utelämnad
1:e skrivare (62,4%)	2	0
<i>Spákonu þáttir</i>	3	0
Haukr (20,4%)	0	8
2:e skrivare (17,2%)	3	1

Som man vet finns det olika typer av narrativ teknik i fornisländska sagor som utgör en oumbärlig del av sagans narration. Haukr verkar inte ta hänsyn till dessa regler. Han reducerade också antalet perioder i de båda delarna som han skrev av. Varken första eller andra skrivaren reducerade antal textenheter. Hos Haukr finns tendensen till att strukturera texten i kapitel och inte i perioder, och kapitel i större textenheter. Det finns fler kapitel i *Skálholtsbók* – trots att de inte alltid har en titel här – än i *Hauksbók*. Några kapitel i *Hauksbók* är inte betitlade heller. Till andra kapitel adderade Haukr en titel. Allmänt finns i *Hauksbók* inte alltid de kapitel som fanns i *Skálholtsbók*. Den här avsaknaden av uniformering kan inte vara resultat av en annan kopia men med stor sannolikhet är det ett spår av en osystematisk textindelning. Det liknar den individuella Haukrstilen och kunde bevisa hans självständiga omarbeting av originalet.

Den första skrivaren har förändrat sin del när det gäller grammatiska, stilistiska och historiska områden. Men han förändrade inte textstrukturen. Detsamma gäller för den andra skrivaren. Det betyder att det bara var Haukr som förändrade textstrukturen, eftersom olikheterna i just hans del av texten inte kan förklaras på annat sätt.

3. Sammanfattning

Allt pekar på att alla tre skrivare reviderade texten på sitt individuella sätt. Dessutom finns olika tendenser i de delar som skrevs av en och samma person. Trots att *Skálholtsbóks* text ligger mycket nära *Hauksbók*, måste det också finnas andra källor som användes av *Hauksbóks* skrivare. Det gäller informationen om personer och ställen eftersom dessa data korrigerades många gånger i *Hauksbók*. Hauks hänvisning till två källor av *Landnáma* visar detsamma. Det faktum att *Hauksbóks* skrivare i några delar av texten inte var stilistisk bättre än *Skálholtsbóks* text stöder den här tesen. Ett sämre original kunde vara orsaken till det. Jag tror att det kunde vara så att *Hauksbóks* text skrevs av utifrån åtminstone två förlagor. Olika delar av texten kunde även skrivas av utifrån olika förlagor. Jag kan inte förklara skillnaderna i *Spákonu þáttir* på något annat sätt. Det kan också förklara varför det i den andra delen av sagan finns fel – både faktiska och stilistiska.

Andra anmärkningar är att inte alla fenomen som Jansson påpekade kännetecknar en revidering och är därför inte tillförlitliga för textdateringen. Så förekommer upprepningar (hos den andra skrivaren) också i *Hauksbók*, det förekommer bifogande av "småord" också i *Skálholtsbók* och det finns faktiska fel i *Hauksbóks* varianten (allting hos den

andra skrivaren). Men delen som skrevs av Haukr själv visar särskilda avvikelser på alla nivåer – språklig, stilistisk och textstrukturell. Eftersom olika individuella drag kännetecknar revideringen av de tre *Hauksbóks* skrivarna, är det ett tecken på att texten reviderades i alla fall. Men jag vet inte om man kan påstå att den här revideringen bevisar att texten i *Hauksbók* stod originalet närmare. Det kan en vidare detaljanalys av varje kohesiemedel visa. Analysen ska jämföra vilken frekvens och vilken funktion som var typisk för enstaka medel. Eftersom Hauks textrevidering var annorlunda än de andras, skulle man kunna anta att han verkligen omarbetade sin text på sitt eget sätt. Det skulle betyda att hans text i *Hauksbók* inte är originalet.

Litteratur

- Gering, H., 1891: "Über »The finding of Wineland the good. The story of the Icelandic discovery of America, edited and translated from the earliest records by Arthur Middleton Reeves. London 1890.«". I: *Zeitschrift für deutsche Philologie*. Bd. XXIV. Halle. 84–89.
- Jansson, S. B. F., 1945: *Sagorna om Vinland. 1. Handskrifterna till Erik den Rödes saga*. Stockholm. (Rättskrivning moderniserad).
- Jónsson, F., 1892: *Hauksbók utgiven efter de arnamagnæanske håndskrifter*. Köpenhamn.
- Kusmenko, J. K., 1995: "Die Periode – syntaktische Haupteinheit der altisländischen Prosa". I: *Berkofsbók*. Moskau. 145–160.

Ann-Christine Müller (Stockholm)

OM TYSK ORDFÖLJD I GUSTAV VASAS SPRÅK. EN UNDERSÖKNING AV FINITA VERBETS PLACERING I BISATSERNA I NÅGRA AV GUSTAV VASAS SVENSKA BREV

1. Inledning

Under medeltiden utsattes språken i Norden för en lång och intensiv påverkan från medellågtyskan. Detta var bl. a. ett resultat av tyska handelsintressen och Hanseförbundets totala dominans över Östersjöhandeln. I Sverige, precis som i Danmark och Norge, inleddes en tysk bosättning och med de nyinflyttade kom lånord och ordbildningselement, som med tiden smälte helt in i vårt språk. Det fanns emellertid också främmande inslag som var av mer övergående karaktär och som aldrig fick tillräckligt fotfäste för att bli bestående. Ett sådant exempel är placeringen av det finita verbet sist i bisatser.

2. Syfte och hypotes

I den här uppsatsen redovisas en undersökning som gjorts av nio av Gustav Vasas brev med avseende på det finita verbets placering i bisatserna. Syftet har främst varit att försöka se om tendensen att placera finita verbet sist i bisatser ökade i brev skrivna under den del av Gustav Vasas regeringstid som brukar kallas den tyska perioden, d. v. s. de år då kungen hade en rad tyska rådgivare och medhjälpare vid sin sida. Som ett andra steg har en undersökning gjorts med syfte att visa graden av underordning i de olika breven, d. v. s. hur många bisatser som fanns i förhållande till antalet meningar.

Min hypotes var att man bör kunna iaktta en ökad tendens till att på tyskt sätt låta finita verbet stå sist i bisatser under den tyska perioden. Det förefaller inte orimligt att de utländska medhjälparnas fleråriga närvaro påverkade kungens och kansliets språk och gjorde det mer tyskfärgat. Höll i så fall tendensen i sig även sedan de tyska medhjälparna inte längre fanns kvar? Den svenska kanslistilen, som bl. a. byggde på tyska förebilder, stod på sin höjdpunkt under den tyska perioden, och ett utmärkande drag var den invecklade periodbyggnaden med många bisatser. Kan man se en ökning av antalet bisatser i de undersökta breven från denna tid i jämförelse med breven från perioderna före och efter? Finns det möjligen något samband mellan graden av underordning i breven och tendensen att låta finita verbet stå sist i bisatserna?

3. Metod

Till skillnad mot i svenskan sätts i tyskan det finita verbet sist i bisatser. Innan jag beskriver metoden jag använt, skall jag kortfattat belysa denna skillnad med några egna, enkla exempel. (I dessa och alla följande exempel har den aktuella bisatsen kursiverats och det finita verbet har skrivits med fet stil.)

- (1) Er fragte, *ob ich fleißig gearbeitet hätte*.
Han frågade, *om jag hade arbetat flitigt*.
- (2) Wir sahen, *wie der Dieb den Platz verließ*.
Vi såg, *hur tjuven lämnade platsen*.

I de tyska bisatserna kommer det finita verbet efter adverbial (fleißig) och det infinita verbet (gearbeitet), exempel (1), och likaså efter direkt objekt (den Platz), exempel (2).

- (3) Ich weiß, *wann er kommt*.
Jag vet, *när han kommer*.
- (4) Wenn du nicht *willst*, brauchst du nicht.
Om du inte vill, behöver du inte.

Ordföljden är rak i svenska bisatser och därför finns förstås ingen skillnad i de fall då bisatsen bara består av subjekt och enkel finit verbform, exempel (3). Satsadverbial står i svenska bisatser före det finita verbet och därför är det inte heller någon skillnad i bisatser med enbart subjekt, satsadverbial och enkelt finit verb, exempel (4). Detta må förefalla självklart, men har betydelse för resonemanget nedan.

Regeln om finita verbets placering i tyska bisatser har en del undantag. Ett av dem skall nämnas här, eftersom det har betydelse för undersökningen.

- (5) *Kannst du nicht warten*, muß ich alleine gehen.
Kan du inte vänta, måste jag gå ensam.

Frågeformade konditionala bisatser inleds av det finita verbet både i tyskan och svenskan, exempel (5). I sådana satser är det naturligtvis inte lönt att söka efter skillnader i finita verbets placering.

Den metod jag använt är dels kvantitativ, dels komparativ. Undersökningen har inletts med att jag räknat det totala antalet bisatser i varje brev. Sammandragna bisatser med gemensamt subjekt har räknats som två satser, t. ex.:

"Och kunne I väl formärkja, hure benägde vi thärtill vara kunne, epter thet att han all then skada och fordarv våldit haver, som over oss, eder och menige rikitsins inbyggjare gångit haver i thenne forlidne feigd, och hoppas for then skuld, att han thet aldrig bevisa skall, att vi thet i sinne någon tid haft *havom* eller *härepter* hava *vilja*, att han hit i rikit komma skall." (ur Brev I:1, se nedan under avsnitt 4. Material).

Subjektet har alltså utelämnats i den andra satsen i sammandragningen.

Ifrån den totala summan bisatser i vart och ett av breven har ett litet antal dragits bort. Det gäller sådana bisatser där det inte finns någon skillnad mellan tyskan och svenskan i fråga om finita verbets placering och där en jämförelse således inte är meningsfull.

- Det rör sig för det första om de frågeformade konditionala bisatserna (se exempel (5) ovan), t. ex.: "*Kan han inte försvara sig*, där låta vi honom före sörja." (ur Brev I:2).

- Det gäller vidare bisatser som enbart består av subjekt och enkelt finit verb (se exempel (3), ovan), t. ex.: "Thenne vår gode akt och mening är oss, som vi *förnimme*, till thet värste och argeste utlagt, likesom vi skulle vele fördärve thet hele Småland, ..." (ur Brev II:2).

- Också bisatser med endast subjekt, satsadverbial (och/eller TRS-adverbial) och enkelt predikatsverb har räknats bort (se exempel (4), ovan), t. ex.: "Eder drager väl till minnes, käre biskop Lars, vad tråta emillan oss och eder framlidne broder m[äster] Oluf för någre år sedan varit haver utav then orsak förnämligeste, att han ville sig myckit företage och reformere här i regementet, *vilket hans ämbete dock icke krävde*, ej heller ville förståndet tillräckje, att han thet rätteligen göre kunde." (ur Brev III:1).

Det nya, "justerade" antalet bisatser jag fått, efter att icke relevanta bisatser räknats bort, har varit utgångspunkt när jag sedan undersökt i hur många av bisatserna det finita verbet placerats sist, d. v. s. på tyskt sätt. Siffran jag då erhållit för vart och ett av breven har därefter räknats om i procent, för att jag skulle kunna jämföra breven. Resultaten har förts samman i Tabell 1 under avsnitt 5. Resultat.

I den andra undersökningen började jag med att räkna antalet meningar i varje brev. Här avses grafiska meningar enligt definitionen hos Jörgensen och Svensson: "En grafisk mening – som naturligtvis endast kan urskiljas i skrivna texter – utgörs av alla ord som står mellan stor bokstav och större skiljetecken, d. v. s. punkt, frågetecken, utropstecken samt i vissa fall kolon." (Jörgensen och Svensson, 1996, 158).

Vid mina besök i Riksarkivet, där jag tittat på flera av breven på mikrofilm, lade jag märke till att inte en enda punkt förekom i de tidiga breven, d. v. s. de från 1520-talet, och att stor bokstav verkade ha använts lite som det föll sig. Jag har emellertid utgått från interpunktionen så som den ser ut i Edéns respektive Åbergs utgåvor av Gustav Vasas brev. (Intressant var att iaktta att punkt användes i några av breven från 1540-talet, och att i det sista av de undersökta breven, d. v. s. det till hertig Erik från 1559, interpunktionen såg ut ungefär så som den skulle se ut i dag.) Slutligen har jag dividerat antalet bisatser med antalet meningar och på så sätt erhållit ett genomsnittligt antal bisatser per mening för varje brev. Resultatet är sammanställt i Tabell 2 i avsnitt 5. Resultat.

Flera problem dök upp under arbetets gång. Ibland fanns t. ex. inget finit verb utsatt: "Och är for then skuld ingelunda troandis, att I för en sådan ordlös man skull, som for[näm]da herr Peder är, vilje få eder och edra epterkommanda itt annat rykte, *än edra forfädra haft for eder*." (ur Brev I:1).

Bisatser som saknade finit verb räknades bort i den första undersökningen, men togs med i den andra. Det förekom också att finita verbet varken var placerat på tyskt eller svenskt sätt: "Vi vette emellom Gud och oss, att vi thom aldrig uti någon måtte hava till thetta obestands oppväckning tillfälle givit, utan all then del vi företagit have till någon förvandling, som *skett är här i rikit*, sedan vi komme till regementet ...". (ur Brev I:3). Finita verbet står inte sist i bisatsen, men följer inte heller svenska ordföljdsregler, eftersom finita verbet kommer efter den infinita verbformen. Bisatser av det här slaget räknades med i båda undersökningarna, men togs inte med bland de bisatser som hade finita verbet sist.

Ibland var det dessutom svårt att förstå innebörden av texten och att avgöra om det var fråga om en bisats eller inte. Detta har lämnat visst utrymme för "tolkning" och det gör att en annan person möjligen skulle komma fram till siffror som avviker något från mina, vilket i sin tur är en svaghet hos metoden.

4. Material

Min undersökning omfattar följande brev:

- Period I: 8.12.1524 Till menige man i Dalarne (Brev I:1)
11.4.1525 Till biskop Brask (I:2)
14.4.1529 Till Kalmar län och Östergötland (I:3)
- Period II: 10.1.1542 Till menigheten vid tjugonedagsmarknaden i Enköping (II:1)
15.10.1542 Till smålänningarna (II:2)
30.1.1543 Till kammarråden Björn Pedersson och Lars Organista (II:3)
- Period III: 24.12.1554 Till ärkebiskop Lars (Laurentius Petri) (III:1)
..... 1559¹⁾ Till menige man i Ångermanland och Medelpad (III:2)
8.9.1559 Till utvald konung Erik (III:3)

Sex av breven är hämtade ur "Brev av Gustav Vasa, ett urval av Nils Edén" (1917) och tre (Brev I:2, II:1 och III:3) är tagna ur "Gustav Vasas brev" i urval av Alf Åberg (1960). Alla brev, med undantag av Brev III:2, ingår i det i Riksarkivet bevarade s. k. Riksregistraturet. I 31 volymer finns avskrifter bevarade av skrivelser som utgick från det kungliga kansliet under åren 1523–60. Riksregistraturet är alltså mycket omfångsrikt och det har därför varit mer lätthanterligt och praktiskt att för denna undersökning använda Edéns och Åbergs utgåvor. (1861–1916 trycktes och publicerades delarna 1–29 av Riksregistraturet, "Konung Gustaf I:s registratur")

Den tyska perioden motsvaras här av Period II. (Period I är således tiden före den tyska perioden och Period III tiden efter.) Periodindelningen följer den indelning som Wennström gör (Wennström, 1941, 14f.), så när som på att jag betraktar tiden före den tyska perioden som en period, medan Wennström har delat upp det tidsavsnittet i två perioder. I min undersökning motsvarar sålunda Period I åren 1521–38, Period II 1539–52, den tyska perioden, och Period III åren 1553–1560.

Breven är inte jämnt fördelade över de tre tidsavsnitten. Det beror på att jag velat jämföra brev av någorlunda samma längd och att urvalet hos Edén och Åberg är begränsat. Därmed har också valet av adressater blivit något slumpartat och inte något på förhand bestämt.

5. Resultat

5.1. Första undersökningen

Den första undersökningen, som hade till syfte att visa om tendensen att placera finita verbet sist i bisatser ökade i de tre breven från den tyska perioden, Period II, gav följande resultat:

Tabell 1. Antal bisatser i varje brev samt antal bisatser med finita verbet placerat sist, uttryckt i absoluta tal och i procent

		Antal bisatser ¹⁾	Bisatser i vilka finita verbet placerats sist	Bisatser i vilka finita verbet placerats sist %
Period I	Brev I:1	72	30	41,6
	Brev I:2	91	25	27,4
	Brev I:3	60	19	31,6
Period II	Brev II:1	60	18	30,0
	Brev II:2	80	21	26,2
	Brev II:3	42	13	30,9
Period III	Brev III:1	85	34	40,0
	Brev III:2	49	23	46,9
	Brev III:3	57	3	5,2

¹⁾ Siffrorna är justerade i enlighet med vad som beskrivs under avsnitt 3.

Antalet bisatser med finita verbet sist i satsen är inte påfallande högt i de tre breven från Period II, den tyska perioden, vid en jämförelse med perioderna före och efter. Den genomsnittliga siffran för perioden är tvärtom lägre, 29 %, än genomsnittet för Period I, 33,5 %, och Period III, 30,7 %. Av de brev som hade de högsta värdena var ett från Period I och två från Period III.

Iögonfallande är den låga siffran för Brev III:3. Av 57 bisatser är det endast tre som har finita verbet sist i satsen, eller 5,2 %. Detta är det enda utav de undersökta breven som är av mer privat natur. Det är riktat till kungens äldste son Erik, sedermera Erik XIV. Om man bortser från det här brevet med sin "annorlunda" adressat, är den genomsnittliga siffran för Period III 43,4 %.

En närmare titt på breven från den tyska perioden visar att dessa har det gemensamt att de är hållna i relativt milda tongångar, i synnerhet de två första breven. I Brev II:1, riktat till menigheten vid tjugonedagsmarknaden i Enköping, manar kungen i landsfaderlig stil sina undersåtar att hålla utkik efter orosstiftare, att flitigt sköta sitt lantbruk och att måna om barnens uppfostran och skolgång. Brev II:2, ställt till smålänningarna vid tiden för Dackefejden, har en "foglig och försiktig" ton när kungen försöker "bringa Smålandsallmogen till lydnad" (Edén, 1917, 64). I brevet till Björn Pedersson och Lars Organista, Brev II:3, låter kungen ungefär som en skolmagister som tillrättavisar och instruerar. De båda kammarråden har uppenbarligen inte förstått hur räkenskaperna skall skötas, trots att kungen i minsta detalj både skriftligen och muntligen förklarat hur arbetet skall gå till.

I de tre brev, som hade den högsta andelen bisatser med finita verbet sist (Brev I:1, III:1 och III:2), är tonen delvis en annan och mera kärv. Det första är skrivet 1524 och riktat till menige man i Dalarna. Gustav Vasa hade blivit vald till kung året innan och missnöjet med den nya regeringen hade redan börjat pyra. Kungen skriver ett förmanande brev, bemöter klagomålen och säger till dalkarlarna att de inte skall sätta någon tro till onda rykten. Brev III:1 är tillkommet 1554, alltså många år senare, och riktar sig till ärkebiskopen Laurentius Petri. Gustav Vasa hade fått kännedom om den krönika som skrivits av ärkebiskopens avlidne broder, Olaus Petri. Kungen uttrycker i brevet ett starkt missnöje med det han fått veta om krönikan, förmanar ärkebiskopen i allvarlig ton och begär att denne skall se till att originalet och alla kopior av krönikan tillställs kungen. Brev III:2, slutligen, har det högsta antalet bisatser med finita verbet sist, 46,9 %, d. v. s. närmare hälften av alla bisatser. Brevet är från slutet av Gustav Vasas regeringstid och ställt till menige man i Ångermanland och Medelpad. Här talas maktspråk och kungen tar i rejält när han bl. a. hävdar att det är Gud, han själv och Sveriges krona som har rätten till sådana ägor "... som *ubyggde ligge* ...". Också fiskerihanteringen i Norrland har väckt hans missnöje, eftersom det bara är sur och fördärvad fisk som han och andra får för sina pengar.

Breven med de högsta värdena i denna del av undersökningen skiljer sig från de tre breven skrivna under den tyska perioden i fråga om det tonläge kungen valt. Brevet som var ställt till en person i kungens familj hade mycket få bisatser med finita verbet sist.

5.2 Andra undersökningen

Den andra undersökningen, där jag ville se graden av underordning i de olika breven, visade följande resultat:

Tabell 2. Totalt antal meningar och bisatser i varje brev samt genomsnittligt antal bisatser per mening

		Totalt antal meningar	Totalt antal bisatser	Genomsnittligt antal bisatser per mening
Period I	Brev I:1	19	75	3,9
	Brev I:2	34	106	3,1
	Brev I:3	16	64	4,0
Period II	Brev II:1	18	61	3,3
	Brev II:2	29	86	2,9
	Brev II:3	21	50	2,3
Period III	Brev III:1	26	91	3,5
	Brev III:2	13	51	3,9
	Brev III:3	24	62	2,5

Det genomsnittliga antalet bisatser per mening var högst i Brev I:1 (brevet till menige man i Dalarna), III:1 (till Laurentius Petri), III:2 (till menige man i Ångermanland och Medelpad) och Brev I:3 (till Kalmar län och Östergötland). Det sistnämnda brevet hade det allra högsta värdet med i genomsnitt fyra bisatser per mening.

De lägsta siffrorna hittar man i Brev II:2 (till smålänningarna), II:3 (till kammarråden Pedersson och Organista) och III:3 (brevet till sonen Erik).

5.3 Jämförelse av resultaten från de båda undersökningarna

När jag jämförde resultaten från de båda undersökningarna med varandra, fann jag att de tre brev som hade högsta andelen bisatser med finita verbet sist i satsen också hade de högsta värdena i fråga om genomsnittligt antal bisatser per mening. Brev I:3, som hade det allra högsta värdet i fråga om underordningsgraden, hade dock inte på motsvarande sätt en särskilt hög siffra i fråga om finita verbets placering.

Brevet som var skrivet till en person i kungens familj, d. v. s. Brev III:3 till sonen Erik, hade det lägsta värdet i fråga om finita verbets placering, 5,2 %, och också ett lågt värde i fråga om underordningsgraden, i genomsnitt 2,5 bisatser per mening. Brev II:3 hade det lägsta värdet i den andra undersökningen med 2,3 bisatser per mening och också en relativt låg siffra när det gällde finita verbets placering.

6. Diskussion

Den tyska perioden i Gustav Vasas regeringstid inleds när de båda tyskarna Conrad von Pyhy och Georg Norman anländer till Sverige. von Pyhy hade växt upp i Frankfurt am Main, hade studerat juridik i Wittenberg och tjänstgjort hos kejsaren och var Gustav Vasas kansler under åren 1538–43. Norman kom till Sverige 1539 och hade från början uppdraget att ansvara för de kungliga sönnernas uppfostran, men efterträdde von Pyhy och verkade som rikskansler till gagnet, om ej till namnet, fram till sin död 1553. I dessa herrars fotspår anlände en lång rad tyskar som anställdes i kansliet. En av orsakerna till att kungen blev tvungen att leta utomlands efter dugligt och lämpligt folk till statsförvaltningen var att kyrkans skolväsende hade börjat förfalla som en följd av brytningen med den katolska kyrkan och katolsk kulturtradition. Verksamheten vid Uppsala universitet hade upphört redan före Gustav Vasas trontillträde. Kungen klagade över att eleverna från skolan inte var något annat än "... drinkare och ölehundar, lösaktige och plumpe bängler, som bättre tjänte gå vid plogen och en trädestock än uti riksens höge och vårdande saker brukade blive." (Svalenius, 1963, 166). Det förefaller för övrigt som om Gustav Vasa under hela sin regeringstid hade svårigheter att rekrytera kompetent och kunnig personal till sitt kansli.

Under den tyska perioden när den svenska kanslistilen en höjdpunkt. Den byggde under den här tiden helt på utländska förebilder. Mönstret man följde var de påvliga urkundernas kurialstil och inflytandet från latinskt, tyskt och danskt kanslispråk var starkt. Ett av de utmärkande dragen var rikedom på bisatser. Wennström skriver om kanslispråkets periodbyggnad: "Perioden utmärktes av åtskilliga satsförkortningar ... samt en rikedom av bisatser, särskilt relativsatser och att-satser." (Wennström, 1941, 81).

Att det fanns gott om bisatser framkom förvisso i den andra undersökningen, men det var inte breven från den tyska perioden som hade de högsta värdena. Så långt stämmer alltså inte resultatet i den andra av mina undersökningar riktigt överens med vad Wennström skriver om kanslistilens höjdpunkt under den tyska perioden sett till antalet bisatser.

Det visade sig emellertid att man måste ta hänsyn till flera andra faktorer än bara det faktum att det fanns många tyskar runt Gustav Vasa under en viss tid. Ett brev tonläge och adressat påverkade utformningen. I t. ex. Brev III:3 var det inte fråga om kommunikation mellan kungen och hans undersåtar, utan mellan far och son. Gustav Vasa beklagar sig i brevet bl. a. över att han måste punga ut med en så hög hemgift för dottern Katarina. Brevet har en lite gnällig ton i mitt tycke, precis som det kan låta när föräldrar uttrycker sitt missnöje med sådant som rör barnen. Det har få bisatser med finita verbet sist och en låg siffra i fråga om underordningsgraden. I brev till medlemmar i den egna familjen är det troligt att kungen inte i samma utsträckning grep till stilmedel och uttryckssätt som han använde när han t. ex. vände sig till allmogen eller enskilda tjänstemän, då det på ett helt annat sätt var fråga om att utöva makt och driva igenom den egna viljan. Den främmande ordföljden gav förmodligen texten en viss auktoritet eller högtidlighet och användes kanske för att ge skärpa åt det skrivna. Det hela är i linje med vad Wennström skriver: "Även den flyktigaste genombläddring av Gustav Vasas brev visar, att språket i hög grad har lämpats efter brevens olika adressater och ämnen, som breven avhandla." (Wennström, 1941, 11).

Naturligtvis är det undersökta materialet alldeles för litet för att man skall kunna dra några generella slutsatser. Och för att få ett bättre svar på frågan om kungens och kansliets språk blev mer tyskfärgat i fråga om tendensen att sätta finita verbet sist i bisatser under den tyska perioden får man lov att gå mer systematiskt tillväga. Att slumpmässigt välja ut brev ger inget tydligt svar, utan man måste mer målinriktat sikta in sig på vissa grupper av adressater, t. ex. allmogen, eftersom språket rättade sig efter ett brev mottagare och innehåll. Därefter kan man göra en jämförelse mellan skilda perioder och först då kan man också få ett bättre svar på frågan om hur det förhöll sig längre fram under Gustav Vasas regeringstid, när de tyska medhjälparna inte längre var kvar. Det undersökta materialet måste vara större och metoden behöver ses över och finslipas.

Slutligen måste man också tänka på att de olika skrivarna som arbetat i kansliet under Gustav Vasas långa regeringstid har satt sin prägel på språket. Somliga av skrivarna känner man till, och Lars Sjödin räknar upp några av dem (Sjödin, 1933, 110ff.), men att para ihop en viss skrivare med ett visst brev är svårt. I alla fall var det det på Wennströms tid: "Icke heller bildar vår nuvarande kännedom om Gustav Vasas språk en säker grundval, på vilken man kan bygga upp en redogörelse för de olika skrivarnas språkvanor." (Wennström, 1941, 14). Mig veterligen har man inte kommit så långt mycket längre än den gången, även om Alexander Zheltukhin i sin avhandling om svensk ortografi under 1500-talet i ett avsnitt om Riksregistraturet säger något annat: "Normally it could take from two to seven days before the copy of a document was registered. In such cases it is possible to determine the time of registration and even identify the scribe." (Zheltukhin, 1996, 29). I avsnittet "Identified scribes" (Zheltukhin, 1996, 101ff.) nämns emellertid, så när som på Olaus Petri, enbart skrivare som var verksamma efter Gustav Vasas död.

7. Sammanfattning

Man brukar tala om åren 1539–52 under Gustav Vasas regeringstid som den tyska perioden, eftersom kungen till sin hjälp under den här tiden hade en lång rad tyska rådgivare och medhjälpare. Syftet med min undersökning har varit att försöka se om kungens språk blev mer tyskfärgat under den här tiden i fråga om det finita verbets placering i bisatser. Utmärkande för tysk ordföljd är att det finita verbet kommer sist i bisatser. Min hypotes var att de utländska medhjälparnas fleråriga närvaro borde ha satt spår i kungens språk, så att man kunde se en ökad tendens till att använda tysk ordföljd.

Nio av Gustav Vasas brev har valts ut. Tre av dessa är tillkomna under den tyska perioden, tre under perioden före, och tre under åren efter den tyska perioden. Urvalet har varit tämligen slumpartat, utan någon större hänsyn till vem som var mottagare. Det totala antalet bisatser i varje brev har räknats. Ett litet antal icke relevanta bisatser har dragits bort och därefter har antalet bisatser med finita verbet placerat sist räknats. Metoden visade sig under arbetets gång ha vissa brister, varför en lätt skugga faller över resultatens exakthet. Ytterligare en undersökning gjordes, i vilken jag ville se hur många bisatser varje brev innehöll i förhållande till det totala antalet meningar, d. v. s. hur hög graden av underordning var. De tre breven från den tyska perioden hade inte högre värden i fråga om finita verbets placering. De brev som hade de högsta siffrorna var i stället skrivna under perioderna före och efter den tyska perioden och hade det gemensamt att tonläget var skarpare. Det brev som hade det lägsta värdet var riktat till en annan typ av adressat än de övriga breven. Det var ställt till en person i kungens familj. Resultatet av den andra undersökningen sammanföll med den första undersökningens resultat på så sätt att brev som innehöll många bisatser per mening också hade många bisatser med finita verbet på sista plats.

För att nå ett mer tillförlitligt resultat visade det sig att man måste beakta flera omständigheter än bara det faktum att det fanns många tyskar runt Gustav Vasa i ett visst skede. Man måste ta hänsyn till ett brev adressat, dess innehåll och tonläge, eftersom detta avgjorde brevens utformning.

Noter

- ¹⁾Brevet finns inte med i Gustav I:s registratur, men enligt Edén har brevet helt säkert avsänts. Årtalet 1559 har lagts till senare på ett bevarat, renskrivet exemplar av brevet. (Edén 1917, 134).

Material och litteratur

- Edén, N., 1917: *Brev av Gustav Vasa*. Stockholm.
Jørgensen, N.; Svensson, J., 1996: *Nusvensk grammatik*. Surte.
Sjödin, L., 1933: *Meddelanden om kanslistilar under de yngre Sturamas och Gustav Vasas tid*. (Meddelanden från svenska Riksarkivet). Stockholm.
Svalenius, I., 1963: *Gustav Vasa*. Stockholm.
Wennström, T., 1941: *Studier över språket i Gustav Vasas svenska brev*. Lund.
Zheltukhin, A., 1996: *Orthographic Codes and Code-Switching. A study in 16th century Swedish orthography*. Stockholm.
Åberg, A., 1960: *Gustav Vasas brev*. Stockholm.

TEMPUSVÄXLING I FORNISLÄNDSK SAGAPROSA. EN PILOTSTUDIE

1. Bakgrund, forskningshistorik och syfte

Ett påfallande drag i den isländska sagaprosan är tempusväxlingen mellan preteritum och presens. Äldre forskning har förklarat denna som ett stilistiskt medel att göra berättelsen livligare:

”I fremstilling af fortidige begivenheder bruges ikke sjelden præsens istedenfor imperfektum. Saalænge fortællingen skrider frem med vanlig objektiv ro, er imperfektum den naturlige udtryksmaade. Men naar fortællingen bliver livligere, fordi fortællerens fantasi gribes af situationen, saa at han ser begivenhederne foregaa for sine øine, eller naar han ønsker lettere og raskere at passere over mindre betydningsfulde momenter, indtræder uvilkaarlig præsens. [...] I alm. benyttes historisk præsens som en variation i udtrykket, idet det sættes ved siden af eller indimellem imperfektsformer.” (Nygaard, 1966, 181).

Nyare forskning menar dock att just de fornisländska sagorna kullkastar en sådan tolkning, då presens där ofta används i sammanhang som inte är livliga. Den tempusvariation som uppträder i dessa texter bör enligt dem inte förväxlas med fenomenet »historiskt presens«. Istället har tempusvariationen använts för att fastställa sagornas ursprung och datering (t. ex. Sprenger, 1951). Richardson (1996) anser att variationen istället hör hemma i debatten om sagornas struktur.¹ I likhet med flera andra forskare anser han att tempusväxlingen kan användas för att få fram narrativa operationer, såsom för- och bakgrundning, segmentering och angivande av tempo (»pacing the action«).² Andra forskare menar däremot att tempusväxlingen inte ska studeras som ett pragmatiskt fenomen på diskursnivå, utan som ett syntaktiskt fenomen på meningsnivå (exv. Kiparsky, 1968).³

Många tidiga studier av sagornas struktur noterar tempusväxlingen, t. ex. Lehmann (1939). Hans undersökning är inriktad på att isolera de narrativa funktionerna och de subjektiva effekterna av historiskt presens i sagorna. För honom är historiskt presens en oral strategi med två huvudsakliga funktioner: iscensättning (»szenische«) och övergång (»transitorische«). Sprenger (1951) gör tre viktiga anmärkningar till Lehmanns analys. För det första ändrar hon fokus från den individuella scenen till sagan som helhet. För det andra poängterar hon vikten av att studera preteritum lika väl som presens, och för det tredje menar hon att ingen förklaring ensam kan gälla för alla sagor.⁴ Senare studier av sagastruktur har kunnat dra fördelar av undersökningar av narrationer i ett brett spektrum av traditioner.⁵

Mitt syfte är att studera tempusväxlingen i två korta isländska prosatexter för att se om denna kan förklaras som ett narrativt medel på diskursnivå eller som ett lingvistiskt fenomen på syntaktisk nivå, närmare bestämt utifrån verbens inneboende aktionsartstillhörighet.

2. Material och metod

I min undersökning har jag valt att studera tempusväxlingen i två olika textavsnitt. Det första är ett kapitel, nr. 77, i *Brennu-Njáls saga*. Av de sammanlagt 120 verben i kapitlet uppträder c:a 90 i preteritum, vilket alltså är att betrakta som textens huvudtempus. (Utsagor i direkt anföring står alltid i presens och lämnas därför utanför analysen av tempusskifte.) I inledningen och avslutningen till detta kapitel används bara preteritum, och de utgör därmed textens ram. I texten mellan inledningen och avslutningen återfinns 27 verb i presens. Inom detta avsnitt har jag analyserat tempusskiftena kvalitativt och försökt avgöra vilken typ av narrationsstrukturella medel dessa beror av.

Det andra textavsnittet är hämtat från *Snorri Sturlusons Edda*, ”Tors färd till Utgårdar-Loke”. I denna passage är tempusskiftena många och till synes osystematiskt använda. Här har jag därför valt att göra en mer renodlat lingvistisk undersökning i syfte att se om språket i sig kan förklara tempusskiftena. Av de sammanlagt 77 verb som finns i denna passage uppträder 30 i presensform. Samtliga verb har analyserats efter aktionsartstillhörighet. Till grund för analysen ligger den aktionsartsmodell för svenskan som Christensen lanserat (1995). Jag har förenklat hennes testförfarande och därmed gjort en grövre indelning, men jag bedömer att en större fingradering inte krävs för att de tendenser jag förväntar mig skall kunna skönjas. Det test jag utgått ifrån ser (efter min förenkling) ut så här:

Aktionsart

tillstånd	om verbet inte kan besvara frågan <i>Vad hände?</i>
oavgränsad process	om verbet är kongruent med <i>i två timmar/i tio minuter</i> etc.
avgränsad process	om verbet är kongruent med <i>på två timmar/på tio minuter</i> etc.
punkthändelse	om verbet inte är kongruent med <i>långsamt</i>

T. ex. kan *Ok var så eigi lítill* inte besvara frågan *Vad hände?*, och *var* tolkas därför som ett tillståndsverb. Satsen *svá at dunar í skóginum* kan kombineras med tidsuttrycket *i två timmar*, och *dunar* tolkas därmed som en oavgränsad process. Exemplet *sökkur þá hamarrinn upp at skaptinu* kan inte självklart kombineras med tidsuttrycket *på tio minuter*. Verbet *sökkva* isolerat måste tolkas som en process (kan kombineras med *i två timmar*), men eftersom det har givits en lexikalt markerad gräns (upp till skafet) måste det tolkas som en avgränsad process. *Þórr iátti því* kan inte kombineras med adverbialet *långsamt* och *iátti* tolkas därmed som en punkthändelse. Grovheten i denna modell har såväl förtjänster som brister. Den stora förtjänsten består i att den är enkelt applicerbar på ett i tid och rum skilt språk, som fornisländska, och den stora bristen i att gränfallen blir många (jfr. dock även Christensen, 1995, 145).

3. Narrationsstruktur

De hypoteser som kan lyftas från forskning i ämnet kan indelas i åtminstone två olika grupper: en som behandlar narrativa eller diskurspragmatiska drag på textnivå och en som behandlar rent lingvistiska drag på satsnivå i sagorna.

3.1. Narrativa/diskurspragmatiska hypoteser

Typiskt för de fornisländska sagorna är deras många »berättarkommentarer«, så kallad »extern utvärdering«. Berättaren talar om vilken riktning sagan tar och vilken eller vilka personer som försvinner från sagan eller som det tvärtom kommer att berättas mer om. Dessa kommentarer står så gott som alltid i presens, t. ex. *Nú er til máls at taka ...*, *Nú er at segja frá ...*

Vid »direkt anföring« används omväxlande verben *mæla*, *segja*, *spyria* och *svara*. *Mæla* uppträder oftast i preteritum, medan *segja*, *spyria* och *svara* ibland har presensform och ibland preteritumform. Fulk (1987) förklarar den senare växlingen med principen om relativ betydelse, vilken innebär att de talande personernas inbördes kontextuella status är avgörande för om »talarverbet« får presensform eller inte. Men han ger ingen förklaring till varför inte *mæla* växlar i tempus lika ofta som de båda övriga verben.

De tempusskiften som inte hör till dessa båda typer är dock så många att de bör förklaras, och trots att forskare har försökt »etikettera« dem, brister samtliga förklaringar i trovärdighet, främst beroende på den subjektivitet vid bedömningen som kommer sig av otydliga formuleringar av kriterierna. Richardson (1996) menar att tempusskifte används vid presentation av en »huvudkaraktär« och av »nyckeldetaljer« samt vid beskrivning av »fartfyllda konflikter«. Men vad som karaktäriserar en huvudkaraktär – mer än att han presenteras i presens, vilket leder till ett cirkelresonemang – framgår inte. Inte heller vet vi riktigt vad han menar med nyckeldetaljer. Är det ett särdrag som har plus- eller minusvärde, eller är det fråga om en flytande skala och var går i så fall gränsen?

»Fartfyllda konflikter« leder tanken till för- och bakgrundning. Richardson (1996) använder sig dels av dessa båda begrepp, dels av termerna »iscensättning« och »inramning«, vilka jag har tolkat som motsvarigheter till de två första. Inramningen (bakgrunden) och iscensättningen (förgrunden) ger, menar han, båda upphov till tempusskifte. Men eftersom bakgrunden oftast återges i preteritum är det osäkert om inramning och iscensättning är utbytbara mot begreppen för- och bakgrund. Om så inte är fallet har Richardson skapat total begreppsförvirring eftersom han inte närmare diskuterar vilka fenomen de olika begreppen refererar till.

»Intern utvärdering«, som beskrivs som ett sätt för berättaren att iscensätta händelser så att det framgår att de är viktiga, anses vara ytterligare en förklaring till vissa tempusskiften (Schiffrin, 1981; Richardson, 1996, m. fl.). Vari skillnaden ligger mellan intern utvärdering och iscensättning eller presentation av nyckeldetaljer är svårt att avgöra utifrån beskrivningarna av dessa fenomen. Kanske menar de samma sak med sina olika benämningar.

»Övergång« från en del av sagan till en annan, t. ex. från introduktion till konflikt (enligt Anderssons modell, 1967), är ytterligare ett fenomen som ofta resulterar i tempusskifte (t. ex. Richardson). Men om man vill använda tempusskiftena för att förklara sagastrukturen, blir det nästintill ett cirkelresonemang att använda sagastrukturen för att förklara tempusskiftena.

3.2. Narrationsstrukturanalys

Om tempusskiften har en strukturell funktion i sagorna bör ett mönster kunna urskiljas om man låter varje tempusskifte innebära ett nytt stycke i texten. Det inledande stycket i utdraget ur Njáls saga återges i preteritum och ger en bakgrund eller inramning som beskriver situationen i vilken de följande händelserna äger rum:

Gunnarr vaknaði í skálanum ok mælti: „Sárt ertú leikinn, Sámr fóstri, ok búið svá sé til ætlat at skammt skyli okkar í meðal.“ Skáli Gunnars var gorr af viði einum ok súðpakiðr utan ok gluggar hjá brúnásunum ok snúin þar fyrir speld. Gunnarr svað í lopti einu í skálanum ok Hallgerðr ok móðir hans. Þá er þeir kómu at, vissu þeir eigi hvárt Gunnarr myndi heima vera, ok báðu at einn hverr mundi fara heim fyrir ok forvitnask um, en þeir settusk niðr á völinn. Þorgrímur Austmaðr gekk upp á skálann.

Nästa stycke inleds med att Gunnar plötsligt ser att en röd kolt skymmer gluggen och sticker sitt spjut i personen som bär denna kolt. Dessa presensformer skulle kunna förklaras med att det är fråga om fartfyllda verbhandlingar.

Gunnarr sér at rauðan kyrtill berr við glugginum ok leggur út með atgeirinum á hann miðjan.

Men den hypotesen kan ifrågasättas omedelbart, eftersom verben i nästföljande mening, som talar om att den attackerade mannen tappar sin sköld, förlorar fotfästet och hasar ner från taket, återges i preteritum. Någon avgörande skillnad i action mellan dessa handlingar/händelser är svår att se, varför någon annan förklaring måste sökas. Att bara Gunnars handlingar återges i presens skulle då kanske kunna bero på att Gunnar har större relativ betydelse dem emellan:

Austmanninum varð lauss skjöldrinn, ok spruttu honom fætrnir, ok hrataði hann ofan af þekjunni;

Det står redan klart att tempusskiften inte alltid har en tydlig strukturell betydelse, eftersom styckena endast kommer att bestå av en enda mening vardera. Detta är fallet även fortsättningsvis. Så korta stycken direkt efter varandra, där t. ex. en så tydlig koppling som ett replikskifte ingår, ger ingen struktur alls.

Den första av de tre nästföljande komplicerar strukturargumentet ytterligare eftersom den i sig innehåller såväl presens- som preteritumform och halva meningar kan knappast sägas utgöra textstrukturella enheter av något slag:

Gengr síðan at þeim Gizuri, þar er þeir sátu á vellinum.

De två andra meningarna återger ett replikskifte mellan Þorgrím och Gissur. Vad gäller »talarverben« står *mælti* (som används för Gissurs yttrande) i preteritum och *segir* (som används för Þorgríms yttrande) i presens. Varför deras »talarverb« får olika tempusform

kanske kan förklaras av det tidigare antagandet om att den attackerade mannen i just detta korta avsnitt har större relativ betydelse än Gissur. Men Gissur är en viktigare person i den här sagan, eftersom han är anföraren. Eventuellt skulle man kunna säga att den attackerade mannens status tillfälligtvis ökat beroende på att han blivit sårad, men det är en ren gissning:

Gizurr leit við honum ok mælti: „Hvart er Gunnarr heima?” Þorgrímr svarar: „Vitið þér þat, en hitt vissa ek at atgeirr hans var heima.”

Därefter följer en lång passage återgiven helt och hållet i preteritum:

Síðan fell hann niðr dauðr. þeir sóttu þá at húsunum. (*) Gunnarr skaut út þrum at þeim ok varðisk vel, ok gátu þeir ekki at gørt. Þá hljópu sumir á húsin ok ælluðu þaðan at at sækja(*). Gunnarr kom þangat at þeim þrunum, ok gátu þeir ekki at gørt, ok fór svá fram um hrið. Þeir tóku hvíld ok sóttu at í annat sinn. Gunnarr skaut enn út þrunum, ok gátu þeir enn ekki at gørt ok hrukku frá í annat sinn. [...] (*) Gunnarr preif grina ok skaut til þeira, ok kom á Eilíf Önnundarson, ok fékk hann af sár mikil. (*) Hann hafði staðit einn saman, ok vissu þeir eigi at hann var særðr.

Det går att göra åtminstone två intressanta iakttagelser i det ovanstående stycket. För det första finns här åtminstone två meningar (markerade med *) med fartfyllda verbhandlingar angivna med preteritumform där den förväntade tempusformen – om hypotesen om fartfyllda handlingar stämde – i stället vore presens. Den första (med början på rad två i stycket ovan) anger att några män hoppade upp på taket för att försöka träffa Gunnar med sina pilar därifrån, den andra (med början tre rader från slutet) att Gunnar sträckte sig efter pilen och sköt mot dem och träffade Eilíf Önnundarson.

Man kan dessutom göra en intressant iakttagelse om man jämför meningen i ovanstående stycke: Gunnarr skaut út örum at þeim ok varðisk vel ok gátu þeir ekki at gert. med en mening i ett senare stycke (se längre ned): Gunnarr skýtr þá af boganum svá at þeir komask aldri at honum. Utsagan är ju nästintill densamma, men trots detta står den ena i preteritum och den andra i presens.

I nästföljande stycke återges ett replikskifte mellan Gissur och den man som sårats av Gunnar. Värt att notera här är att det bara är de ”talarverb” som används vid Gissurs yttranden som har presensform. Detta kan bero på att Gissur har större relativ betydelse eller möjligen att vissa yttranden skulle kunna ha nyckelstatus – men den tolkningen är svår att säkerställa. En alternativ tolkning vore att förklara det utifrån semantiska grunder; de specifika ord som används som ”talarverb” (i Gissurs fall) är segja och (i den sårade mannens fall) mæla, och det senare av dessa, enligt vad jag har funnit, uppträder aldrig i presensform i denna saga:

„Hönd kom þar út,” segir Gizurr, „ok var á gullhringr, ok tók or, er lá á þekjunni. Ok mundi eigi út leitast viðfanga, ef gnógt væri inni, ok skulu vér nú sækja at.” Mörðr mælti: „Brennu vér hann inni.” „Þat skal verða aldri,” segir Gizurr, „þó at ek vita at líf mitt liggi við. Er þér sjálfrátt at leggja til ráð þau, er dugi, svá slægr maðr sem þú ert kallaðr.”

Efter detta replikskifte berättas det, i preteritum, att det låg tågvirke på marken som man brukade använda till att staga husen med och Mård föreslog att de skulle använda sig av detta för att vinda av taket på Gunnars skåle, vilket de gjorde utan att denne upptäckte något förrän hela taket var avvindat:

Strengir lágú á vellinum ok váru hafðir til at festa með hús jafnan. Mörðr mælti: „Töku vér strengina ok berum um ásendana, en festum aðra endana um steina ok snúum í vindása ok vindum af ræfrit af skálanum.” Þeir tóku strengina ok veittu þessa umbúð alla, ok fann Gunnarr eigi fyrr en þeir hofðu undit allt ræfrit af skálanum

Sedan följer ett relativt långt stycke som med några få undantag innehåller verb i presens. Det handlar om att Gunnar skjuter med sin båge så att de inte kommer åt honom och att Mård återigen sa (pret: mælti) att de borde bränna Gunnar inne. Gissur svarar honom att det aldrig kommer att ske och samtidigt hoppar Þorbrandr upp på taket och hugger sönder Gunnars bågsträng. Gunnar griper då huggspjutet med båda händerna och snor runt mot honom och sticker det igenom honom och kastar honom ned från taket. Då hoppade dennes bror Ásbrandr upp på taket och Gunnar stöter till honom men han skyddade sig med skölden:

Gunnarr skýtr þá af boganum svá at þeir komask aldri at honum. Þá mælti Mörðr i annat sinn at þeir myndi brenna Gunnar inni. Gizurr svarar: „Eigi veit eg hví þú vill þat mæla, er engi vill annarra, ok skal þat aldri verða.” Í þessu bili hleypr upp á þekjuna Þorbrandr Þorleiksson ok hægr í sundr bogastrenginn Gunnars. Gunnarr þrífir báðum höndum atgeirinn ok snýsk at honum skjótt ok rekr í gegnum hann ok kastar honum út af þekjunni. Þá hljóp upp Ásbrandr, bróðir hans. Gunnarr leggr til hans atgeirinum, ok kom hann skildi fyrir sik.

I detta stycke är det många fartfyllda verbhandlingar och dessa borde enligt hypotesen ha presensform. I de flesta fall har de ju det, men varför inte alla? Är Ásbrand så betydelselös i jämförelse med sin bror och Gunnar här? Är det så att det egentligen bara är Gunnar som har betydelse i sig, men att Þorbrand plötsligt får högre status på grund av att han dör?

Det som komplicerar antagandet att tempusväxlingen i ovanstående stycke beror på att verben är fartfyllda är att nästa stycke helt och hållet står i preteritum. Detta trots att det berättas vidare om striden. Är aktivitetsgraden i dessa verbhandlingar verkligen så mycket lägre?

Atgeirinn renndi í gegnum skjöldinn ok í meðal handleggjanna. Snaraði Gunnarr þá atgeirinn svá at skjöldurinn klofnaði, en brotnuðu handleggirnir, ok fell hann út af þekjunni. Aðr hafði Gunnarr særða átta menn en vegit þá tvá. Þá fekk Gunnarr sár tvau. Ok segja þat allir menn at hann brvgði sér hvárki við sár né við bana.

Sedan följer ännu ett replikskifte, denna gång mellan Gunnar och Hallgerd. Stycket innehåller sammanlagt sex repliker. Den första (som yttras av Gunnar) och den sista (som yttras av Rannveig) har mælti som ”talarverb” och dessa står i preteritum. Övriga

replikar har *segir* som "talarverb" och står i presensform. Här är det svårt att tänka sig att just det första och sista som sägs skulle vara mindre viktigt än det övriga, och inte heller kan tempusvariationen förklaras med att någon person är viktigare än den andre eftersom båda har repliker med olika tempusformer på "talarverben":

Hann *mælti* til Hallgerðar: „Fá mér leppa tvá ór hári þínu, ok snúið þit móðir mín saman til bogastrengs mér.“ „Liggr þér nokkut við?“ *segir* hon. „Líf mitt liggr við,“ *segir* hann, „því at þeir munu mik aldri fá sóttan, meðan ek kem boganum við.“ „Þá skal ek nú,“ *segir* hon, „muna þér kinnhestinn ok hirði ek aldri hvárt þú verr þik lengr eða skemr.“ „Hefir hverr til síns ágætis nokkut,“ *segir* Gunnarr, „ok skal þik þessa eigi lengi biðja.“ Rannveig *mælti*: „Illa ferr þér, ok mun þín skömm lengi uppi.“

Förklaringen bör istället ligga i verbet som i replikskiftet mellan Gizurr och Gunnar ovan.

Nästa korta stycke består av endast två meningar. Den första, som berättar att Gunnar värjer sig tappert och nu sårar ytterligare åtta män så svårt att många är nära döden, innehåller såväl presens- som preteritumform. Den andra, som handlar om att Gunnar värjer sig tills han föll ihop av utmattning, inleds i presens och avslutas i preteritum, vilket alltså ytterligare talar emot hypotesen att tempusväxling kan användas för att beskriva sagastrukturen.

Gunnarr *varði* sik vel ok fræknliga ok *særir* nú aðra átta menn svá stórum sárum at mörpum *lā* við bana. Gunnarr *verr* sik, þar til er hann *fell* af mæði.

Det följande stycket, i preteritum, berättar om slutet på striden:

Þeir *sæðu* hann þá mörpum stórum sárum, en þó *kömsk* hann þá enn ór höndum þeim ok *varði* sik þá enn lengi, en þó *kóm* þar at þeir *drápu* hann. Um vörn hans orti Þorkell Elfaraskáld í vísu þessi: [Skaldedikt] Gizurr *mælti*: „Mikinn öldung höfu vér nú at velli lagit, ok hefir oss erfitt veitt, ok mun hans vörn uppi, meðan landit er byggt.“ Síðan *gekk* hann til fundar við Rannveigu ok *mælti*: „Villtú veita mörpum várum tveimr jörð, er dauðir eru, at þeir sé hér heygðir?“

Nästa stycke återger det replikskifte mellan Gissur och Rannveig som följde på hans förfrågan. De "talarverb" som står i presensform är i alla tre fallen ordet *segir* och refererar såväl till Gissur som till Rannveig. En gång används ordet *mælti* och det står då i preteritumform. I det som berättas mellan replikerna används däremot bara preteritumformerna på verben.

„At heldr tveimr at ek munda veita yör öllum,“ *segir* hon. „Várkunn er þér til þess, er þú mælir,“ *segir* hann, „því at þú hefir mikils misst,“ – ok *kvæð* á at þar skyldi engu ræna ok engu spilla. *Fóru* á braut síðan. Þá *mælti* Þorgeirr Starkaðarson: „Eigi megu vér vera heima í búum várum fyrir þim Sigfússonum, nema þú, Gizurr, eða Geirr sér suðr hér nokkura hríð.“ „Þetta mun svá vera,“ *segir* Gizurr, ok *hlutuðu* þeir, ok *hlaut* Geirr eptir at vera.

Det avslutande stycket i detta kapitel står liksom det inledande helt och hållet i preteritum:

Síðan *fór* hann í Odda ok *settisk* þar. Hann *átti* sér son er Hróaldr *hét*. Hann *var* laungetinn, ok *hét* móðir hans Bjartey ok *var* systir Þorvalds ins veila, er veginn var við Hestlæk í Grímsnesi. Hann *hrósaði* því at hann *hefði* veitt Gunnari banasár. Hróaldr *var* með föður sínum. Þorgeirr Starkaðarson *hrósaði* öðru sári at hann *hefði* sært Gunnar. Gizurr *sát* heima at Mosfelli. Vig Gunnars *mæltisk* illa fyrir um allar sveitir, ok *var* hann mörpum mörpum mjök harmdauði.

Ovanstående analys har visat på svårigheten att finna generellt användbara kriterier för tempusväxling (se dock vidare 5.).

4. Aktionsart

Om nu inte en analys av narrationsstrukturen kan förklara tempusväxlingen, skall kanske svaret sökas på annat håll. Några av exemplen från analysen av den narrativa strukturen antyder att man kan söka en lingvistisk förklaring. Några olika hypoteser kan här uppställas. Den ovan noterade tempusväxlingen i verben *mæla* och *segja* väcker frågan om det kan röra sig om aspektuella eller aktionsartsanknutna styrningar, jfr. variationen i rysk sagostil: *gavaritj* (pres/pret) men *skasatj* (alltid pret, muntlig kommunikation, Jurij Kusmenko 1999-11-14).⁶ Denna möjlighet antyds även av Kossuth (1980), som studerar rent lingvistiska kategorier för att förklara narrationsstrukturen, t. ex. ordföljd och tidsuttryck, men även aspekt (perfektiva/imperfektiva verb).

Man kan även tänka sig att tempusskiftet orsakas av växling mellan handlingar (animat subjekt) och händelser (inanimat subjekt) i t. ex. *Gunnar sér ... men spruttu honom* (d. v. s. *Þorgrími*) *fætrnir* ...

I analysen nedan koncentrerar jag mig på verbens aktionsart. Den aktionsartsmodell som jag använt mig av för analysen (Christensen, 1995) utnyttjar särdragat [± GRÄNS], vilket medför att den även möjliggör iakttagelser av perfektiv (avgränsad) och imperfektiv (oavgränsad) aspekt. Det andra särdragat som utnyttjas i modellen är [± PROCESS].

4.1. Aktionsartsanalys

Av uppställningen av resultaten från aktionsartsanalysen av Snorretexten (se Figur 1) framgår att av de 47 verben i preteritum är 1 avgränsad process och 12 punkthändelser samt 10 tillstånd och 9 oavgränsade processer. Vid första anblicken kan det alltså tyckas som om det vore ovanligt med avgränsade processer i preteritum.

Men uppställningen visar även att ungefär en tredjedel (15) är gränsfall, vilket komplicerar bilden. Av dessa kan 10 tolkas som antingen avgränsade processer eller punkthändelser, t. ex. ok *leysti nestbagga sinn*, där verbet *leysti* visserligen går att kombinera med *þá en minut*, men kan även ses som en resultativ punkthändelse (jfr. *fekk engin knút leyst*) och det är därför svårt att avgöra om aktiviteten har tillräckligt lång tidsutsträckning för att vara processuell.

De flesta gränsfallen i mitt material hamnar alltså mellan avgränsad process och punkthändelse (jfr. Christensen, 1995, 145), men oklara fall uppträder även mellan avgränsad och oavgränsad process samt mellan oavgränsad process och tillstånd. Ett exempel på svårigheten att avgöra om processen är avgränsad eller ej utgör *bióz til at eta*. Man kan tänka sig att någon både gör sig beredd *i en timme* (eller i flera veckor) och *på en timme* (eller på en kvart). Ett exempel på gränsfall mellan oavgränsad process och tillstånd utgör slutligen *ok sefr fast*. Det är inte alldeles lätt att avgöra när en process blivit så tidsligt utdragen att den övergått till att utgöra ett mer eller mindre permanent tillstånd.

En uppdelning endast efter variabeln [$\pm$ GRÄNS] ger mycket jämna siffror, 23 respektive 22. Och de två verb som klassats som gränsfall mellan avgränsad och oavgränsad process förändrar inte förhållandet nämnvärt. Då uppdelningen istället görs mellan [$\pm$ PROCESS], blir skillnaden större mellan siffrorna, 12 respektive 22. Men gränsfallen är så många att – beroende på hur de räknas – förhållandet istället kan bli 25 respektive 22, eller 12 respektive 35. Uppenbart är att preteritum i texten inte markerar aktionsart.

Uppställningen av presensverbens aktionsartsfördelning visar samma mönster vad gäller gränsfallens placeringar, en tredjedel (10) hamnar mellan avgränsad process och punkthändelse. Vid en uppdelning mellan [$\pm$ GRÄNS] blir förhållandet 14 respektive 15 (de två gränsfallen som då inte är medräknade, påverkar inte resultatet nämnvärt), och vid en uppdelning mellan [$\pm$ PROCESS] blir förhållandet antingen 9 respektive 22 eller 20 respektive 11, beroende på hur gränsfallen räknas. Om gränsfallen inte räknas alls blir förhållandet något jämnare, 7 respektive 11. Någon tydlig tendens för markering av aktionsart kan inte heller skönjas bland presensverben.

Figur 1. Fördelningen av verben i preteritum och presens utifrån Christensens aktionsartsmodell.

Preteritum		Presens	
avgr. proc.	oavgr. proc.	avgr. proc.	oavgr. proc.
1	9	2	5
10	3	10	1
12	10	3	8
punkthänd.	tillstånd	punkthänd.	tillstånd

Det faktum att resultaten av analysen av preteritum och presens är så lika styrker ytterligare slutsatsen att tempus inte har någon tydlig aktionsartsmarkerande funktion och förmodligen inte heller en aspektmarkerande funktion.

5. Diskussion

Genomgången ovan har visat att de hypoteser som den diskurspragmatiska modellen använder för att förklara sagastrukturen (och som borde kunna tillämpas på detta material) inte håller. Det har visat sig godtyckligt vilken hypotes som förklarar tempusskiftena. Ibland konkurrerar hypoteserna med varandra, men oftast saknas en självklar kandidat överhuvudtaget. Dessutom uteblir tempusskifte ofta när ett sådant enligt hypoteserna vore motiverat. Dels på grund av materialets begränsningar, dels på

grund av att en del hypoteser leder till cirkelresonemang (t. ex. anser jag att man inte kan förklara tempusskiftet med att de signalerar en övergång om det är just övergångar, d. v. s. textstruktur, man vill förklara) har jag främst studerat hypoteserna om fartfyllda verb, relativ betydelse och nyckeldetaljer. Svårigheten vid identifierandet av vilken hypotes som är den bakomliggande varierar kraftigt från fall till fall.

Svårigheten att analysera sagorna enligt den pragmatiska modellen ligger möjligen i att materialet studeras i alltför små avsnitt. Forskare inom denna teori anser ju inte att historiskt presens är ett syntaktiskt fenomen på meningsnivå, utan snarare ett pragmatiskt fenomen på diskursnivå, något som borde innebära att de tar hela texten i beaktande vid analysen. Inte heller aktionsartsanalysen bringar någon reda i problemet med att förklara tempusväxlingen i fornisländskan.

Man kan alternativt tänka sig att sagorna är uppbyggda enligt någon form av topik-kommentar-princip där själva narrationen står i presensform och där författarens kommentarer står i preteritum. Det finns flera exempel på passager där en sådan tolkning vore rimlig, t. ex.:

Gunnar sér at raudan kyrtil berr við gluginum og leggir út með atgeirinum á hann midjan. Austmanninum varð lauss skjöldrinn, ok spruttu honum fœtrnir, ok hrataði hann ofan af þekjunni.

Den första av dessa båda meningar återger vad Gunnar själv gör aktivt och den andra vilka konsekvenser hans agerande får. Detta lutar åt en striktare tolkning enligt för- och bakgrundsprincipen. Vad den pragmatiska diskursteorin framför allt skulle vara betjänt av vore någon form av rangordning av hypoteserna, i stil med den så kallade optimalitetsteorin (Prince; Smolensky, 1993), som anger vilken hypotes som är viktigast så att man vet vilken som bör användas vid fall där flera vore möjliga.

Sammanfattningsvis har pilotstudien visat att inte bara den narrationsstrukturella analysen, utan även analysen av aktionsart har att brottas med stora problem. Det finns dock några ganska tydligt urskiljbara funktioner hos tempus i sagaprostan. Författarens kommentarer till läsaren/åhöraren uppträder i presens. Vidare tycks "inramningar" av episoder återges i preteritum, medan själva händelserna växlar mellan presens och preteritum. För en fortsatt studie av tempusväxling i denna genre bör alltså uppmärksamheten koncentreras på just de passager som uppvisar tempusskiftet. Möjligen kan Richardsons och Sprengers idéer om tempusväxling förenas i en modell som tar fasta dels på analogin med visuella mediars redigeringsteknik (se not 2), dels på att det inte är de olika tempusformerna utan växlingen i sig som är betydelsefull.

(Inledande)		(Fortsatt)		(Avslutande)
narration		narration		narration
PRETERITUM	VÄXLING	PRETERITUM	VÄXLING	PRETERITUM

Bilden ovan visar ett alternativt sätt att förstå tempus i sagaprostan. Berättaren framträder i narrativa passager som utmärks av enhetligt bruk av preteritum. De passager som finns däremellan och som utmärks av frekventa tempusskiftet har en annan funktion i det att berättaren träder i bakgrunden och handlingar och händelser visualiseras eller på annat sätt markeras.

- ¹En pragmatisk analysmodell erbjuder enligt Richardson (1996) ett mer precist sätt att diskutera sagastruktur. Intern utvärdering kan mycket väl vara en markering av författarens kontroll, särskilt i längre och mer komplicerade narrationer där inramning och grundning är avgörande.
- ²I enlighet med Jauss (1982) anser Richardson (1996) att tempus i sagorna är "triggering signals". Ett tempusskifte anger möjligheter att förstå sagorna, d. v. s. ungefär på samma sätt som specifika bilder och redigeringsbeslut ger sätt att förstå film.
- ³tycks han vara nära att ta lingvistiska drag i beaktande. Trots att Richardson (1996) uttrycker stor skepticism mot förklaringsvärdet hos sådana teorier påpekar han det anmärkningsvärda i att ett tillståndsverb i hans undersökning av *Þorsteins þáttur stangarhöggs* givits presensform, trots att det bara brukar vara handlingsverb med tydlig fysisk karaktär som uppträder i denna form i sagorna.
- ⁴Sprenger (1951) komplicerar även det hela genom att försöka göra en diakron tolkning av tempusbruket och menar att i de tidiga sagorna används presens för kärnan i narrationen, och preteritum för accent och förstärkande av effekter, medan det rakt motsatta förhållandet råder i de yngre sagorna. Hon tänker sig nämligen att tempusvariationen speglar övergången från en oral till en litterär texttradition. Hon påpekar att det inte är tempusformerna i sig som är intressanta, utan just själva växlingen. Vilken form som sedan råkar vara den omarkerade är inte viktigt för analysens skull.
- ⁵Amorys (1980) undersökning av iscensättning i sagorna integrerar t. ex. Labovs (1972) modell av konversationsnarration med Clovers (1974) analys av scenkomposition i sagorna.
- ⁶Ett problem av annat slag är att originaltexterna, d. v. s. handskrifterna, ofta har abbrevierade "talarverb", där någon tempusform inte kan utläsas. Normaliserade utgåvor kan därför i rimlighetens namn inte användas vid denna typ av undersökning. Det enda möjliga är att arbeta med diplomatariska utgåvor.

- Amory, F., 1980: "Narrative Syntax in the Typical Saga Scene". *Journal of English and Germanic Philology*. Bd. 79. 391-407.
- Andersson, T., 1967: *The Icelandic Family Saga*. Cambridge: Harvard University Press.
- Brennu-Njáls saga*. Einar Ol. Sveinsson gaf út. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag 1954.
- Christensen, L., 1995: *Svenskans aktionsarter*. Nordlund. (Småskrifter från institutionen för nordiska språk i Lund. Bd. 20.). Lund.
- Clover, C., 1974: "Scene in Saga Composition". *Arkiv för nordisk filologi*. Bd. 89. 57-83.
- Fulk, R., 1987: "The Historical Present in Medieval Irish Narrative". *Zeitschrift für Celtische Philologie*. Bd. 42. 330-33.
- Jauss, H., 1982: *Toward an Aesthetic of Reception*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kiparsky, P., 1968: "Tense and Mood in Indo-European Syntax". *Foundations in Language*. Bd. 4. 30-57.
- Kossuth, K., 1980: "The Linguistic Basis for Saga Structure: Toward a Syntax of Narrative". *Arkiv för nordisk filologi*. Bd. 95. 126-41.
- Labov, W., 1972: "The Transformation of Experience in Narrative Syntax". *Language in the Inner City*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 354-96.
- Lehmann, W., 1939: *Das Präsens historicum in den Íslendinga sögur*. Würzburg-Aumühle: Konrad Triltsch.
- Prince, A.; Smolensky, P., 1993: *Optimality theory: Constraint interaction in generative grammar*. Boulder: ms, Rutgers University and University of Colorado.
- Nygaard, M., 1966 (2:a uppl.): *Norrøn syntax*. Oslo: Aschehoug & Co.
- Richardson, P., 1996: "Tense, Structure, and Reception in Þorsteins þáttur stangarhöggs". *Arkiv för nordisk filologi*. Bd. 11. 41-55.
- Schiffrin, D., 1981: "Tense Variation in Narrative". *Language*. Bd. 57. 45-62.
- Snorri Sturluson Edda*. Udg. af Finnur Jónsson. København: GEC Gads forlag. 1926.
- Sprenger, U., 1951: *Praesens Historicum und Praeteritum in der Altisländischen Saga*. Basel: Benno Schwabe.

DEN SUFFIGERADE ADJEKTIVARTIKELN OCH ANDRA "EGENDOMLIGHETER" I NORDSKANDINAVISK MORFOSYNTAX

1. Inledning

I ett nordskandinaviskt dialektområde saknas framförställd adjektivartikel. Både den bestämda adjektiv- och den bestämda substantivformen får slutartikeln, t. ex. *gamlen* 'den gamle', *gamla* 'den gamla'. Andra karakteristika i dessa dialekter är de så kallade Adjektiv-Nomen-sammansättningar (AN-sammansättningar), typ *nyhuse*, som ersätter den dubbelbestämda nominalfrasen med attributivt (svag böjt) adjektiv, *det nya huset*. Den suffigerade adjektivartikeln och AN-sammansättningarna måste betraktas som systematiskt förknippade med varandra.

I mitt föredrag kommer jag att se närmare på dessa två morfo-syntaktiska särdrag. Jag vill visa att samisk-skandinavisk språkkontakt kan vara förklaringen för de systematiska skillnaderna som gör att det nordskandinaviska systemet måste betraktas som enastående bland de skandinaviska språken.

2. Självständiga adjektiv med suffigerad artikel

De nordiska standardspråken har två olika bestämda artiklar, en fristående adjektivartikel, sv. *det nya* och en efterställd (suffigerade) substantivartikel, sv. *huset*. Det samma gäller för de flesta skandinaviska dialekter. Liksom i andra germanska språk determineras självständiga adjektiv i syd- och västskandinaviska dialekter och i de skandinaviska standardspråken med den fristående artikeln. Bara i ett nordligt dialektområde saknas den fristående artikeln. Självständiga adjektiv i bestämd form får slutartikeln, t. ex. i Degerfors i Västerbotten *kviken* (mask.), *kvika* (fem.), *kvike* (neutr.), *kviken* (pl.) (Åström, 1893, 25).

Geografisk spridning: Delsing som gjorde en inventering av enskilda fenomen inom den skandinaviska nominalfrassyntaxen tillskriver den suffigerade adjektivartikeln "ett stort nordskandinaviskt område" (Delsing, 1996, 62). Han hänvisar till belägg i dialektbeskrivningar från Trøndelag, Nordmøre, Norrbotten, Västerbotten, Jämtland, Medelpad, Dalarna (för litteraturhänvisningar se Delsing, a. a.) samt till exempel han själv funnit i dialekttexter från Västerbotten, Ångermanland, Medelpad, Jämtland, Härjedalen, Hälsingland (a. a.). På den norska sidan har jag funnit ytterligare belägg för "adjektiv med bestemthetsböjning" (Haugen, 1982, 89) i trøndska mål, såsom i dialektbeskrivningar från Oppdal (a. a., 89f.), Aalen (Reitan, 1906, 52), Nordmøre och Strinda (Kolsrud, 1974, 48). "Adjektivet [som] kann stå substantivisk med etterhengd artikel" omnämns också för målet i Selbu och Røros (a. a., 116). I sin beskrivning av Tromsø bymål konstaterar Iversen att "disse substantivering synes [...] at vinde terræng paa bekostning av de gamle avledningssubstantiver paa -ing, som dog vel endnu er de alminneliste" (Iversen, 1918, 23f.). Jag har dessutom funnit belägg i Mellansverige, såsom i södra Fjärdhundraland i Uppland där "substantiverade adjektiv utan [framförställd] artikel förekommer stundom" (Isaacsson, 1923, 130) och norra

Södermanland ("vanligt norrut i det äldre språket", Ericsson, 1914, 159). Enligt Delsing är den inte nämnd i dialektbeskrivningar från Österbotten eller Värmland (Delsing, 1996, 62), dock omnämns *gamlen* i en dialektbeskrivning av det sydnorska Kristiansand bymål (Johnsen, 1962, 15).

Bruket av självständiga adjektiv med suffigerad artikel är inte ett lika vanligt fenomen i hela det här skisserade området. Kolsrud (1951) pekar på att "Trøndsk brukar mykje substantiveringar av adjektiv med etterhengd artikel, til deils ogso i komperativ og superlativ", t. ex. *storinn* – *storo* – *store* i (Nordmøre) (a. a., 48). Bruket av superlativer med slutartikel är också belaggt i Oppdalsmål, *støstinn*, *minstinn* (Haugen, 1982, 90) eller Älvdalsmål, *gambLest'n* (Levander, 1909, 57). Andra exempel för adjektiv med slutartikel är (trøndska) *Sø'stugamLinj* 'gamlingen i Søstua', *gamLa på Aunåm* 'den gamla (kvinnan) på Aune', *så kjaur e e vei åt Utestu-gamLam* 'så körde jag iväg till gamlingen (gamlinj) i Utistua', *e ska hå storinn*, *itjtj vehljinn* 'jag skall ha den stora, inte den lilla'. Särskilt ofta hittas alltså exempel när fasta egenskap hos personer eller djur betecknas. Husdjur, framförallt hästar, beskrivs gärna efter deras färg: (trönsk) *bLåkkinn* (svart hingst), *bLåkka* (svart sto), *Svårten/Svårta* (med accent 1 för maskulina och accent 2 för feminina), *bro'n*, *grå'n*. Ett fast uttryck är *bLånnj* för djävulen (Haugen, 1982, 89f.).

Flera dialekter har dock inte enbart en suffigerad adjektivartikel, jfr. (Aalen) "når et adjektiv står substantiviskt får det ofte substantivets böining, helst med *denjn* ('n)", t. ex. (*denjn*) *riken*, (*denjn*) *rika*, (*de*) *rike*, (*di*) *rikanjn* (Reitan, 1906, 52). Delsing ger också exempel på samtida bruk av båda artiklarna i samma fras, som *den gamlen* i nästan hela Nordsverige där det inte finns en framförställd artikel. Här bör *den* därför anses vara ett demonstrativ (Delsing, 1996, 62).

Slutligen beskrivs den efterställda adjektivartikeln ibland som ett stundom förekommande särdrag, såsom i Uppland (Isaacsson, 1923, 130) eller Sörmland (Ericsson, 1914, 159). Men det bör konstateras att undersökningen stödjer sig på dialektbeskrivningarna som är något mellan femton år unga och hundra år gamla. Därmed kan det knappast vara tal om en synkron beskrivning av fenomenet. Möjligen visar det olika bruket av suffigerad adjektivartikel på dess långsamma försvinnande ur dessa dialekter. Analog till bruket i riksspråket trängs den undan av den framförställda artikeln. Möjligt är kanske också att den suffigerade adjektivartikeln i fasta uttryck "lånas" in i dialekter som egentligen har framförställd artikel. Det skulle också vara min förklaring för exemplet från Kristiansand; *gamlen* har möjligen spritts med folk som flyttade till storstäderna. Inte minst skriver Johnsen att "formene *gamlen* og *gamla* er uhøflige og brukes bare vulgært" (Johnsen, 1962, 15). Det kan vara på grund av stigma som arbetsmigranter från provinsen vanligtvis har.

Dialekterna utan framförställd artikel, där självständiga adjektiv uteslutande får suffigerad bestämd artikel, gör dock en rekonstruktion av det "säregna" systemet möjligt. Främst tycks artikelns suffigering vara det unika emedan slutartikeln egentligen tillhör substantivet. Adjektivets substantiviska bruk måste annars vara helt vanligt. Som självständiga adjektiv uttrycker de förstås de "substantiviska" grammatiska kategorierna determination, numerus, genus, kasus. Adjektivet i substantiviskt bruk får därmed substantivets syntaktiska kännetecken. Det handlar ändå knappast om "substantiveringar" i ordets rätta bemärkelse eftersom de morfologiska kännetecknen

ändå är "adjektiviska". Inte minst slutartikeln är ett enbart "substantiviskt" morfologiskt kännetecken, likaså har adjektiv och substantiv olika pluraländelser. "Riktiga" substantivering av adjektiv bildas enbart i ordbildningen – t. ex. avledningar på -ing som t. ex. sv. *gamlingen*, *snyggingen*, *gamlingar*, *gamlingarna*. Här byter adjektivet ordklassen och blir till substantiv med substantiviskt deklinationsmönster, såsom pluraländelser eller substantivartikeln.

I de dialekter som bara har suffigerad bestämd artikel är däremot inte bara det morfologiska kännetecknet »determinationsböjning» gemensamt för adjektiv och substantiv. I dialekter som – helt eller delvis – bevarar kasussystemet passar de självständiga adjektiven fullständigt in i substantivdeklinationen. De visar olika former för maskulina, feminina och neutra även i pluraldeklinationen, om en många former kan ha fallit ihop. Slutligen är det inte bara bestämda adjektiv det handlar om. Till skillnad från svenska eller norska kan också obestämda självständiga adjektiv anses vara "substantiverade" i den mån att de besitter en obestämd deklination – just som substantiv, jfr. följande exemplet för ett femininum i plural från Älvdalsmålet:

nom.	best. <i>gåmbLur</i>	obest. <i>gåmbel</i>
dat.	best. <i>gåmbLum</i>	obest. <i>gåmbLum</i>
ack.	best. <i>gåmbLur</i>	obest. <i>gåmbLer</i> (Levander, 1909, 45 och 53)

Den bestämda artikeln är här ett flektiv både för adjektiv och substantiv. Obestämda och bestämda självständiga adjektiv kan verkligen vara "substantiverade".

Den "nominala" deklinationen för både adjektiv och substantiv är också kännetecknande för samiska där det inte finns en skillnad mellan substantiv och adjektiv i flektionen heller. Den s. k. predikativa adjektivformen kan brukas som substantiv och böjs i så fall i alla kasus efter ental och flertal. Böjningsmönster och reglerna för konsonanternas stadväxling är de samma för substantiv och adjektiv (jfr. t. ex. Nickel, 1990, 70; 84; Bartens, 1989, 105), t. ex. *čáppa* (attr.) nom. sg. 'snygg', *Oainnátgo duon čábbá, maid son dál lea bargan?* 'Ser du den snygga/snyggingen, vad har han/hon gjort nu?' (Nickel, 1990, 84).

Systemet med en "nominal" deklination för både adjektiv och substantiv i de skandinaviska dialekterna med adjektivisk slutartikel skulle man alltså kunna betrakta som likt det samiska systemet.

3. AN-sammansättningar

I det stora nordskandinaviska dialektområdet med suffigerad adjektivartikel kan också ett annat intressant drag i nominalfrasens struktur observeras: Så kallade AN-sammansättningar. Denna konstruktion ersätter här den bestämda konstruktionen med attributivt (svag böjt) adjektiv plus bestämt substantiv, t. ex. *storälgen* 'den stora älgen', *gambåten* 'den gamla båten', *brunskorna* 'de bruna skorna' o. s. v. Det är inte bara i bestämda konstruktioner AN-sammansättningarna är produktiva. Fast i obestämd form är de lexikalt begränsade på enstaviga adjektivstammar, t. ex. *en gammal bil*, *en svarthäst* 'en svart häst', *en grannkweinn* 'en vacker kvinna' men inte **en vackerkweinn*, **en duktigpajk*. Dessutom måste adjektivet obligatoriskt stå i ett visst

förhållande till substantivet, som i exemplet *Han ha tjöfft sä n nybil* 'Han har köpt sig en ny bil' (d. v. s. en fabriksny) men inte **Han ha tjöfft sä n nyhunn* '... en ny hund' (som inte kan vara fabriksny), jfr. *Han ha tjöfft sä en ny bil* (ny för honom, som hunden) (Holmberg/Sandström, 1996, 81f.). Sammansättningar med flera adjektiv bildas inte heller i obestämd nominalfras (Delsing, 1996, 55). I den bestämda konstruktionen däremot finns det inga av dessa begränsningar, t. ex. *vackerkweinna* 'den vackra kvinnan', *duktigpajtjen* 'den duktiga pojken', *nybiln* 'den nya bilen', *nyhunn* 'den nya hunden' (Holmberg/Sandström, 1996, 82), även *gamm-svart-kjolen* 'den gamla svarta kjolen' (Sandström/Holmberg, 1994, 81), *stor-svart-gamm-katta* 'den stora svarta gamla katten' (Delsing, 1996, 59).

Geografisk spridning: I de flesta svenska dialektbeskrivningar är sammansättningar med adjektiv som förled i stället för adjektivattribut omnämnt som en allmän nordlig företeelse, jfr. *långhåre* 'det långa håret', *fulorde* 'det fula ordet', *bläögon* 'blåa ögon', *gammelgåddan* 'den gamla gåddan', *grannväre* 'det granna vädret', *tjockskogen* 'den tjocka skogen' (Wessén, 1967, 43). AN-sammansättningar är kända från Norrbotten, Västerbotten, Medelpad, Jämtland, Dalarna, Hälsingland, Trøndelag (Delsing, 1996, 59f.). Men typen *storälgen* finns också i uppsvenska och finländsvenska mål (jfr. a. a., 59; Wessén, 1967, 43). Delsing pekar dock på att AN-sammansättningar i mindre områden (Hälsingland, Gästrikland, Österbotten, Trøndelag) kan bytas ut mot svagböjt adjektiv utan framförställd artikel i ett par fall. Vid emfas-typen, (*sista gånga*, *störste huse*) kan även dubbel definithet (*de störste huse*) som i riksspråket vara möjligt (Delsing, 1996, 61).

AN-sammansättningar liknar komposita av ett substantiv som huvud och ett adjektiv som förled, som t. ex. sv. *storföretag*, *kortbyxor*, *rödfärg*. Eftersom de enbart karakteriseras som bestämda nominalfraser bör de inte analyseras lexikaliskt, utan de är resultat av en syntaktisk (adjektiv-) inkorporering. Jfr. Sandströms/Holmbergs (1994) analys av AN-sammansättningar som adjektivinkorporeringar. Denna sammansättning ersätter således konstruktionen med det bestämda, svagböjda adjektivet i de dialekterna som saknar den framförställda adjektivartikeln och den svaga adjektivböjningen. Därmed måste detta fenomen ses i sammanhang med den förstnämnda suffigerade adjektivartikeln. Spridningen av båda fenomen över samma område visar också tydligt detta sammanhang.

Syntaktisk inkorporering i samiska har undersökts (så långt jag vet) bara i fall av verbavledningar (t. ex. Julien, 1996). Men sammansättningar med den attributiva formen av adjektivet som förled, t. ex. *unnå-manna* 'litet barn', tycks vara vanliga konstruktioner här (jfr. Korhonen, 1988, 54f.). De tycks även vara produktiva. Samiskan skiljer sig därmed från finskan där AN-sammansättningarna är lexikaliserad, såsom i standardsvenskan (Sandström/Holmberg, 1994, 95). Sandström/Holmberg (a. a.) pekar på att det olika strukturella valet som finskan och samiskan gör också måste ses i sammanhang med den saknande kongruensen mellan substantiv och attributivt adjektiv i samiskan, jfr.

fi. <i>valkoinen vene</i>	nsa.	<i>vilges fanas</i> 'en vit båt'
<i>valkoiset venet</i>		<i>vilges fatnagat</i> 'vita båtar'

I samiska texter hittar man särskilt många AN-sammansättningar som betecknar fasta egenskaper hos personer, som *Stuora-Biera* 'Store Per', *Unna-Biera* 'Lille Per', *Nuorra-Biera* 'Unge Per'. (Sådana sammansatta namn förekommer också ofta

i nordskandinaviska dialekter, jfr. *Litj-Pe*, *Stor-Pe*, *Litj-Kari*, *Stor-Kari*, *Mitti-Pe*, *Mitti-Kari* o. s. v. i Selbu-målet; Røset, 1999). Även de flesta samiska ortnamn är sammansättningar med ett attributivt adjektiv, t. ex. *Ráv'dujákka* 'röde-älv', *Ráv'dujáv'ri* 'röde-vatten', *Ráv'du-várás* '(lille) röde-fjäll' (Frette, 1975, 110). Andra samiska exempel på AN-sammansättningar betecknar också mer eller mindre fasta (lexikaliserade) begrepp, som t. ex. ssa. *stuor|aajsuo* 'stor eld', *Stuor|aattjie* 'Gudfadern' lit. storfadern, *Stuore|biñje* 'Karlavagnen' (lit. den store hunden), *stuore|lökkie* 'hundra' (lit. den stora tian) (Hasselbrink, 1981–1985). I samiska texter är det ofta svårt att avgöra om det handlar om en sammansättning. Möjligen skrivs de bara utan bindestreck, t. ex. *de lä ak'ta unna bierdnatj de dat vuol'gá vuostak dák, dat unna bär'dna* 'det var en liten björn (deminutivum) som kom dit först, den lilla björnen (?lill-björnen)', likaså *stuor bär'dna* 'den store björnen (?stor-björnen)', *dåt unna bierdnatj* 'den lille björnen (deminutivum)' i en samisk text, nedskriven efter fonografiska uppteckningar (Grundström, 1958, 41). Efter adjektiv *unna* 'liten' står substantivet normalt i deminutivformen (jfr. Bartens, 1989, 322; Kintel, 1991, 64). De icke-deminutiva formerna skulle isåfall vara sammansättningar. Men jag tror mig funnit även entydiga icke-lexikaliserade exempel (med bindestreck) som *de lä gám'bal-bároh, däl've-bároh* 'det var en gammal-kadaver, en vinter-kadaver' (Grundström, 1958, 41).

Det krävs mer källforskning för att hitta fler samiska AN-sammansättningar. Det finns dock tecken som visar att sådana (icke-lexikaliserade) sammansättningar bildas, om än inte lika systematiskt som i nordskandinaviskan.

4. Kontaktfenomen som förklaringsförsök

AN-sammansättningarna och den icke-existerande morfologiska skillnaden mellan substantiv och adjektiv existerar också i kontaktspråket samiska. Kan dessa fenomen i skandinaviska dialekter vara resultat av språkkontakt?

Det skulle i så fall inte vara fråga om någon substantiell transfer (som t. ex. lexikaliserade enheter d. v. s. lånord) från det ena kontaktspråket till det andra utan om strukturell transfer. Språkkontaktfenomen som representerar strukturella lån utan lexikaliserade, fonologiska m. m. enheter är emellertid inte ovanliga (jfr. t. ex. fallstudier i Thomason; Kaufman, 1988).

Holmberg/Sandström (1996) förklarar de kännetecken som systematiskt skiljer nominalfrasen i nordskandinaviskan från de fastlandskandinaviska språken (mellan andra AN-sammansättningar och suffigerad bestämd artikel på substantiverade adjektiv) med en generell syntaktisk flyttning av substantivet till D-positionen (a. a., 80). I linje med det s. k. »Princip- och Parameterprogrammet» utgår de från att djupstrukturen för nominalfrasen är den samma i de nordskandinaviska och de fastlandskandinaviska språken men innehållet av vissa parametrar varierar: enligt Holmberg/Sandström är en parameter slutartikeln som är en böjningsändelse i t. ex. standardsvenskan men klitisk i nordskandinaviskan (a. a., 78). En annan parameter är att nordskandinaviskan "tillåter" adjektivinkorporering (a. a., 83). De spekulerar om en möjlig utvecklingsväg för språkförändringen där "en ny generation språkbrukare tolkar de språkliga data de möter på ett något annat sätt, och således 'sätter' någon parameter annorlunda, än den äldre generationen" (a. a., 88.)

Samisk interferens vid samernas språkskifte till ett skandinaviskt språk (resp. dialekt)

skulle i detta fall förklara parametrernas förändrade innehåll. Det är i språket av den nya generationen (skandinaviserade) samer som dessa parametrar får ett nytt innehåll p. g. a. interferenser (»imperfect learning») i det nyförvärvda skandinaviska modersmålet av samerna.

Samisk interferens skulle kunna förklara den morfologiskt lika behandlingen av adjektiv och substantiv såväl som AN-sammansättningarna. Även om de sistnämnda inte måste vara ett lika regulärt fenomen i samiska och det bör inte heller anses vara systematiskt förknippade med det första heller. Tvärtom är substantiverade adjektiv en vanlig företeelse i uralska språk. Men den samiska påverkan kan ändå ha varit utlösaren till den systematiska omstruktureringen som ledde till den unika strukturen i nordskandinaviskan.

5. Samisk-skandinavisk språkkontakt

Det är påfallande att de omskrivna fenomenen sprider sig just över det mellan- och nordöstskandinaviska dialektområdet där samisk-skandinavisk språkkontakt som förklaring ligger nära till hands. Hittills har denna språkkontakt dock nästan uteslutande spårats i påverkan från skandinavisk sida. Samisk påverkan på de skandinaviska språken uteslöts mest p. g. a. den dominerande skandinaviska ställningen både kulturellt och språkligt. Den skandinaviska dominansen som råder – åtminstone i yngre tid – inom de samisk-skandinaviska kontakter är tydlig. Det är uppenbart att den ledde till en assimilationsprocess bland samerna som pågår än idag. Skandinaviseringen av samerna ledde naturligtvis också till en språklig assimilering: samiska håller på att försvinna med varje generation som inte talar samiska som förstaspråk längre.

Kännetecknande för den än idag typiska samisk-skandinaviska språkkontakt-situationen är därmed samernas språkskifte. Språkkontaktfenomen vid ett språkskifte har undersökts på flera håll. Enligt de gängse språkkontaktteorier (jfr. t. ex. Thomason; Kaufman, 1988) skulle en språkkontaktsituation som den här antagna leda till 1. skandinaviska lån i samiskan (mest sannolik – men inte uteslutande på lexikalskt plan) och 2. samiska interferenser i det skandinaviska språket som talas av samerna efter språkskiftet (mest sannolik – men inte uteslutande på fonologiskt plan). Faktiskt kan dessa två motriktade påverkningar spåras i respektive språk: Först och främst i de många skandinaviska lånorden i samiskan, men också i samiska interferenser i det skandinaviska språket av de skandinaviserade samerna. Så förklaras t. ex. preaspiration, saknande av musikalisk accent eller saknad av supradental- och kakuminalljud i flera skandinaviska dialekter som står i kontakt med samiska idag som samiskt substrat (jfr. Jahr, 1997). Den samiska påverkan bör dock inte begränsas till dessa marginala substratfenomen. Även centrala fonologiska isoglosser som vokalbalans, tilljämning och konsonantförlängningen vid kvantitetsskiftet i skandinaviska dialekter kan förklaras som följd av samisk-skandinavisk språkkontakt (jfr. Kusmenko/Rießler [i tryck]; till konsonantförlängning även Kusmenko [detta häfte]).

Man är långt ifrån att kunna rekonstruera fullständigt hur kontakterna såg ut i början, särskilt vad som angår de språkliga förhållandena. Möjligtvis fanns det olika faser under den långa samisk-skandinaviska kontakthistorien – med olika sociolingvistiska förutsättningar och därmed olika resultat av den rådande språkkontaktsituationen. Det är emellertid sannolikt att den samiska skandinaviseringen och

därmed samernas språkskifte inte börjar så tidigt som de första kontakterna. Arkeologer och historiker pekar på att förhållandet mellan samer och nordgermaner måste varit mer eller mindre symbiotiskt i början. Båda grupper hade olika ekonomiska nischer och drog nytta av kontakterna till var sin egen fördel ända fram till medeltiden (jfr. Zachrisson, 1997; Urbanczyk, 1992). En stark samisk assimilering har nog börjat sent, kanske först efter medeltiden. Man skulle kunna tro, med den allt starkare kolonisationen och framförallt med kristendomens införing att den kulturella jämställdheten har förskjutit sig till samernas nackdel. De förblir hedningar till en början. Men senast samernas missionering och framförallt den mycket radikala hållningen mot samerna under reformationstiden måste ha inlett en stark skandinaviseringsprocess. Slutligen blev det politiska trycket på samerna allt starkare de sista århundradena.

I dagens kartor sträcker sig det samiska området inte längre söderut än till Hedmarken och Norddalarna. De samisk-skandinaviska kontakterna bör emellertid inte förläggas enbart dit. Även om det bara är längst i norr vi kan observera språkkontakt idag. Sápmi gränser betecknar egentligen bara det nutida samiska renbetesområde. Det har diskuterats mycket om de ursprungliga gränserna av den samiska utbredningen. En relativt sen samisk invandring norrifrån verkar dock vara osannolik. Snarare ledde den skandinaviska kolonisationen till det aktuella gränsförloppet av Sápmi (jfr. Sammallahti, 1990, 441). Det betyder emellertid inte att samerna helt enkelt "försvinner" ur de nyskandinaviserade områdena. De flesta samerna stannade antagligen kvar men assimilerades. Efter språkskiftet blev de en del av det skandinaviska samhället.

Den svenska arkeologen Inger Zachrisson (1997) har övertygande kunnat framställa att de sydsamiska förhistoriska rötterna räcker mycket långt söderut i Skandinavien. Hennes studier bygger inte enbart på arkeologiska fynd. Hon tar även upp historiska och etnologiska data, ortnamn såväl som data ur samisk språkhistoria. Enligt henne måste samerna ännu under vikingatiden och tidig medeltid varit en naturlig del av det norröna samhället i Mellanskandinavien – i ett område som omfattar både södra och östra Norge och Mellansverige.

Det skulle därför inte vara överraskande att assimileringssprocessen kan spåras så långt söderut som till Mellanskandinavien. Som flera substratfenomen i det aktuella kontaktområdet visar (se ovan), måste skandinaviseringen som resulterade i språkskifte, med all sannolikhet ha lett till interferenser i de assimilerade samernas språk. Men möjligen kunde några av dessa interferenser även spridas till "genuina" skandinaviska dialekter.

5. Sammanfattning

Både suffigerad adjektivartikel (resp. morfologiskt lika behandlade adjektiv och substantiv) och AN-sammansättningarna kan förklaras som följd till samisk-skandinavisk språkkontakt. Den samiska skandinaviseringen och samernas språkskifte ledde till samiska interferenser i det skandinaviska språket av de assimilerade samerna. Samisk påverkan är därmed inte bara förklaringen för fonologiska fenomen. Även den komplexa omstruktureringen i det nordöstskandinaviska morfo-syntaktiska systemet kan beskrivas i termer av språkkontakt.

Litteratur

- Bartens, H. H., 1989: *Lehrbuch der saamischen (lappischen) Sprache*. Hamburg.
- Delsing, L.-O., 1996: "Nominalfrassyntax i skandinaviska dialekter." I: *Nordica Bergensia*. Bd. 9. 24–74.
- Ericsson, T., 1914: *Grundlinjer till undersökningen av Södermanlands Folkhäl.* (SvLm. Bd. VIII.). Stockholm.
- Frette, T., 1975: *Samiske stedsnavn. Norske stedsnavn/stadsnamn*. Oslo. 105–118.
- Grundström, H., 1958: *Lapska sånger. Texter och melodier från svenska Lappland*. Bd. I. Uppsala.
- Hasselbrink, G., 1981–1985: *Südlappisches Wörterbuch*. Bd. I–III. Uppsala.
- Haugen, E., 1982: *Oppdalsmålet. Innføring i et sørtrøndsk fjellbygdsmål*. Oslo.
- Holmberg, A.; Sandström, G., 1996: "Vad är det för särskilt med nordsvenska nominalfraser?" I: *Nordica Bergensia* Bd. 9. 75–89.
- Isaacsson, A., 1923: *Om södra Fjärdhundralands Folkhäl.* (SvLm. Bd. XXI.). Stockholm.
- Iversen, R., 1918: *Syntaksen i Tromsø bymål*. Kristiania.
- Jahr, E. H., 1997: "Norway." I: *Kontaktlinguistik*. Hans Goebel et al. (utg.). (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Bd. 12/2.). Berlin: de Gruyter. 937–948.
- Johnsen, A., 1962: *Syntaksen i Kristiansands bymål*. Oslo.
- Julien, M., 1996: *Syntactic word formation in Northern Sámi*. Oslo.
- Kintel, A., 1991: *Syntaks og ordavledninger i lulesamisk*. Kautokeino.
- Kolsrud, S., 1951: *Nynorsken i sine målføre*. Oslo.
- Korhonen, M., 1988: "The Lapp Language". I: *The Uralic languages. Description, history and foreign influences*. Leiden.
- Kusmenko, J.; Rießler, M., [i tryck]: "Traces of Sámi-Scandinavian Contact in Scandinavian dialects". I: *Languages in Contact*. Gilbers et al. (utg.). Amsterdam.
- Levander, L., (1909): *Älvdalsmålet i Dalarna. Ordböjning och syntax*. (SvLm. Bd. IV/3.). Stockholm.
- Nickel, K. P., 1990: *Samisk grammatikk*. Oslo.
- Reitan, J., 1906: *Aalens Maalføre*. Christiania.
- Røset, I., 1999: *Selbu-målet. Ord og uttrykk*. Oslo.
- Sammallahti, P., 1990: "The Sámi Language: Past and Present". I: *Arctic languages*. Collins, D. (utg.). Paris. 437–458.
- Sandström, G.; Holmberg, A., 1994: "Adjective incorporation and the syntax of the Scandinavian noun phrase". I: *DGL-UUM-R-35*. Bd. 35. Umeå. 81–97.
- Thomason, S. G.; Kaufman, T., 1988: *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley.
- Urbanczyk, P., 1992: *Medieval Arctic Norway*. Warszawa.
- Wessén, E., 1967 (8:e uppl.): *Våra folkmål*. Lund.
- Zachrisson, I., 1997: *Möten i gränsland: samer och germaner i Mellanskandinavien*. Stockholm.
- Åström, P., 1893: *Degerforsmålets formlära*. (SvLm. Bd. XIII/2.). Stockholm.

SPECIALISERINGSTENDENSER INOM SLÄKTSKAPSTERMINOLOGI VID ÖVERGÅNGEN FRÅN RUNSVENSKA TILL FORNSVENSKA

Inledning

Denna artikel bygger på ett delresultat ur min c-uppsats med titeln *Dödsfall i familjen: Orddöd inom släktskapstermernas semantiska fält vid övergången från runsvenska till fornsvenska*. Utgångspunkten för uppsatsen var Rune Palms undersökning av orddöd mellan dessa båda språkperioder som tillkom i samband med det 2:a studentkollokviet i nordisk språkvetenskap (Palm, 1998). Ur en av honom sammanställd förteckning över försvunna ord valde jag att undersöka släktskapstermerna (14-16 till antalet beroende på om man räknar *sværa/sværr* eller inte, se mer nedan). Orddöd definierar jag utifrån tecknet, d. v. s. ordets form och innehåll. Total orddöd innebär då förlust av både form och innehåll, medan partiell orddöd innebär förlust av antingen form eller innehåll. "Dödsorsaken" anges i uppsatsen enligt Nabil Osmans betingelser vilka klassificeras som kulturhistoriska betingelser samt medvetna respektive omedvetna betingelser (Osman, 1972, 245-256). Kulturhistoriska betingelser hänger nära samman med den hypotes jag har arbetat med, nämligen att orddöd vid den här tiden främst drabbade ord förknippade med specifikt vikingatida företeelser (hämtad från Palm, 1998, 66). Vikingatida företeelser i fråga om släktskapstermer avser släktskapstermernas och släktingarnas funktion, eller om man så vill släktingarnas position i familjen. Frågan är alltså om de försvunna släktskapstermerna och de släktingar de betecknade fick förändrad funktion vid övergången från vikingatid till medeltid. Vittnesbörd om släktskapstermernas och släktingarnas funktion under medeltiden har jag främst sökt i de svenska landskapslagarna (Holmbäck; Wessén, 1979) och för de vikingatida förhållandena utgör runinskrifterna den enda säkra tillgängliga källan.

Resultaten av undersökningen visar framförallt två saker: för det första betecknade alla utom en av de termer som försvann relativt perifera släktingar, de var ingifta släktingar och personer utanför kärnfamiljen. Den andra tydliga tendensen var att hälften av de försvunna runsvenska släktskapstermerna ersattes av mer specialiserade termer i fornsvenskan. Specialiseringarna yttrar sig framförallt genom att de fornsvenska termerna tydligare anger antingen generationstillhörigheten eller om släktskapet var på mannsidan eller på kvinnosidan. Det är dessa specialiseringstendenser som ska behandlas här.

Monolexem och sammansättningar

I undersökningen av specialiseringarna är distinktionen mellan monolexem (se Berlin; Kay, 1969, 6) och sammansättning av viss vikt eftersom det är runsvenska monolexem som har försvunnit till förmån för sammansättningar. De runsvenska släktskapstermer som inte överlevde i fornsvenska och de mer genomskinliga ord som berörda släktingar benämndes med i den senare språkperioden presenteras i tabell 1. Understrukna ord i den fornsvenska kolumnen finns belagda redan i runsvenska, sannolikt har fler ord i den fornsvenska spalten varit i bruk i runsvenskan, men belägg saknas.

Av denna anledning kan det vara missvisande att beskriva förändringarna som att de runsvenska monolexemen "ersattes" av de ord som användes i fornsvenska. Förmodligen har ett visst mått av synonymkonkurrens medverkat till att de runsvenska termerna undanträngts. När jag ändå för enkelhets skull någon gång refererar till processen som ersättning, får det alltså inte tas alltför bokstavligt.

Tabell 1. Försvunna runsvenska släktskapstermer och deras fornsvenska betydelsemässiga motsvarigheter

Runsvenska	Fornsvenska
<i>afi</i>	<i>moperfaper/faberfaper</i>
<i>nefi</i>	<i>systerson/broperperson</i>
<i>fóstra</i>	<i>fostermopir/fosterdottir/fostersystir</i>
<i>fóstri</i>	<i>fosterfaper/fosterson/fosterbroper</i>
<i>stiúpa</i>	<i>stjupmopir/stjupdottir/stjupsystir</i>
<i>stiúpr</i>	<i>stjupfaper/stiupson/stjupbroper</i>
<i>sværa</i>	<i>svära, svaghirska, sonakvæn, -hustru, broperkvæn, -hustru m. fl.</i>
<i>sværr</i>	<i>svär, svagher, magher, dottorman, systorman m. fl.</i>

Källor: *Sveriges runinskrifter*, *Svenskt runordsregister*, Söderwall (1884-1973), Schlyter (1877).

Av tabell 1 framgår att de runsvenska monolexemen *afi* och *nefi* har drabbats av total orddöd och i fornsvenskan ersatts av sammansättningar som tydligare anger om släktskapet är på mannsidan eller på kvinnosidan. *Fóstra/fóstri* och *stiúpa/stiúpr* har däremot drabbats av partiell orddöd (formförlust) då monolexemen lever vidare som förled i sammansättningar vilka explicit betecknar en förälder, ett barn eller ett syskon i respektive relation, d. v. s. det jag här något förenklat kallar generationstillhörigheten. Det är tveksamt om *sværa/sværr* överhuvudtaget har drabbats av orddöd, men jag har ändå tagit med ordparet i den här framställningen eftersom det väl belyser ett av de problem som Palm (1998, 73) tog upp i sin undersökning och som jag har brottats med i min, nämligen problemet med att bestämma de runsvenska (i detta fall även de fornsvenska) ordens semantiska innehåll. Frågan är om man i tabell 1 kan sätta likhetstecken mellan orden i den runsvenska kolumnen och de i den fornsvenska. De gängse tolkningarna av de aktuella runsvenska orden i *Svenskt runordsregister* (SRO) och *Sveriges runinskrifter* (SRI) inbegriper nämligen sällan alla de betydelser som sammansättningarna (och avledningarna) i den fornsvenska spalten ger.

Fastställande av det semantiska innehållet

Enligt min mening bör de runsvenska monolexemen ha inkluderat alla de betydelser som kan utläsas ur orden i den fornsvenska spalten. Det verkar orimligt att t. ex. *fóstra* inte skulle ha betecknat 'fostermor', 'fosterdotter' och 'fostersyster' när *fóstri* anses belagt med betydelserna 'fosterfar', 'fosterson' och 'fosterbror'. Utifrån den formella likheten mellan *fóstra/fóstri*, *stiúpa/stiúpr* och *sværa/sværr* förefaller det rimligt att vart och ett

av dessa ord har tre teoretiska översättningsmöjligheter, d. v. s. de olika parterna i respektive relation, vilket alltså närmast kan beskrivas som generationstillhörighet. För *afi* och *nefi* finns bara två teoretiska översättningsmöjligheter. De belagda betydelserna av de aktuella orden i runsvenska samt i förekommande fall i fornisländska framgår av tabell 2. Värt att notera i sammanhanget är att jag för fornisländskans vidkommande enbart tagit med belagda betydelser som motsvarar de här behandlade svenska betydelserna. De fornisländska ordböckerna ger t. ex. belägg på att *afi* även kunde betyda 'man', 'son' eller 'pojke', att *nefi* kunde betyda 'släkting' i mer allmän mening, samt att *fóstra* även betydde 'amma'.

Tabell 2. Belagda betydelser av de aktuella släktskapstermerna i runsvenska och fornisländska

Runsvenskt ord	SRO	SRI	Fornisländska
<i>afi</i>	morfader, farfader	morfar, (farfar)	morfar, farfar
<i>nefi</i>	brorson, systerson	brorson, (systerson)	brorson, systerson
<i>fóstra</i>	fosterdotter, fostermor	fosterdotter, (fostermor)	fosterdotter, fostermor
<i>fóstri</i>	fosterbroder	fosterson, fosterfar, fosterbror	fosterson, fosterfar, fosterbror
<i>stiúpa</i>	styvdatter	styvdatter	styvmor
<i>stiúpr</i>	styvson	styvson	styvson
<i>sværa</i>	svärmoder	svärmor	svärmor
<i>sværr</i>	svärfader, svåger	svärfar, (svåger)	—

Källor: *Svenskt runordsregister*, *Sveriges runinskrifter*, Cleasby, 1957; Fritzner, 1954–1972.

En anledning till att inte alla de teoretiskt möjliga tolkningarna av de runsvenska monolexemen finns angivna i SRO och SRI är de fåtaliga beläggen. Detta är ingalunda något ovanligt problem vid undersökningar där man utgår från runinskrifter och det bör poängteras att de runsvenska beläggen av de aktuella sammansättningarna också är få till antalet. I tabell 3 framgår antalet belägg av de här behandlade monolexemen och sammansättningarna i det svenska vikingatida runmaterialet. De andra nordiska språkens vikingatida runmaterial är än mindre än det svenska och från norskt och danskt språkområde finns av dessa monolexema släktskapstermer bara *fóstra*/*fóstri* belagda, även där blott några enstaka gånger (*Danmarks runeindskrifter*; *Norges Innskrifter med de yngre Runer*).

Tabell 3. Antal runsvenska belägg av aktuella monolexem respektive sammansättningar

monolexem	antal belägg	sammansättning	antal belägg
<i>afi</i>	1	<i>faður(s)faðir</i>	2
<i>nefi</i>	2	<i>systursunn</i>	2
<i>fóstra</i>	1	—	—
<i>fóstri</i>	3	<i>fóstrsunn</i>	1
<i>stiúpa</i>	2	—	—
<i>stiúpr</i>	4	<i>stiúpsunn</i>	2
<i>sværa</i>	2	—	—
<i>sværr</i>	4	—	—

Källa: *Svenskt runordsregister*.

Inte nog med att de runsvenska beläggen är få, dessutom är tolkningen inte sällan mycket vanskelig vilket ytterligare försvårar möjligheten att säkerställa ordens semantiska innehåll. Tre exempel på svenska runinskrifter där några av de aktuella orden förekommer kan illustrera detta:

asgautr : raisti : stin : pena : ---rl : faþur : sin x fostra : arna (Sö97, SRI)
"Åsgöt reste denna sten efter (NN) sin fader, fosterbroder till Arne."

Fostra har i SRI tolkats som 'fosterbroder', men kommentaren nämner även 'fosterfar' och 'fosterson' som möjliga tolkningar. Kontexten utesluter inget av alternativen. Inskriften är i alla fall relativt lättläst då grafemen i ordet kommer i förväntad följd.

kuþlauh : ---et raisa ---iR : þurhaR : uk frusta : sun --- sino : uk ainiutr : at : stiub
sin (Sö303, Jansson, 1948, 302–304)
"Gudlög lät resa (stenen eft)er Torger och Froste, sina söner och Enjut efter sin styvson."

Stiub har tolkats som 'styvson', men kontexten utesluter varken 'styvfar' eller 'styvbror'. Inte heller denna inskrift bjuder några större problem när det gäller att utläsa ordet i fråga.

aybiarn x auk x þurkisl + raistu + stain x þina x aftir x oslaik + siuhr x
sin kup x hialbi + ont x hans (U774, SRI)
"Öbjörn och Torgisl reste denna sten efter Åslek, sin svärfar (svåger?). Gud hjälpe hans ande."

Siuhr har tolkats som 'svärfar', med 'svåger' som tänkbart alternativ. Just detta exempel kan näppeligen tolkas som 'svärson' eftersom det är två män som rest stenen efter en gemensam ingift manlig släkting. Att tolka runföljden *siuhr* som *sværr* innebär att man måste göra antagandet att runristaren har kastat om grafemen för <i> och <u>.

De runsvenska beläggen är alltså både få till antalet och mer eller mindre svårtolkade, det är förmodligen bl. a. därför som kommentarerna i SRI inte sällan hänvisar till de fornisländska belagda betydelserna av dessa ord, vilka för övrigt framgick av tabell 2. Av denna anledning skulle det kunna vara av intresse att se närmare på hur pass säkra de fornisländska tolkningarna tycks vara. Inom ramen för denna uppgift har jag dock enbart skrapat på ytan genom att titta på vilken källtyp de fornisländska beläggen kommer ifrån. I lagtexternas natur borde finnas en strävan efter tydlighet varför belägg från denna källtyp torde vara relativt säkra i sin tolkning; belägg från sagor har ofta en förklarande kontext där släktskapsrelationen förhoppningsvis framgår, medan poetiska belägg kan förmodas vara mer svårtolkade.

Tabell 4. De fornisländska beläggen av de aktuella ordens olika betydelser i olika källtyper

Runsv./Fornisl. ord	Betydelse	Fornisländsk källtyp
<i>afi</i>	farfar, morfar	poesi, sagor
<i>nefi</i>	brorson, systerson	lagtexter, sagor och poesi
<i>fóstra</i>	fostermor	lagtext och sagor
	fosterdotter	lagtext, saga och poesi
<i>fóstri</i>	fosterfar	sagor och lagtext
	fosterson	sagor
	fosterbror	sagor
<i>stiúpa</i>	styvmor	saga
<i>stiúpr</i>	styvson	poesi och sagor
<i>sværa</i>	svärmor	poesi och saga

Källor: Cleasby, 195; Fritzner, 1954–1972.

Av tabell 4 framgår att de flesta betydelserna av de aktuella termerna finns belagda i flera källtyper. De som bara finns belagda i en källtyp återfinns i sagor vilka alltså borde kunna hållas för relativt tillförlitliga i detta sammanhang. Här bör påpekas att flertalet av de aktuella orden inte finns belagda särskilt många gånger heller i fornisländska. Noteras bör emellertid att jag bara har kontrollerat vilka belägg som anges i de fornisländska ordböckerna av Cleasby (1957) och Fritzner (1954–1972). Det rör sig alltså inte om någon kartläggning av dessa ords totala förekomst. Enligt nämnda ordböcker förefaller bara *nefi* och *fóstri* ha varit någorlunda vanliga i fornisländska; *stiúpa* och *sværa* har bara några få belägg, medan olika sammansättningar anges som vanligare benämningar på dessa släktingar; *sværr* finns inte belagt alls i fornisländska. Vitsen med denna överblick är att peka på möjligheten att tolkningarna och betydelseangivelserna av de fornisländska beläggen kanske inte alltid är så grundmurade som kommentarerna i t. ex. SRI kan ge intryck av.

Förslag till ny tolkning

Efter denna utläggning om svårigheterna med att fastställa de runsvenska ordens semantiska innehåll menar jag att hela detta försök att ange de exakta betydelserna för dessa ord är anakronistiskt. På vikingatiden ansågs det tydligen inte alltid nödvändigt att ange det exakta förhållandet, trots att möjligheten tycks ha funnits eftersom en del av de aktuella sammansättningarna finns belagda redan i runsvenska. Därför vore det bättre att ge de runsvenska monolexemen en mer övergripande, eller funktionell, tolkning, genom att översätta *fóstra/fóstri*, *stiúpa/stiúpr* och *sværa/sværr* med 'att stå i foster-, styv- respektive svärförhållande till' (i en feminin och en maskulin form). Enligt denna tolkning betecknar monolexemen snarare funktionen än personen. Funktionella tolkningar av *afi* 'föräldrafar' och *nefi* 'manligt syskonbarn' känns inte lika motiverat eftersom dessa förhållanden är mindre komplexa. Man skulle kunna spekulera i om monolexemen och sammansättningarna hade olika funktion i runsvenskan, t. ex. att monolexemen användes när det var oväsentligt eller otvetydigt vem i den aktuella relationen som avsågs, medan sammansättningarna användes när det var viktigare att ange det exakta förhållandet. De fåtaliga runsvenska beläggen av både monolexemen och motsvarande sammansättningar omöjliggör dock några slutsatser. En närmare granskning av monolexemens respektive sammansättningarnas funktion i det trots allt fylldigare fornisländska materialet skulle kanske kunna ge en fingervisning därom.

Undersökningens stötesten är ordparet *sværa/sværr* som åtminstone formellt lever vidare i fornsvenskan. Accepterar man den här föreslagna funktionella tolkningen av de runsvenska monolexemen och jämför denna med de betydelser som anges för *sværa/sværr* i Söderwalls (1884–1973) och Schlyters (1877) ordböcker över fornsvenska, förefaller ordparet ha drabbats av partiell orddöd (d. v. s. fått reducerat innehåll), eftersom termerna enligt de fornsvenska ordböckerna tycks reserverade för 'svärnor' respektive 'svärfar'. Övriga personer i svärförhållandet uttrycks i fornsvenska med olika avledningar och sammansättningar (se tabell 1). För att ytterligare komplicera saken anger ordböckerna att *svaghirska* utöver det vi idag avser med termen även betecknade 'svärdotter' och 'svärnor', samt att *svagher* och *magr* användes för de manliga motsvarigheterna. Terminologin för svärsläktingarna i fornsvenskan blir alltså inte särskilt mycket mer specialiserad eller genomskinlig. Anmärkningsvärt är också att sammansättningar där *svär* utgör förleden varken finns belagda från runsvensk eller från fornsvensk tid. Ovanstående talar för att den funktionella betydelsen av *sværa/sværr* kan ha levt vidare även i fornsvenska, och det finns även andra indicier som pekar i denna riktning.

Kulturhistoriska betingelser

För att återknyta till hypotesen om att de runsvenska ord som dör i huvudsak betecknar specifikt vikingatida företeelser, så verkar det svårt att utifrån förändrade familjeförhållanden eller utifrån de olika släktingarnas förändrade funktion förklara varför de runsvenska monolexemen försvann, huvudsakligen till förmån för mer genomskinliga sammansättningar. Vid en jämförelse av den vikingatida familjebilden, såsom den framträder i runinskrifterna, med den medeltida familjebilden, såsom den framträder

i lagtexterna, framkommer inte några större skillnader. I min uppsats resonerade jag lite kring om förändringarna i släktskapsterminologin vid övergången från runsvenska till fornsvenska skulle kunna hänga samman med en mentalitetsförändring vid övergången från vikingatid till medeltid. Där behandlades bl. a. tecken på förändrade poetiska stilideal och en svag tendens till att förfädernas, kanske framförallt "förmödrarnas", ställning kan ha försvagats vid denna tid. Även den ovan föreslagna tolkningen av de aktuella runsvenska monolexemen som betecknande funktionen snarare än personen i vissa släktskapsförhållanden, skulle kanske kunna tolkas som en antydning om en förändring på det mentala planet vid denna övergångstid.

Förklaringen till de här behandlade förändringarna (och avsaknaden av förändring i fallet med *sværa/sværr*) torde dock främst stå att finna i den med släktskapsterminologin intimt förknippade arvsrätten. Det verkar svårt att finna några klara tecken på att arvsrätten radikalt skulle ha förändrats vid övergången från vikingatid till medeltid, men det var vid denna tid som lagarna samlades och nedtecknades för första gången i Sverige (Sawyer, 1992, 13f.) vilket kan ha inneburit en något förändrad funktion hos släktskapstermerna. I de nya lagtexterna var det viktigt att det tydligt framgick om släktskapet var på manssidan eller på kvinnosidan, eftersom släktingar på manssidan inte sällan hade arvsrätt före släktingar på kvinnosidan. Exempelvis ärvde en brorson ofta före en systerson, då vore det upplagt för missförstånd att i en lagtext använda termen *nefi* som kunde stå för både 'brorson' och 'systerson'. För *fóstra/fóstri* och *stiúpa/stiúpr* var det viktigt att generationstillhörigheten framgick i lagtexterna, eftersom t. ex. en styvfar hade andra rättigheter och skyldigheter än en styvson som i sin tur hade andra rättigheter och skyldigheter än en styvbror. Lagtexterna bör i möjligaste mån ha försökt att undvika att ge upphov till missförstånd och feltolkningar, enklast genom att använda entydiga specialiserade termer. Intresseväckande är dock att några av de aktuella monolexemen finns belagda i fornisländska lagtexter (se tabell 4) vilka alltså inte förefaller lika tydliga i sin släktskapsterminologi som de fornsvenska lagtexterna. I fornsvenskan verkar det troligt att de monolexema formerna utkonkurrerades främst p. g. a. lagtexternas behov av otvetydiga termer, vilket kan ses som en följd av den nya skriftkulturens framväxt. Detta resonemang får stöd av det faktum att *sværa/sværr* inte försvinner, samt att de fornsvenska termerna *svagher/svagheriska* och *magr* tycks ha haft lika vid betydelse som *sværa/sværr* hade i runsvenskan. Eftersom svärslektingar inte hade arvsrätt var det inte heller lika viktigt att i lagtexterna ange de olika personerna i denna relation med specialiserade termer. Detta resonemang tyder i sin tur på att betydelsen 'att stå i svärförhållande till' kan ha levt vidare för monolexemen *sværa/sværr* även i fornsvenskan.

Litteratur

- Berlin, B.; Kay, P., 1969: *Basic Color Terms. Their Universality and Evolution*. Berkeley; Los Angeles.
- Cleasby, R. (med tillägg och rättelser av Gudbrand Vigfússon och William A. Craigie), 1957 (1874): *An Icelandic-English Dictionary*. Oxford.
- Danmarks runeindskrifter. Lis Jacobsen och Erik Moltke. Köpenhamn 1942.
- Djärv, U., 1999: *Dödsfall i familjen. Orddöd inom släktskapstermernas semantiska fält vid övergången från runsvenska till fornsvenska*. C-uppsats, institutionen för nordiska språk. Stockholms universitet. Stockholm.
- Fritzner, J. (med tillägg av Finn Hødnebo), 1954-1972 (oförändrad utgåva av andra upplagan 1883-1896): *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. Oslo; Bergen; et al.
- Holmbäck, Å.; Wessén, E., 1979: *Svenska Landskapslagar. Tolkade och förklarade för nutidens svenskar*. Bd. 1-5. Stockholm.
- Jansson, S. B. F., 1948: "Sörmländska runstensfynd". I: *Fornvännen: tidskrift för svensk antikvarisk forskning*. Utgiven av Kungliga vitterhets historie och antikvitetsakademien. 282-314.
- Norges Innskrifter med de Yngre Runer. Utg. av Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt. Oslo. 1941-1990.
- Osman, N., 1972: *Kleines Lexikon untergegangener Wörter. Wortuntergang seit dem Ende des 18. Jahrhunderts*. München.
- Palm, R., 1998: "Orddöd i övergången från runsvenska till klassisk fornsvenska". I: *Historisk Lexikologi. Orddöd*. Jurij Kusmensko; Sven Lange (utg.). Kleine Schriften des Nordeuropa-Instituts 14. Berlin. 66-73.
- Sawyer, B., 1992: *Kvinnor och familj i det forn- och medeltida Skandinavien*. Skara.
- Schlyter, C. J., 1877: *Ordbok till Samlingen af Sveriges Gamla Lagar*. Lund.
- Svenskt runordsregister. Utarbetat av Lena Peterson. Andra rev. upplagan. Uppsala 1994.
- Sveriges runinskrifter. Utg. av Kungliga vitterhets och antikvarie akademien. Stockholm; Uppsala 1906-1981.
- Söderwall, K. F., 1884-1973: *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. Lund.

SKALDEDIKTNING OCH RECEPTION

Inledning

De norröna skaldernas versmått framför andra är *dróttkvætt*. Versmättet utmärks av hög versteknisk komplexitet med stavelseräkning, allitteration och assonans. Halvstrofen är i normalfallet den syntaktiska enheten. Inledningen till den äldsta kända skaldedikten, Brage den gamles *Ragnarsdrápa* nedan (Kock, 1946, 1), får illustrera de verstekniska kraven. Halvradererna hålls samman två och två med allitteration (*Hrafn-/heyra/hrein* samt *Þrúðar/þengil/þjófs*). Assonansen följer kraven på omväxlande *aðalhending* (d. v. s. identitet: *hrein-/stein-*) och *skothending* (d. v. s. variation: *þjóf-/leyf-*). Till de yttre kraven på formen skall bruket av kenningar läggas (*Þrúðar ... þjófs ilja blað* = Truds tjuvs (jätten Hrungnirs) fotsulors blad, d. v. s. skölden. (För tolkningen av kenningar hänvisas här och fortsättningsvis till *Lexicon poeticum*). Huruvida kenningarna ses som ett innehållsligt krav på texttypen eller som en följd av de verstekniska kraven spelar mindre roll. Kraven resulterar i ett innehåll som serveras i en komplicerad syntax och som ofta dessutom döljs genom kenningarna. Den syntaktiska komplexiteten framkommer i vissa utgåvor, där typografiska medel (kursivering och spärning) tillsammans med interpunktion (kommatering och parenteser) används för att markera sats- och frastillhörighet (se t. ex. Kock, 1946). Låt oss även titta på dikten i en ord-för-ord översättning till svenska där de verstekniska kraven ej tillgodosetts.

Vilið, Hrafnketill, heyra,
hvé hreingróit steini
Þrúðar skalk auk þengil
þjófs ilja blað leyfa.

Vill du, Hrafnketill, höra,
hur klarbevuxet med färg
Truds jag skall och Fursten
tjuvs fotsulors blad lovprisa.

Innehållet i halvstrofen är knappast omedelbart begripligt i sin helhet för en modern läsare, och var det måhända inte heller för de samtida åhörarna. Problemen orsakas dels av den oväntade ordföljden efter den inledande halvraden (kenningens bestämningsled utslutna): 'hur klarbevuxet med färg ... jag skall och fursten ... blad lovprisa', dels av den fyrledade kenningen 'Truds ... tjuvs fotsulors blad'. Utifrån detta exempel och mot bakgrund av att det finns ännu mycket mer komplicerade halvstrofer ställer man sig gärna frågan hur det var möjligt att begripa skaldediktningen och hur receptionen gick till.

1. Syfte, hypoteser och frågeställningar

Syftet med denna uppsats är att pröva en modell för förståelse (reception) av skaldediktning. Modellen (se 2) utgår ifrån s. k. kasusgrammatik och dependensgrammatik, d. v. s. grammatiska beskrivningssystem som ser de olika satsleden som stående i beroendeförhållanden till verbet. Ett grundantagande för undersökningen är att även om en skaldedikt var avsedd att utmana läsaren, ville skalden att den trots allt skulle bli förstådd. Alltså bör det finnas nycklar till förståelsen. Frågan är då vilka nycklarna är och hur de är beskaffade.

Dróttkvætt anses ge det yppersta provet på skaldekonst, och en god skald förstods att uppskattas av sin omgivning, fursten och hans hird. För att förstå en text krävs förförståelse, d. v. s. insikter i de krav som ställs på texten och de krav som texten ställer på åhöraren. Vid sidan av de innehållsliga kraven, *laus* och *decorum*, är de formella kraven inom skaldediktningen – som vi redan noterat – dels fonologiska (välljud och rim), dels lexikala (*kenningar* och *heiti*), medan ordföljden kommer i andra, kanske tredje, rummet. Utmaningen för åhöraren kommer därigenom att bestå av att han skall finna de semantiska relationerna mellan ord och fraser.

Utgångshypotesen för undersökningen är att relationerna inom satsen måste vara tydliga så att syntaktiskt kasus (ytkasus) enkelt kan kopplas till semantiskt kasus (djupkasus/roll). Ett och samma ytkasus bör således inte uppträda i mer än en roll inom satsens domän. Genitiv kan – genom dess flitiga bruk i kenningarna – antas vara reserverat för just denna funktion. Verb med objekt i genitiv bör därför inte förekomma, eftersom det skulle skapa tolkningskonflikter. En ytterligare hypotes är att relationerna bör synliggöras på ett tidigt stadium, t. ex. genom tidig verbplacering så att åhöraren snabbt får en uppfattning om de möjliga rollerna. En tredje hypotes är att det finns ett slags balans mellan de semantiska relationerna och syntaxen så att ju fler och ju mer komplexa relationerna är, desto enklare syntax, och vice versa: ju krångligare syntax, desto färre och tydligare markerade relationer. De övergripande frågorna rör således dels förekomsten av olika roller och deras morfologiska markering, dels ordföljdens komplexitet.

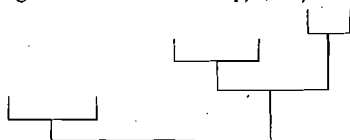
2. Material och metod

Materialet för undersökningen utgörs av de fem inledande stroforna i två skaldedikter, tillkomna med c:a 175 års mellanrum: *Ragnarsdrápa* (*Rdr*) av *Bragi inn gamli Boddason* (800–850) och *Nesjavísur* (*Nsjv*) av *Sigvatr Þórðarsson* (c:a 995–1045). Det lilla antalet strofer ursäktas av undersökningens karaktär som modellprövande.

Metoden bygger på det faktum att isländskan är ett syntetiskt språk med en morfologi som tydligt markerar de syntaktiska enheterna och därmed de olika semantiska rollerna, och den tar sin utgångspunkt i verbgrammatik, s. k. kasusgrammatik och dependensgrammatik. I de två varianterna utgör verbet och dess semantiska egenskaper grundvalen. I detta arbete reserveras termen roll (djupkasus) för primära satsdelar, medan dependens betecknar sekundära satsdelar, d. v. s. attribut och vissa adverbial. Olika verb fördelar utifrån sitt semantiska innehåll specifika roller, t. ex. AGENS, FÖREMÅL, PATIENT, MÅL, START (se t. ex. Fillmore, 1968). Dessa uttrycks i syntetiska språk med hjälp av olika kasus eller prepositionsuttryck. Låt oss återvända till *Ragnarsdrápa* för att exemplifiera detta.

hvé	skalk	leyfa	blað ilja Þrúðar þjófs, hreingróit steini	ok pengil
hvorledes	jeg skal	lovprise	<u>det smukt maledte skjold</u>	og kongen.
AGENS		FÖREMÅL		PATIENT

hreingróit steini Þrúðar ... þjófs ilja blað

Huvudsatsen i *Ragnarsdrápas* första strof består av tre enheter: 'Vill (1a) Hravnetill (2) höra (1b) hur (något är e. dyl. 3)'. Predikatet är sammansatt (1a + 1b), men måste av åhöraren omtolkas till en helhet (1). Huvudsatsens enheter erbjuder inga svårigheter och dessa kan efter tolkningen förpassas till långtidsminnet.

		Bisats
AG		TEMA
Vill Hrávnetill höra	hur...	
1a 2 1b		3

hvé hreingróit steini þrúðar skalk ok pengil þjófs ilja blað leyfa
hur klarbuxet med färg Truds jag skall och fursten tjuvs fotsulors blad lovprisa.
| | | | | | | |
BESK INSTR ÄG AG TEMA ÄG ÄG TEMA

hvé

4

4a skalk ok þengil 4b blað leyfa

Þrúðar þjófs ilja

3a 3b 3c 3d

3

hreingróit steini 5 6 7
1/2a 1/2b
└──────────┘
1/2
└──────────────────────────────────┘
3

Antalet enheter i bisatsen har, genom det simultana processandet, reducerats till sju och kan därmed rymmas i korttidsminnet. Det verkar alltså som om den mänskliga hjärnan rent minnemässigt skulle kunna klara av att hålla ordning på de semantiska relationerna. Trots detta kan bisatsens syntax tyckas vara i det besvärligaste laget. Ett positionsschema ger oss möjlighet att studera syntaxen och dess egenheter närmare. Som vi redan noterat har den frågande huvudsatsen i *Rdr 1* en alldeles normal struktur. Det nedanstående schemat är ett kombinerat schema för såväl huvudsats som bisats (se Platzack, 1986; Tp = Typplats) och visar även de två möjligheterna till placering av objektet i fornisländska: normalfallet, efter det finita verbet, och alternativet (Alt. o.), före det infinita verbet (Nygaard, 1906, §244a, 359).

Fund	Tp	s	sa	fv	Alt. o	iv	o	öa
	Vilið	Hrafnketill		<		heyra	hvé hreingróit steini Þrúðar skalk ok pengil þjófs ilja blað leyfa	

Bisatsen erbjuder emellertid större problem och låter sig inte placeras i det vanliga bisatsschemat. Undersökningen har visat att schemat måste kompletteras med en verbnära extrapositionell plats (Xp) mellan typplatsen och subjektplatsen; jfr. den normala ordföljden (← = frivillig flyttning).

Fund	Tp	Xp	s	sa	fv	Alt. o	iv	o	öa
	hvé	hreingróit steini Þrúðar ²	—		skalk	ok pengil ← ² þjófs ilja blað ⁽¹⁾	leyfa	(← ¹)	
	hvé		ek		skal	leyfa		Þrúðar þjófs ilja blað hrein- gróit steini ok pengil	

Exemplet visar hur Brage utnyttjar 1) objektens alternativplats och 2) hur några av objektsbestämningarna flyttats till Xp med nominalfrassprängning som följd.

3. Undersökningen

Undersökningen av de inledande stroforna till *Ragnarsdrápa* och *Nesjavísur* bygger på Kocks utgåva (1946, 1; 113).

3.1. Kasusroller

I de studerade stroforna är kasusrollerna i de flesta fall otvetydiga. Endast i några få fall finner vi konflikt mellan ytkasus och roller/dependens. Genitiv är inte begränsat till kenningarnas domän, utan vi finner två fall av objektiv genitiv (*Rdr 3b: hefna e-s* och *Nsjv 5a: fryja e-m e-s*). Detta ställer dock till problem vid tolkningen (se 3.3.). Det faktum att adverbialen tydligt signaleras med prepositionsuttryck och inte med kasusformer bör ha bidragit till att tolkningen underlättas, se t. ex. inledningen till *Nesjavísur: Fór ór Vík á vári*

'För från Viken på våren'. Verben med deras roller presenteras i uppställningen nedan. I c:a hälften av satserna (19/36) förekommer endast två roller, i en tredjedel tre (12/36) och sparsamt fyra roller (3/36; *Rdr 3a; Nsjv 1a, 4a*). Rollantalet i sig torde inte belasta korttidsminnet alltför allvarligt.

Vi kan redan av uppställningen nedan ana en avgörande skillnad mellan de båda dikternas inledande strofer. *Ragnarsdrápa* har färre satser (13), medan *Nesjavísur* har fler satser (23). Man skulle kunna tro att skillnaden i antal satser i de två inledningarna orsakades av att *Sigvatr* hade ett färre antal roller/sats än *Bragi*, men någon avgörande skillnad mellan de båda skalderna på denna punkt föreligger inte (2,5 resp. 2,4). Svaret måste alltså sökas på annat håll, närmare bestämt i frasernas uppbyggnad.

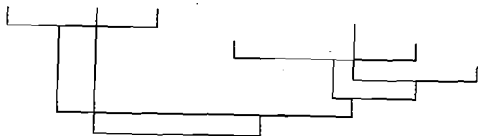
Ragnarsdrápa			Nesjavísur	
	Verb	Roller	Verb	Roller
1	vilið heyra	AG (N) + TEMA (bs)	1a fór	AG (N) + PLATS (prep) + TID (prep) + SÄTT (adv)
	skal leyfa	AG (N) + PAT (A) + FÖREM (A)	kníðu	AG (N) + FÖREM (A)
2	vildi 0	AG (N) + FÖREM (A)	kom	AG (N) + RUM (adv)
3a	knátti at vakna	AG(N) + TID (adv) + ORS(prepp) + SÄTT (prep)	1b kann segja	AG (N) + PAT (D) + TEMA (bs)
3b	varð	TEMA (N) + RUM (prep) + TID (bs)	váru	STAT (N) + RUM (adv)
	hefndu	AG (N) + TEMA (G)		
4a	flaut	FÖREM (N) + RUM (prep) + RUM (bs)	2a fekk	PAT (N) + TEMA (A) + TID (bs)
	kendusk	FÖREM (N) + FÖREM (N)	hugði forðask	AG (N) + TEMA (A)
4b	fell	PAT (N) + RUM (prep) + SÄTT (prep)	2b varð	PAT (D) + TEMA (A)
	es fátt	TEMA (N) + RUM (prep)	spardi	AG (N) + FÖREM (A)
5a	standa	AG (N) + ORS (bs)	hadisk	STAT (N) + RUM (prep)
	gerðu gyrðan	AG (N) + FÖREM (A)		
5b	urðu bardir	PAT (N) + TID (adv) + INSTR (D)	3a veitti	AG (N) + PAT (D) + TEMA (A) + TID (bs)
			sótti	AG (N) + RUM (prep)
			fell	FÖREM (N) + RUM (prep)
			3b hélt at	AG (N) + INSTR(D) + SÄTT (N)
			olli	AG (N) + PAT (G) + TEMA (D)
			saman bundu	AG (N) + FÖREM (A)
4	erum kumnt	PAT (D) + TEMA (bs)		
	lét lagðan	AG (N) + FÖREM (A) + RUM (prep)		
5a	vasa at fryja	PAT (D) + TEMA (G)		
5b	óttu	AG (N) + TEMA (A) + RUM (bs)		
	kom(a)	AG (N) + RUM (prep)		
	sóttusk	AG (N)		

3.2. Dependens

På samma sätt som för kasusrollerna är dependensen i det studerade materialet utan större problem. Samhörigheten med huvudordet (i fetstil) är i de flesta fall morfologiskt otvetydig, men ofta är bestämningarna många. Som uppställningen nedan antyder påträffas den största komplexiteten i *Ragnarsdrápa*. Vi finner där fler flerledade nominalfraser (2,2 ord/nominalfras resp. 1,4) och djupare dependens med både sex och sju enheter i nominalfrasen. (I uppställningen tas endast nominalfraser med fyra eller fler led upp.) Vi får dock en antydning om att de utbyggda nominalfraserna inte uppträder i satserna med flest roller. Inte heller här överträds korttidsminnets kapacitet.

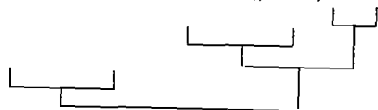
7 led

god ens gjalla gjöld baugnafaðs meyar hjóls Hogni (Rdr 2)

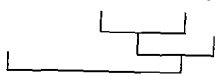
6 led

hreiðgróit steini brúðar ... þjófs ilja blað (Rdr 1)

4 led

gyrðan golfhólkvis sá fylkis (Rdr 5a)

hørdum herðimýlum Hergauts vinu (Rdr 5b)

I stroforna frá *Nesjavísur* består de längsta nominalfraserna av tre led: *kennir ... odda frosts* (*Nsjv* 4) och *góðs sverða gnýs* (*Nsjv* 5a). Vi finner här en av de mer övergripande skillnaderna mellan de båda skalderna.

3.3. Syntax

I exemplen nedan har en inledande kolumn för numrering av stroforna och för konjunktioner införts (< = normal flyttning till Fund, ← = vänsterflyttning, → = högerflyttning, varvid de flyttade leden anges med kursiv, någon gång med fetstil för tydlighets skull, (...) ersätter inlättade satser. Syntaxen ges vid några tillfällen normaliserad för tydlighets skull (Norm).

3.3.1. Konventionell syntax

I en tredjedel av satserna (12/36) är syntaxen helt normal som i huvudsatserna i *Rdr* 3b och *Nsjv* 4 nedan (så även i *Rdr* 1 (se 2) samt i *Nsjv* 1a, 2b, 3a, 4, 5a, 5b). I *Nesjavísur* rör det sig om korta satser, ofta inskjutna i andra satser.

	Fund	T-plats	Xp	s	sa	fv	Alt. o	iv	o	öa
Rdr 3b	Rósta	varð		<						í ranni Randvís höfuð-niðja (...)
Nsjv 4	þat	erum		<					kunnt, hvé kennir Karlhöfða lét jarli odda frosts fyr austan Agðir nær of lagðan	

Normal ordföljd påträffas även i bisatser som i *Rdr* 4a och 5b nedan (så även i *Nsjv* 2b, 5b).

	Fund	T-plats	Xp	s	sa	fv	Alt. o	iv	o	öa
Rdr 4a	þar	(e)s		högnar hendr sem fœtr	(of)	kendu				
Rdr 5a		svát		0		gerðu			gyrðan golf-hólkvis sá fylkis	

I knappt hälften av satserna (17/36) har senare led flyttats till tidigare positioner i satsen, oftast till en position (11/36), några gånger till två positioner (6/36). I några fall har hela led transponerats. I *Rdr* 4b har huvudsatsens rumsadverbial *í blóði blandinn brunn*, 'i blodblandad brunn' flyttats till Xp. I bisatsen i *Rdr* 4b har rumsadverbialet *á Leifa landa laufi* 'på Leves länders löv' (skölden) flyttats till »Alt. o.«

	Fund	T-plats	Xp	s	sa	fv	Alt. o	iv	o	öa
Rdr 4b		Fell	<i>í blóði blandinn brunn</i> ¹	ólssakki						← ¹ runna (...) at haufði
Rdr 4b		þat				(e)s	<i>á Leifa landa laufi</i> ¹	fátt		← ¹

Jika vanligt är dock att delar av led brutits ut och tidigareplacerats. I huvudsatsen i *Nsjv* 1b har huvudordet *sigviðum* i kenningen för 'sjökrigare' placerats i »Alt. o«, i *Nsjv* 2a har objektet *meira lið miklu* 'mycket mera folk' flyttat till »Xp«, medan prepositionsattributet *til hildar* 'till striden' står kvar på objektsplatsen.

	Fund	T-plats	Xp	s	sa	fv	Alt. o	iv	o	öa
Nsjv 1b		Kann		(e)k			<i>sigviðum</i> ¹	segja	← ¹ sunds, hvé þeira fundir (...) þar vóru.	
Nsjv 2a		Fekk	meira lið miklu	<i>míldr an glögg</i> ¹					← ¹ til hildar	híð þás ...

I några fall har flera led eller delar av flera led flyttats. Ett tämligen okomplicerat exempel ges av den inledande huvudsatsen i *Nsjv* 1a, där tre adverbial, *ór Vik* 'från Viken', *á vári* 'på våren' och *válaust* 'utan att tveka' flyttats till »Xp«.

	Fund	T-plats	Xp	s	sa	fv	Alt. o	iv	o	öa
Nsjv 1a		Fór	<i>ór Vik</i> ¹ <i>á vári</i> ² <i>válaust</i> ³	konungr						austan ← ¹²³

Men vi finner även exempel (5/36) på att komponenter från olika led kan samsas i ett fält. I *Rdr* 3a står satsadverbialen *eðr*, 'tidigare', och den adverbiala prepositionsfrasens inledande ord *við illan*, 'av (en) ond' i »Xp«, medan rektionen *draum* 'dröm' står kvar i »öa«. I *Nsjv* 3a har objektets huvudord *sókn* 'kamp' och bisatsens inledning *þars sótti* 'när (han) anföll' placerats i »Xp«, medan attributet *mikla* 'stor' och återstoden av bisatsen i höfn at Sveini 'in i hamnen mot Sven' står på sina respektive platser »o« och »öa«.

	Fund	T-plats	Xp	s	sa	fv	Alt. o	iv	o	öa
Rdr 3a		Knátti	<i>eðr</i> ¹ <i>við illan</i> ²	Jörmun-rekr	← ¹	<		at vakna		með dreyrfáar dróttir ← ² draum í sverða flaumi
Nsjv 3a		Veitti	<i>sókn</i> ¹ <i>sótti</i> ... ²	siklingr <i>þars</i>				fírum ← ¹ mikla		← ² í höfn at Sveini

I ett litet antal fall (6/36) har flyttningar skett till två positioner. I en av huvudsatserna i *Nsjv* 1a har subjektets huvudord *þeir* 'de' flyttats till »Fund« och objektets attribut *bló* 'svarta' till »Xp«, medan bestämningen *báðir* 'båda' resp. huvudordet *borð* 'bord' (skepp) står kvar på subjekt- resp. objektsplats. I *Nsjv* 2b har objektet i dess helhet flyttats till »Xp« i ett första steg och därefter har huvudledet *vinlausum vísa* 'för den vänlöse fursten' flyttats till »Fund«, medan attributet *þeim es fé sparði* 'han som sparade på pengar' står kvar på »Xp«.

	Fund	T-plats	Xp	s	sa	fv	Alt. o	iv	o	öa
Nsjv 1a	<i>þeir</i> ¹	knfðu	<i>bló</i> ²	← ¹ <i>báðir</i>					← ² <i>borð</i>	
Nsjv 2b	<i>vinlausum vísa</i> ²	varð	← ² <i>þeim es fé sparði</i> ¹		(...)				← ¹ <i>þunnt of stangir</i>	

I *Rdr* 2 har objektet *gód ... gjöld* 'god ersättning' tillsammans med kenningens attribut *ens gjalla baugnafaðs* 'försett med hjärt ringnav [d. v. s. målad]' placerats i »Fund«. Endast ett av leden står kvar i »o«, genitiven *Høgna*, medan de två återstående, *meyar hjóls* '[Högnes] dotters (Hilds) hjul' (skölden) återfinns på »Xp«.

	Fund	T-plats	Xp	s	sa	fv	Alt. o	iv	o	öa
Rdr 2	<i>gód ens gjalla gjöld baugnafaðs</i> ¹	vildi	<i>meyar hjóls</i> ²	enn mæri mögr Sigurðar				0	← ^{1,2} <i>Høgna</i>	
Norm Nema svát	enn mæri mögr Sigurðar	vildi		<				0	<i>gód gjöld ens gjalla hjóls baugnafaðs Høgna meyar</i>	

I de ovan exemplifierade fallen, vilka representerar c:a 80% av undersökningens satser (29/36), är ordföljden tämligen enkel med vänsterflyttning till fasta positioner: »Fund«, »Xp«, »sa«, »Alt. o«. Det enda anmärkningsvärda är det extrapositionella fältet omedelbart efter typplatsen och att två olika led eller delar ur led samsas på en plats. Vänsterflyttning tycks vara mer regel än undantag, men även något eller några fall av högerflyttning har påträffats.

Enligt Finnur Jónssons tolkning (I, 1976, 1) har subjektets huvudord *Erps barmar* (nom.) 'Erps bröder' flyttats till ett finalt extrapositionellt fält, medan attributet *hrafnbláir* 'korpsvarta' står kvar på subjektsplatsen, men man kan tänka sig en annan tolkning (II), där *Erps* (of) *barma* (gen.) är en bestämning till harm, d. v. s. 'Erps bröders harm'. Ett sådant förslag har stöd i blott en av handskrifterna (Codex Wormianus), och det material som studerats här är för litet för att Jónssons tolkningsförslag skall förkastas.

	Fund	T-plats	Xp	s	sa	fv	Alt. o	iv	o	öa	FXp
Rdr 3b I		þás		<i>hrafn-bláir</i> → ¹		hefndu			harma		<i>Erps of barmar</i>
Rdr 3b II		þás		<i>hrafn-bláir</i>		hefndu			harma Erps of barma		

3.3.2. Okonventionell syntax

Såväl *Bragi* som *Sigvatr* erbjuder mer komplicerade fall än vad vi handskats med ovan. Jag kan här bara peka på problemen. Utrymmet tillåter inte några alternativa tolkningsförsök. Låt oss börja med Brage. *Rdr* 5a översätts av Jónsson (1976, 2) '*Dér stár krigerne [...] således at de omringede kongens soverum*'. Kock underkänner visserligen tolkningarna av kenningarna (NN §§ 1916, 2720), men accepterar syntaxen (NN § 1161A). Om vi låter det finita verbet *standa* 'stå' besätta typplatsen, topikaliseras alla andra led: adverbet *þar* 'där', den adverbliella bisatsen *svát gerðu gyrðan golfhölkvis sá fylkis*, enl. Jónsson 1976, 2) och subjektet, den komplicerade kenningen för krigarna.

	Fund	T-plats	Xp	s	sa	fv	Alt. o	iv	o	öa
Rdr 5a	<i>þár¹ svát gerðu gyrðan golfhölkvis sá fylkis² segls Naglfara siglur saums andvana³</i>	standa		← ³						← ^{1,2}

Detta kan tyckas vara i mesta laget för ett fundament. Toleransen torde vara större för flera led i »Xp«. De flesta fallen av okonventionell syntax finner man dock hos *Sigvat*. Den svårlösta halvstrofen *Nsjv* 5b tycks dels ha subjektet, *seggir hváirtveggja* 'bägges krigare', högerflyttat till ett finalt extrapositionellt fält (»FXp«), dels led ur objektet vänsterflyttade till »Fund«, *kvistingar kostu* 'möjligheter till lemlästning'. Satsen skulle därigenom ge exempel på såväl vänster- som högerflyttning. (Dessutom har även en självständig sats *koma herr í stað verra* 'aldrig hamnade hären på ett värre ställe' skjutits in på »Fund«.)

	Fund	T-plats	Xp	s	sa	fv	Alt. o	iv	o	öa	FXp
Nsjv 5b	<i>kvist- ingar kostu</i>	öttu		→ ¹					sín ← ²	þars söttusk	<i>seggir hváirt- veggja¹</i>
Pvít	(koma herr í stað verra)										

Flyttningar åt två håll tycks även den interrogativa bisatsen i *Nsjv* 4 visa. Där har subjektets bestämning, kenningen *odda frosts* 'stridens' högerflyttats till »Alt. o«, där det samsas med de vänsterflyttade rumsadverbialen *jarli ... nær* 'nära jarlen' och *fyr austan Agðir* 'öster om Agder'. Även objektet, skeppsnamnet 'Karlhövde', har vänsterflyttats, dock till »sa«. Vi finner här, till skillnad från i de tidigare behandlade exemplen, en tendens till centrerung av led.

	Fund	T-plats	Xp	s	sa	fv	Alt. o	iv	o	öa
Nsjv 4		hvé		kennir ¹ →	Karl- hövða ²	lét	jarli odda frosts ¹ fyr austan Agðir nær ³		← ² of lagðan	← ³
		hvé		kennir odda frosts		lét			Karlhövða of lagðan	fyr austan Agðir, jarli nær

Fall som dessa och sammanflätade satser, sammanlagt 7/36 (c:a 20%) ger exempel på okonventionell syntax. När det gäller de sammanflätade satserna minskar möjligheterna att utnyttja positionsschemat. Se *Nsjv* 3b nedan, som består av tre satser: en huvudsats med en attributiv bisats, *Snjallr konungr (sá's olli þeira fundi) helt at sínum* 'Den raske kungen (som förorsakade deras kamp) anföll med sina [skepp]', i vilka en huvudsats, *enn Sveins liðar saman bundu skip* 'och Svens följe band samman skeppen', har flätats in.

	Fund	T-plats	Xp	s	sa	fv	Alt. o	iv	o	öa
Nsjv 3b	Snjallr	helt at	sás olli ² eirlaus ³	← ¹ konungr ← ² þeira (enn Sveins liðar)			sínum (saman bundu skip) fundi			← ³

4. Receptionen

De största problemen när det gäller receptionen (förståelsen) av dikterna orsakas föga oväntat av komplexiteten i nominalfraser och syntax. Åhörarens minneskapacitet sätts på prov dels av nominalfrasernas uppbyggnad, dels av utbrytningen och transformationerna av deras olika led. För åhöraren gällde det att snabbt kunna identifiera ett led, eller en del av ett led, och sätta det i relation till de andra leden i satsen. I de flesta fall är de av verben signalerade rollerna entydiga och förhållandevis få. Vi finner här ett naturligt samband så att komplexa nominalfraser uppträder i satser med färre roller, medan satser med många roller har mindre komplexa och utbyggda nominalfraser. Åhöraren har vidare oundgängligt stöd av den fornisländska morfologin och av den nästan undantagslösa överensstämmelsen mellan ytkasus och djupkasus/dependens.

Förståelsen bör även ha underlättats av ett tidigt synliggörande av roller. Verben innehåller i sig information om de olika roller som kan tänkas dyka upp, och en tidig verbplacering skulle underlätta förförståelsen. Undersökningen omfattar 24 huvudsatser, och hälften (12) uppvisar inversion, d. v. s. de har tomt fundament och inleds således med verbet. Vid en snabb kontroll av 24 huvudsatser i prosa fann jag att endast en fjärdedel av

satserna inleddes av verbet. Dessa huvudsatser hämtades ur *Óláfs saga helga* (60–62) och var ej konjunktionellt sammanbundna med en föregående sidoordnad sats (se Nygaard, 1906, § 338, e). Vi får här en antydning om olika tendenser för initial verbplacering i skaldediktning och prosa och kanske även stöd för hypotesen om vikten av tidigt placerat verb för förståelsen av skaldediktning.

Åhöraren måste även kunna koppla samman fraser som sprängts. Det faktum att transformationerna i de långt flesta fallen sker åt vänster och att satsled därmed tidigare läggs till fasta positioner (»Fund« eller »Xp«) bör ha bidragit till förståelsen. Dessa båda positioner gör det möjligt att placera led som får sin tolkning genom verbet närmare detta. Denna syntax bör ha underlättat för åhöraren att göra kopplingen mellan rollgivare och beroende led och har rimligtvis ingått i den vane åhörarens grammatik.

Diktningen belägger även högerflyttning av led (placering i »Alt. o« eller »FXp«). Detta torde snarare försvåra för åhöraren. Fallen är dock få, vilket talar för att det inte var en bra strategi. Det största hotet mot minneskapaciteten torde utgöras av de sammanflätade satserna som exemplifieras i Sigvats diktning.

5. Diskussion

Denna pilotundersökning av skaldestroforna visar att förståelse (reception) av *dróttkvætt*-diktning var fullt möjlig utifrån åhörarens förkunskaper om skaldediktningens formella krav och om dess syntax. Resultaten ger här en vink om att den fornisländska skaldediktningens fria syntax faktiskt ofta är ganska bunden såtillvida att led framför allt vänsterflyttas till fasta positioner. Vi har även observerat olika strategier eller skaplynnen hos skalderna: Brages längre satser orsakade av komplexa och sprängda nominalfraser och Sigvats enklare nominalfraser som uppträder i kortare satser, men satser som ofta flätats in i varandra.

Den här pilotstudien har endast behandlat ett litet urval av två skalders produktion. Resultaten vilar således på en bråkdel av den fornisländska skaldepoesin. De skall därför inte generaliseras på nuvarande stadium, men iakttagelserna kan ligga till grund för vidare undersökningar. Mest lockande och fruktbart syns mig en brett upplagd studie av syntaxen i två steg: 1) en ordföljdsundersökning med hjälp av det modifierade positionsschemat som faktiskt ger möjlighet till alternativa tolkningar av komplicerad syntax och 2) frasernas (främst nominalfrasernas) uppbyggnad och sprängning, d. v. s. placering i olika positioner. Jag ämnar att återkomma till detta inom en snar framtid.

Litteratur och källor

- Fillmore, C. J., 1968: "The case for case". I: *Universals of Linguistic Theory*. E. Bach; R. T. Harms (utg.). New York: Holt, Rinehart and Winston. 1–88.
- Jónsson, F., 1973: *Den norsk-islandske skjaldedigtning 800–1200*. A–B. Fotogr. optr. Köpenhamn: Rosenkilde og Bagger.
- Kock, E. A., 1923–44: *Notationes norrœna. Anteckningar till edda och skaldediktning*. (Lunds universitets årsskrift). Lund: C. W. K. Gleerup. 1–17.
- Kock, E. A., 1946: *Den fornisländska skaldediktningen*. Bd. I–II. Lund: C. W. K. Gleerups förlag.
- Lange, S., 1989: "Att lyssna och förstå". I: *Läsning*. L. Melin; S. Lange (red.). Stockholm: Studentlitteratur.
- Lexicon Poeticum. Antiqæ linguæ septentrionalis*. Ordbog over det norsk-islandske Skjaldesprog oprindelig forf. af Sveinbjörn Egilsson. 2. udg. ved Finnur Jónsson. Köpenhamn: Atlas bogtryck 1966.
- Nikula, H., 1986: *Dependensgrammatik*. Malmö: Liber förlag.
- NN = Kock, E. A., 1923–44.
- Nygaard, M., 1906: *Norrøn syntax*. Kristiana.
- Óláfs saga helga*. Heimskringla II. Bjarni Aðalbjarnarson gaf út. Íslenzk fornrit 27. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag 1945.
- Platzack, C., 1986: "Diderichsens positionsschema och generativ transformationsgrammatik." I: *Saetningskemaet og dets stilling – 50 år efter*. Heltoft, Lars (utg.). (Nydanske studier & Allmen kommunikationsteori. Bd. 17/18.). Köpenhamn: Akademisk Forlag. 161–170.

TYSK PÅVERKAN PÅ SVENSKT LAGSPRÅK OCH SVENSK RÄTTSDOKTRIN

Inledning

Framväxten av det moderna lagspråket i Sverige har i anmärkningsvärt liten utsträckning tilldragit sig forskarnas intresse. Enstaka arbeten om kurialstilen, om 1734 års lag och om det moderna lagspråket finns redan hos Wellander (Kommittésvenska, SOU, 1950, 25), direkta handledningar för lagspråket är två skrivelser från statsrådsberedningen, *Språket i lagar och andra författningar* (1967) samt *Några riktlinjer för författningsspråket* (1979). Svenska språknämnden har givit ut *Offentlig svenska – en textbok* (1975) och tillsammans med dåvarande personalutbildningsnämnden studieboken *Att skriva bättre offentlig svenska* (1977). Temat om det tyska inflytandet på det svenska lagspråket i ett stort historiskt och ideologiskt perspektiv förblev däremot obehandlat. Min entusiasm för detta doktorsavhandlingsprojekt härrör från en tillfällig upptäckt: jag mötte påfallande överensstämmelse mellan uttryck och systematisk anordning i svenska och tyska utlänningslagen. Frågan är, om tysk påverkan kommer i fråga bara i det här fallet eller om den är kännetecknande för flera svenska lagar, om bara nyare bestämmelser är influerade eller lagspråket som helhet kunde vara ett tyskpåverkat område.

Problemet bör angripas på flera plan: För det första kan man ställa frågan, om lagspråk och kanslispråk innebär samma sak, om det nutida lagspråket ärvt den gamla kurialstilen, som har djupa tyska drag. Man kan också ställa frågan, om bestämda jurister och lagstiftare var präglade av det tyska juridiska språket och doktriner, d.v. s. om t. ex. juristermer kan determineras och introduceras av enskilda personer med maktposition i normgivningen. Den tredje frågan är, när började det tyska inflytandet på det svenska lagspråket och hur utvecklades det från medeltiden till idag. Jag kommer här bara att diskutera frågan om den tyska påverkan på det svenska lagspråket historiskt sett och om det finns enskilda maktfulla personer som präglade den tyska andan i Sveriges rättsliv. Jag betraktar dessa antaganden av fakta som preliminära frågeställningar, som utgångspunkt och endast som introduktion till den egentliga forskningen.

Medeltida svenska rättskällor, välutbildade jurister och deras tyska påverkan

De medeltida svenska rättskällorna är som europeiska rättskällor präglade av två koncept: dels den lärda europeiska rätten, *ius commune*, och dels den inhemska, äldre sedvanerätten (*»Gewohnheitsrecht«*), *ius proprium*. Det var en liten del av ett visst samhällsskikt, som studerade juridik och kunde latin, det är de som fram till c:a 1300 far till juridiska fakulteten i Bologna, därefter reste de till Paris, Orleans eller Montpellier. Under 1400-talet grundades ett antal universitet i det tyska riket, och de blev från denna tid alltmer vanliga och viktiga resmål för juridikstudier. Uppsala universitet grundades 1477. De juridiska studierna var där koncentrerade till kanonisk rätt.

Det medeltida juridiska fakultetet var närmast att betrakta som ett annex till den teologiska (se Modeer, 62). Juristernas gemensamma språk, *lingua franca*, under medeltiden var latin. I Sverige nedtecknades dock lagarna på fornsvenska, och från c:a 1350 började också rättshandlingarna att nedtecknas på svenska eller tyska (jfr. Modeer, 1997, 64).

Kring sekelskiftet 1500 centraliserades rättslivet i "Det heliga romerska riket av tysk nation". År 1495 inrättades kejsarens domstol Rikskammarrätten (*»Reichskammergericht«*). Därigenom skapades en högsta rättsinstans med ledamöter valda av ständerna. Man talar om 1500-talet som den *judiciella revolutionen* (jfr. Modeer, 1997, 68). I Tyskland etablerades "der Justiz-Staat". Från sekelskiftet 1500 handlades rättsliga frågor i allt större utsträckning av mer professionella juridiska aktörer (*»honoratiore«*), både domare och advokater. Detta "förrättsligande" av rättslivet blev en förebild för åtskilliga länder i Europa. De olika tyska furstarna inrättade också sina högsta rättsinstanser, hovrätterna (*»Hofgerichte«*), vilka undergick en motsvarande *professionalisering*. Utbildade jurister förberedde och avgjorde målen, samt skrev och expedierade domarna. Advokaterna, som började förekomma som ombud för de olika parterna bidrog i hög grad till ett allt mer skriftligt förfarande. De utgav omfattande skrifter i målen, och domstolarna tvingades i allt större utsträckning sända både protokoll och ingivna handlingar till en sakkunnig juridisk fakultet för att få ett utlåtande eller ett förslag till dom. Detta förfarande, att insända domstolens akter till sakkunniga kolleger (*»Spruchkollegen«*) och juridiska fakulteter, betecknades *»Aktenversendung«*. Det utgjorde en väsentlig och viktig del av det tyska processförandet från 1500-talets början och fram till centrallagstiftningen på processrättens område 1879. De juridiska fakulteterna och domstolarnas professionella avgöranden kom att bilda en tysk-romersk rätt (*»Gemeines Recht«*). Det var denna i det tyska kejsarriket brukade form av romersk rätt som också med stor styrka upptogs i det svenska rättslivet under 1600-talet. Detta förvetenskapligande nådde Sverige cirka hundra år efter det att det vunnit insteg i Tyskland.

Under en kort tidsperiod påverkades Gustav I:s regering påtagligt av tyska rättsförhållanden. Åren 1538–1543 brukar därför benämnas »den tyska perioden». Juristen Konrad von Pyhy, som rekryterades från kejsaren Karl V:s kansli, blev svensk kansler. Under hans tid omorganiserades det kungliga kansliet, och det inträttades en "tysk" avdelning, som handhade korrespondensen med de utomnordiska länderna. Efter tyska förebilder omvandlades riksrådet till ett regementsråd, som under kanslerns ledning skulle utgöra såväl en högsta domstol som ett ledningsorgan för förvaltningen (jfr. Modeer, 1997, 69f.). Under vasasönerna genomfördes också ett antal viktiga lagstiftningsreformer. På straffrättens område tillkom Erik XIV:s högmålsplakat 1563, som införde en tidstypisk feodal straffrätt (se Modeer, 1997, 71). De tyska straffrättsreformerna, som antagits av kejsaren Karl V i straffrättsordningen 1532, *Constitutio Criminalis Carolina*, blev i denna del en förebild också för den svenske lagstiftaren. Den skildrade reformverksamheten omfattade också domstolarna. Man sökte nya vägar beträffande både organisation och processprinciper. Ett försök att reglera den högsta domsrätten skedde dels under Gustaf I:s tyska period och dels under Erik XIV med den s. k. »Höga nämnden».

Flera faktorer bidrog till att rättsvetenskapen i Sverige var svagt utvecklad under den här tidsperioden. Uppsala universitet upphörde att fungera i början av 1530-talet. Det juridiska fakultetet, som under den katolska tiden huvudsakligen undervisade i kanonisk rätt, saknade direkta arbetsuppgifter efter reformationens genomförande. Annorlunda var det i Tyskland, där de universitetsutbildade juristerna redan spelade en viktig roll för det praktiska rättslivet. Ett exempel på en välutbildad jurist, som hade förvärvat magistergraden i Wittenberg var stadsekreteraren och kyrkoherden Olaus Petri i Stockholm. Han var väl förtrogen med både svensk och utländsk rätt. Han författade "Domreglerna" i slutet av 1530, som trycktes första gången 1616, (översatt till svenska av Eric Schrodorus) och den editionen har därefter legat till grund för de domarregler, som fortfarande ingår i den årligen utkommande lagboken (jfr. Modeer, 1997, 76). En av de välutbildade juristerna i kretsen kring Karl IX var sedermera hovkanslern Nils Chesnecopherus. Han erhöll juris utriusque doktorsgraden i Marburg 1600. Fram till 1734 års lag präglades rättsförhållanden inte bara av lagarna, den skrivna rätten (*ius scriptum*), utan också av rättstillämpningen, den levande rätten (*ius non scriptum*). Hovrätterna utvecklade i denna rättstillämpning en extensiv rättskällelära. Modeer nämner här a) lagen, d. v. s. landslagen, stadslagen och landskapslagarna fram till ikraftträdandet av 1734 års lag, b) Bibeln, främst den mosaiska rätten, c) "Kejsarrätten", d. v. s. den romerska rätten, d) utländska rättsregler:

"Den frekventa förekomsten i svenska överrättsavgöranden av utländska lagregler visar tydligt hur 1600-talsjuristen tillämpade en komparativ metod och därigenom direkt bidrog till en europeisering av det svenska rättslivet" (Modeer, 1997, 92).

Kodifikationsteori, 1734 års lag, juridisk utbildning

Kodifikationen skulle innebära en fullständig nyreglering av rätten inom ett område. Genom »gemeines Recht« ställdes i Tyskland två rättssystem mot varandra: romersk rätt och tysk rätt. Lagarna skulle ta hänsyn till förhållandena på varje ort ("Gelegenheit des Orths"). Leibnitz grundade på den naturrättsliga uppfattningen, att lagen skulle spegla hela verkligheten för den gällande rätten. Både under drottning Kristinas regeringsperiod och under Karl XI:s förmyndarregering togs initiativ till att revidera lagen, men det ledde aldrig till någon total revision av Kristoffers lag. Vid riksdagen 1672 sades att lagen kunde liknas vid en sönderbruten marmorvägg, lappad med små gråstenar (jfr. Modeer, 1997, 105). Från laginitiativet 1686 och fram till dess att lagen trädde i kraft den 1 september 1736 förflöt ett halvt sekel. Initiativet togs av kungen, om än formellt av stånden, som anhöll om att "lagen måtte överses, förbättras och bringas i god ordning på det för tiden brukliga svenska språket". Enligt den förhärskande naturrätten skulle visserligen lagstiftaren respektera Guds lag, men i övrigt stod det lagstiftaren fritt att "välja ändamålsenliga lösningar på aktuella problem" (jfr. Modeer, 1997, 106). Lagen var dock fortfarande kasuistisk och saknade en övergripande systematik. 1734 års lag tillhörde en äldre lagtradition.

Den svenska juristutbildningen under stormarktstiden hade sina europeiska förebilder. Den romerska rätten fick en framträdande position inom de juridiska fakulteterna. Professorerna i detta ämne rekryterades i flera fall från Tyskland. De bidrog

till införandet av rättsligt tänkande, av kontinentaleuropeisk doktrin och lagstiftning. Under 1600-talets senare hälft fick naturrätten en fast position vid de juridiska fakulteterna. I Lund inrättades landets första professur i natur- och folkrätt. Den tyske professorn, Samuel Pufendorf från Heidelberg, blev den förste innehavaren av professuren. Latin var fortfarande det gemensamma europeiska akademiska språket och, med några få undantag, utgavs även den svenska juridiska litteraturen under 1600-talet på latin.

Genom 1614 års rättegångsordinantia inrättades hovrätten som den högsta domstolen. Hovrätten var ett led i den större centrala organisationsplanen med kolleger, som Gustaf II Adolf och hans kansler Axel Oxenstierna genomförde vid denna tid. Med den stora domstolsreformen under 1600-talets första decennier följde också ett större krav på domstolarna att föra domböcker. Perioden innebar också en påtaglig professionalisering av domstolarnas verksamhet. Rättsväsendet övergick alltmer från en folkligt anknuten justis till en domarkår som var präglad av universitetsutbildning och överhet. Domstolsprocessen blev alltmer präglad av skrift. Vidare företrädades parterna, främst i de större städerna, i ökad omfattning av rättsbildade advokater. Språket tyngdes allt mer av juridiska termer på latin. Följande exempel, hämtat från Karlskrona kammarrätts skrivna dokument 1683, visar latiniserade juridiska terminologin:

"Samma dagh insinuerade Stads Fiscalen Johan Brusell, Fullmechtig, å Hr Thomas Freer, en fullmakt och libell, som belfvo exhiberade sampt och en expensräkning, med en attest aff Jonas Sahlbergh gifven, fodrandes för en Rättegångs Process expenser 43 D:r S.Mt Vitus Andersson och Freer sigh emellan hafft A:o 1682 hvilka akter blefvo Vitus öfverlefverarade att svara till nästa Rättz Dagh." (cit. efter Modeer, 1997, 127).

Upplýsningstiden

Latinet, som alltsedan medeltiden hade varit det gemensamma språket för jurister, fick konkurrens. Christian Thomasius, professor vid det juridiska fakultetet i Halle var den förste juris professorn, som föreläste på modersmålet, tyska. Det var en tidig upplysningstanke att den akademiska bildningen skulle göras tillgänglig för alla. Med upplysningstiden får vi därför alltmer uttalat en nationell juridisk litteratur, fransk i Frankrike, tyskspråkig i det tyska riket och svenskspråkig i Sverige. Den svenske juristen David Nehrman, adlad Ehrenstråle, som studerade i Halle, var professor i svensk och romersk rätt vid Lunds universitet. Nehrman kom i Halle i kontakt med Christian Thomasius och dennes elev Nicolaus Gundling och deras rättssyn gjorde djupt intryck på honom. Han utgav sina arbeten på modersmålet och arbetena var såväl avsedda som läroböcker för studenterna som handböcker för de praktiserande juristerna. Under 1700-talet utvecklades också i Sverige en litteraturform med anor från medeltiden, nämligen de juridiska dissertationerna. Vid seklets slut var dock de flesta advokater (saksförarna) icke juridiskt utbildade. Samtidigt ökade antalet jurister kraftigt. Under 1800-talet upplevde den juridiska litteraturen en närmast explosionsartad utveckling. De akademiska

avhandlingarna hade redan från 1820-talet börjat tryckas på svenska (jfr. Modeer, 1997, 160). I Tyskland utkom i början av 1800-talet ett antal juridiska tidskrifter. Professorerna Karl Joseph Anton Mittermaier och Karl Salomo Zachariae i Heidelberg utgav den komparativrättsliga tidskriften *Kritische Zeitschrift für Rechtswissenschaft und Gesetzgebung des Auslandes*, och från 1820-talets slut hade de H. Samuel Collin och Carl Johan Schlyter som svenska korrespondenter i Stockholm. De tyska juridiska tidskrifterna var en viktig informationskälla för de svenska juristerna. Det moderna rättsvetenskap, som utvecklades i Tyskland i början av 1800-talet gjorde starkt intryck på de nordiska juristerna. Det tyska rikets enande 1870–71 och det därpå följande arbetet på en gemensam tysk lagstiftning fick stor betydelse för hela Europa. Nordiska jurister for till Tyskland och mötte den första generationen av den moderna rättsvetenskapens män. Endast en mindre del av svenska juridikstuderande tog den mer kvalificerade juris kandidatexamen. När en elev på något sätt ådrog sig lärarnas intresse och hade vetenskapligt intresse, sökte man hjälpa honom genom att skaffa fram pengar för att finansiera kostnaderna för en studieresa till Tyskland (Sundell, 1987, 319).

Johan Holmbergsson, professor i svensk och romersk rätt, påverkades också tidigt av den historiska skolan, och den elevkrets han samlade kring sig under 1810- och 1820-talen blev alla representanter för denna romantikens rättsskola. Knut Olivecrona (1817–1905) var professor i civilrätt och romersk rätt vid Uppsala universitet. Han var också starkt påverkad av tysk jurisprudens och följde i sina arbeten en historisk-dogmatisk metod à la von Savigny, d. v. s. han sökte visa "det inre sambandet mellan närbesläktade institut och deras organiska förhållande till rättssystemet i dess helhet" (jfr. Modeer, 1997, 210). Framställningen visade, hur de svenska juridikprofessorerna under 1800-talet redan från studierna i Lund eller Uppsala präglades av den tyska rättskulturen och därefter gjorde karriär som svenska ämbetsmän. Det kanske bästa exemplet på denna utbildningsväg och yrkeskarriär är Ivar Afzelius (1848–1921). Efter studier i Uppsala gjorde han en längre studieresa till Tyskland vid mitten av 1870-talet. Han for till Leipzig, som i det andra kejsardömet Tyskland utsetts till säte för Riksdomstolen, »Reichsgericht«. I Leipzig fanns också en av Tysklands främsta juridiska fakulteter. Där följde Ivar Afzelius Bernhard Windscheids föreläsningar i pandekträtt. Han betonade, att den juridiska vetenskapen i Tyskland höll på att bli "mer systematisk än historisk". Efter några år som professor knöts Afzelius till det då aktuella lagstiftningsarbetet, först på processrättens och senare på fastighetsrättens område. På samma sätt som Rudolph von Jhering i Tyskland från 1870-talets början talade han om behovet av ett närmare samarbete mellan teorins och praktikens män. I Lund kom rättshistorikern och civilrättsprofessorn Alfred Osian Winroth i sin installationsföreläsning 1892 att tala om ämnet "Teori och praktik". Också rättshistorikern Johan C. W. Thyren var starkt påverkad av tyska förebilder, främst den sociologiska straffrättsskolan (se Modeer, 1997, 213). I Tyskland hade genom den historiska rättsskolan (av Savigny) en rättsvetenskaplig plattform skapats för angreppen på upplysningstidens visionära reformsyn. Erik Gustaf Geijer och senare Carl Johan Schlyter blev den historiska skolans främsta företrädare i Sverige.

Under 1830-talet fram till 1860-talet var den vetenskapliga verksamheten bland de svenska juristerna synnerligen låg. De juridiska tidskrifter som fanns, *Juridiskt Arkiv*

och *Juridiska Föreningens Tidskrift* innehöll mycket litet vetenskapligt stoff. *Juridiskt Arkiv* utkom under åren 1830–62 och Schlyter nämnde uttryckligen i en av sina tyskspråkiga artiklar att den var obetydlig när det gällde att publicera originalartiklar. Däremot publicerade man fram till tidskriftens upphörande i praktiskt taget varje årgång översättningar av artiklar som skrevs av den världskände tyske professorn Mittermaier i Heidelberg och då alltid inom straffrätt och kriminalpolitik. Mittermaier torde därmed ha fått stor auktoritet och stort inflytande på detta område. Även Brings arbete *Grunderna till Svenska Civil-Lagfarenheten* (se Sundell, 1987, 81) var författat under inflytande av en berömd tysk forskare, professor Gustav Hugo i Göttingen (Hugo anses som Savignys föregångare inom den historiska skolan). Bring nämner också i sitt förord att han i fråga om det formella i stort sett har följt "romerska systemet" med vissa modifieringar i detta som gjorts av Hugo. Bring hänvisade också senare till Hugos arbeten *Juristische Encyklopädie* och hans *Pandecten*.

Särskilt påtagliga blir likheterna mellan Savigny och Olivecrona, när Olivecrona skall fastställa och avgränsa de två områdena »sakrätt« och »obligationsrätt«. Savigny säger här att människan har blott två föremål för sin vilja att behärska, den ofria naturen och främmande personer:

"Die unfreie Natur kann von uns beherrscht werden nicht als Ganzes, sondern nur in bestimmter räumlicher Begrenzung; ein so begrenztes Stück derselben nennen wir *Sache*, und auf diese bezieht sich daher die erste Art möglicher Rechte: das Recht an einer Sache, welches in seiner reinsten und vollständigen Gestalt *Eigentum* heisst." (Savigny, 338).

Olivecrona hävdar i likhet med Savigny att individens möjlighet att handla eller att påverka sin omgivning dels avser den ofria naturen, dels andra personer:

"På den ofria naturen, såsom ett helt kan han icke inverka; endast begränsade delar därav kunna underkastas våldet av personens vilja. En sådan begränsad del av naturen, vilken kan vara objekt för yttringen av personens vilja, kallar man en *sak*, ett *ting* (res.) Till *saker* eller *ting* hänför sig därför en viktig del av rättigheter; och *med rättigheter till saker eller ting förstås rättigheter, som hava till omedelbart objekt för själva rättigheten en sak och där rättigheten kan göras gällande mot vilken person som helst*." (Olivecrona, 1865, u. s.).

Något längre ner på samma sida säger Olivecrona att " ... äganderätt utgör en sakrätt i dess mest fullständiga och rena gestalt" (Olivecrona, 1865, u. s.). Det var dock inte bara Savigny, som tjänade som förebild för Olivecronas civilrättsliga tänkande. Också Savignys favoritelev Puchta påverkade Olivecronas uppfattning om obligationens natur. Enligt Puchta medför en obligation inte en omedelbar makt över en sak utan den innebär ett krav på en prestation:

"In dem Rechtsverhältnisse liegt ein Recht, welches wir *Forderung* (in ihrem gerichtlichen Gestalt *actio*) nennen, und eine *Verbindlichkeit*. Der Berechtigte heißt *Gläubiger*, creditor, reus cretendi, der Verpflichtete *Schuldner*, debitor, reus debendi. Beides zusammen ist wesentlich zur *Obligatio*. Eine *Forderung* ist nicht

möglich ohne eine ihr entsprechende *Verbindlichkeit*, sie heißt daher von dieser Richtung gegen eine bestimmte Person persönliches Recht, ius in personam, und umgekehrt. *Pflichten* bilden keine Obligationen, erst durch ihre Verletzung kann eine solche entstehen, indem durch diese es möglich wird, daß ein Gläubiger hinzutritt". (Puchta, Vorlesungen über das heutige römische Recht, bd. 2, 3.).

När Olivecrona behandlar samma fråga, får hans framställning följande lydelse:

"Med obligatoriskt rättsförhållande förstås i allmänhet ett sådant emellan vissa bestämda personer existerande rättsförhållande, till följd varav den ene personen kan forsa utav den andra en handling, som för den förre kan äga något värde. Den berättigade personen kallas i detta rättsförhållande *fordringsägare*, *borgenär* (creditor reus debendi) och den förpliktade personen däremot *gäldenär*, (debitor, reus debendi). Och det ligger i detta rättsförhållandes väsende, att den förre skall äga en *fordran*, i anledning varav den senare måste antingen företaga en handling, vartill han eljest icke vore *förpliktad*, (prestation i ordets egentliga mening) eller underlåta något, som han eljest hade varit berättigad att göra. Rättsförhållandets utmärkande karaktär är alltså *fordran* på ena sidan och *förpliktelse* på den andra. Detta är så väsentligt, att en blott förpliktelse t. ex. att bära vittne, icke ensam kan dana ett obligatoriskt rättsförhållande. En fordran förutsätter däremot alltid en förpliktelse å andra sidan, riktad mot en viss person, varför också Romarna rätta kallade en sådan rättighet å det berättigade subjektets sida ett jus in personam." (Olivecrona, *Föreläsningar över den svenska Civil-Rätten*, 1856, u. s.).

I det här fallet är inte bara tankegångarna likartade utan också Puchtas exempel om vittnesmål återfinns hos Olivecrona och bekräftar därmed styrkan i inflytandet.

I *Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht* anmälde Dr. Wilhelm Reuling Hagströmers doktorsavhandling på ett ävenledes synnerligen positivt sätt:

"Die einschlägige deutsche Literatur ist in der umfassendsten Weise benutzt – in einem Umfang, wie es umfassender kaum in Deutschland selbst hätte geschehen können. Auch diese Arbeit also, wie so manche der letzten Jahre, bestätigt von neuen die zwischen der schwedischen Nation und uns bestehende geistige Waffengemeinschaft." (Reuling, 1876, 346).

Uttrycket "geistige Waffengemeinschaft" är tidstypiskt och kan mycket väl anspela på den svenske kungen Oscar II:s uttalande om vapenbrödraskap mellan Sveriges och Tysklands arméer vid hans besök i Berlin 1875 (se Sundell, 1987, 91). Under den period av snabb ekonomisk omvandling som Sverige undergick vid denna tid med den begynnande industrialiseringen var Hagströmers avhandlingsämne av central betydelse (*Om aktiebolag enligt svensk rätt*). Genom förordningen om näringsfrihet 1864 hade det också skapats rent rättsliga förutsättningarna för utvecklingen av en liberal ekonomi. Några decennier tidigare hade Sverige för första gången fått en särskild aktiebolagslag (1848). Det var således denna rätt som var gällande under Hagströmers arbete med sin avhandling och den skulle komma att finnas kvar ända fram till mitten av 1890-talet. Då blev den ersatt av bl. a. en ny aktiebolagslag (1895),

där en annan välkänd svensk jurist, nämligen Hjalmar Hammarskjöld, spelade en betydande roll, både som utredare och som medansvarig vid propositionens utformning (jfr. Sundell, 1987, 101).

Tysk påverkan och motstånd mot förtyskningen

Även om de svenska rättsvetenskapsmännen som Johan Hagströmer, Ivar Afzelius, Alfred Winroth, Ernst Trygger, Hjalmar Hammarskjöld, Tore Almén, Vilhelm Lundstedt och Östen Undén i sina avhandlingar framstår som starkt påverkade av tyskt juridiskt tänkande och recipierade den rättsdogmatiska metoden därifrån, finns det dock exempel på att de själva senare i livet kunde uttrycka reservationer mot att yngre forskare alltför osjälvständigt eller mekaniskt försökte överföra tysk-romerska juridiska företeelser till svensk rätt. Samtliga åtta jurister hör till de absolut främsta och på olika sätt tongivande inom sin juristgeneration. Alla utom två (Hagströmer och Winroth) blev verksamma också utanför den akademiska världen antingen i en traditionell juristroll, såsom höga domare (justitieråd, hovrättspresident) eller som utredare och lagskrivare eller såsom politiker. Flera av dem var under olika perioder av sina liv både det ena och det andra, d. v. s. ledande jurister och politiskt aktiva. Två av dem blev statsministrar, två utrikesministrar, en blev talman i första kammaren och två partiledare. Mycket tydlig blir denna typ av reservation i Winroths utlåtande om Nils Alexandersons doktorsavhandling *Bidrag till läran om penningsanvisning enligt svensk rätt* (Uppsala, 1904). Enligt Winroth led Alexandersons avhandling av det väsentliga felet att författaren använt sig av juridiska begrepp, vilka ytterst hörde hemma inom tysk rätt (såsom *förutsättning*, *negativt kontraktintresse*, *obehörig vinst* och s. k. *abstrakta* eller *rena avtal*), utan att klargöra att dessa på det hela taget måste anses vara främmande för svensk rätt. Det förtjänar att påpekas att samtliga dessa begrepp utom *abstrakta avtal* numera av svenska jurister betraktas som fullt naturliga inom svensk juridisk begreppsvärld (jfr. Sundell, 1987, 323).

Ett annat exempel på kritiskt motstånd mot den "språkliga förtyskningen" är Stael von Holstein. Häradsövdingen Wilhelm Uppström, som var expert inom »Nya lagberedningen», skickade regelbundet koncept om sina undersökningar, som utarbetats i anknytning till arbetet med den tilltänkta reformeringen av processrätten på 1880-talet, till presidenten i Göta Hovrätt Otto Wilhelm Stael von Holstein. I sak var Stael von Holstein nöjd med Uppströms arbete: "Däremot anser jag Dina och Afzelii arbeten redan vara ett par betydande steg till det stora målet." Men i fråga om formen var han missnöjd:

"Men jag måste nu också upprepa vad jag haver med en väns uppriktighet tagit mig friheten att säga Dig i avseende å formen och språket: Det är för mycket tyskt, för många främmande och nybakade ord; en naturlig följd av den samvetsgrannhet, varmed Du följt dina källor. Många stycken – i synnerhet de resonnerande – behöva översättas en gång till för att bli fullt njutbara för dem, som icke är bevandrade i den tyska juridiska litteraturen." (Otto Wilhelm von Holstein till Wilhelm Uppström 30/11/1883).

Ett tredje exempel på kritisk anda är den betydelsefulla rätthistorikern Schlyter, som skrev en artikel 1829 för *Kritische Zeitschrift für Rechtswissenschaft und Gesetzgebung des Auslandes*. 1833 bidrog han med ytterligare en artikel i samma tidskrift, där han presenterade och kritiserade *Lagkommiténs Förslag till allmän Civillag* (1826) och *Kriminallag* (1832) för en tyskspråkig läsekrets. Här framkom också något av Schlyters principiella syn på den organiska inhemska utvecklingen på rättslivets område som något att föredra framför influenser från då aktuell modern främmande lagstiftning. Även om han fann det svårt att uttala sig alltför bestämt, ville han dock ge uttryck för sin åsikt:

"... dass die Commission mehr die neue Gesetzgebung fremder Länder sich zu Nutzen gemacht zu haben, als in den Geist unseres eigenen älteren Gesetzsystems eingedrungen zu sein. Er wäre jedoch ungerecht, diesen Fehler den verdienten Mitgliedern der Commission zuzurechnen; dass es geschehen ist, war eine unausbleibliche Folge des niedrigen Standpunktes, worauf unsere Rechtswissenschaft sich befindet." (Schlyter, 1833, 186)

Tyska i skolan

Efter 1849 fick tyska och franska ganska stort utrymme på gymnasiet, engelska däremot lästes nästan inte alls. Under en kort tid (1856–59) gynnades särskilt franskan men därpå gjordes tyskan på nytt till det första språket. På 1870-talet ökade tyskans utrymme på skolschemat än mer. 1873 års riksdag beslöt att senarelägga latinstudiet och linjedelningen till fjärde klass på gymnasiet. Samtidigt gjorde man tyskan till det enda främmande språket i de tre första för alla läroverkselever gemensamma klasserna och markerade därmed vilken betydelse de styrande fäste vid goda kunskaper i just tyska.

Genom 1905 års läroverksstadga förstärktes sedan tyskans ställning ytterligare, medan studiet av franska minskades mycket kraftigt räknat i timmar. Engelskan fick nu betydligt fler timmar på latingymnasiet än tidigare. Tyskans dominerande ställning som första främmande språk skulle sedan finnas kvar till andra världskrigets slut. Under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet utgjorde Tyskland en förebild för den högre tekniska utbildningen i Sverige. Tyskan var vid denna tid det ledande lärda språket internationellt sett. Detta var man mycket väl medveten om inom svenska universitetskretsar. År 1883 började dåvarande docenten och språkforskaren Adolf Noreen utge en tvärvetenskaplig universitetstidskrift med titeln *Nordisk Revy*. I sin presentationsartikel i *Nordisk Revys* första nummer skrev Noreen:

"Ungdomen behöver från läraren och fackmannens sida en ledtråd i det kaos av vetenskaplig, i synnerhet tysk, litteratur, som årligen översvämmar vår bokmarknad."

(Noreen, Anmälan i *Nordisk Revy*, nr 1, 1883, sp. 3).

I denna tidskrift medverkade som anmälare av juridisk litteratur Ivar Afzelius, Hugo Blomberg, Johan Hagströmer, Hjalmar Hammarskjöld, Isak Sven Landtmanson, Carl Otto Montan och Ernst Trygger. Att Noreen uttryckligen i detta sammanhang talade om tysk vetenskaplig litteratur är betecknande för den dåtida situationen.

Tyskspråkiga lagar

Den tyska centrallagstiftningen på civilrättens område, *Bürgerliches Gesetzbuch*, och den reviderade handelslagstiftningen, *Handelsgesetzbuch*, antogs 1896 och trädde i kraft vid sekelskiftet 1900. Båda dessa lagar fick stor betydelse för lagstiftningen i de nordiska länderna. Det skandinaviska lagstiftningsarbetet på obligationsrättens och familjerättens områden var starkt influerat av det tyska lagarbetet (Modeer, 1997, 215). De tyskspråkiga lagar som de svenska juristerna ofta hänvisade till och också grundade sitt eget ställningstagande på var också ADHGB (1861) och Schweiz' Obligationenrecht (1881). Ibland fann dock den svenske rättsvetenskapsmannen inte heller stöd i tyska lagar eller förarbeten. I det läget kunde han söka stöd i vad han benämnde "allmänna rättsgrundsatser" (Sundell, 1987, 324). I Schweiz antogs en civillagbok 1902, som innehöll den viktiga generalklausulen, att om ej någon lagregel fanns skulle rättsvetenskapens ståndpunkt i den aktuella rättsfrågan gälla (Modeer, 1997, 216). Ett viktigt kännetecken på 1900-talets lagsiftning är harmonisering: "strävandet att förena nationella krav med en viss enhetlighet i de olika ländernas rättsregler". Handelsrätten, särskilt sjörätten, är ett bra exempel härpå (Modeer, 1997, 216). Den västtyska grundlagen 1949 gav uttryck för författningsprinciper om maktindelning och författningskontroll. Den nya författningsdomstol, som fick sitt säte i Karlsruhe, bar spår av såväl den österrikiske rättsfilosofen Hans Kelsens idéer som den amerikanska högsta domstolens (jfr. Modeer, 1997).

Doktorsavhandling med tysk påverkan enligt Sundell (1987)

I sin egen doktorsavhandling behandlar Olof Sundell åtta dissertationer i juridik, som starkt påverkades av den tyska rättsdoktrinen och kanske också språk. En deluppgift kunde vara att titta på deras språk och stil. Å andra sidan visar rättsområdet, i vilka nyare lagar man kunde hitta tyskt inflytande beträffande lagskipandet efter 1900: avtalsrätt, handelsrätt, aktiebolagsrätt m. m.

Johan Hagströmer: Om aktiebolag (1872)

Ivar Afzelius: Om cession av fordringar (1877)

Alfred Winroth: Om tjänstehjonförhållandet (1878)

Ernst Trygger: Om fullmakt (1884)

Hjalmar Hammarskjöld: Om fraktavtalet (1886)

Tore Almén: Om auktion I-II (1897–1900)

Vilhelm Lundstedt: Om avtal avseende prestation till tredje man I–II (1908)

Östen Undén: Kollektivavtalet (1912)

Sammanfattning

»Vad var det då svenska juristerna i sista hand kunde lära sig av de tyska rättsvetenskapsmännen?»

På den frågan är svaret entydigt: man skulle lära sig att behärska sitt material på ett strängt logiskt sätt, med hjälp av klart definierade och avgränsade juridiska begrepp. Enligt Afzelius skulle instuderingen av Windscheids berömda pandektlärobok ge de svenska juristerna en metodisk förebild: »Där ser vi ungefär samma problem, som vårt dagliga liv ställer på vår rätt såsom medel och vi kunna därav inhämta huru de från vår rättssynpunkt böra lösas.» (Sundell, 1987, 326).

1800-talets svenska jurister intresserade sig mer och mer för tysk lagstiftning inom civilrättsområdet och då främst BGB. Till stora delar var den svenska lagstiftningen inom civilrätten starkt föråldrad; den lämnade få eller inga ledtrådar för hur man skulle bedöma hur ett rättsligt problem skall lösas. Detta är i och för sig fullt begripligt, eftersom stora delar av lagstiftningen var oförändrad sedan 1734 års lag trätt i kraft, vilken i sin tur inte varit någon reformlagstiftning. Eftersom det saknades vägledande svensk lagstiftning och svensk rättspraxis inom ett visst område eller inom delar av ett annat, så framstod det som fullkomligt naturligt att använda sig av tyska lagar, lagförarbeten eller t. o. m. av tysk rättspraxis för att fastställa vad som skulle anses vara gällande svensk rätt. Ofta utgick man från den tyska rättsvetenskapliga litteraturen, när det gällde att bedöma förhållandet mellan tysk och svensk rätt. Inflytandet från tyskt juridiskt tänkande och receptionen av den rättsdogmatiska metoden (»begriffsjuristische Methode») framstår som ett bestående resultat av en idéhistorisk influens.

»Svenska juristers sätt att tänka och argumentera och deras metod har kommit att präglas starkt av denna överföring av ett vetenskapligt synsätt, där den tyska rättsvetenskapen varit den givande parten och den svenska den mottagande. I skuggan av det arvet lever vi än i dag».

(Sundell, 1987, 329).

I spåren efter denna skugga kan man förhoppningsvis upptäcka tillfredställande material att samla och analysera för den egentliga forskningsdelen om tysk påverkan på det svenska lagspråket i nyare lagar.

Litteratur

- G 311a. Wilhelm Uppströms samling. Uppsala Universitets Bibliotek (UUB), Otto Wilhelm von Holstein till Wilhelm Uppström. 30/11/1883.
- Hattenhauer, H., 1987: *Zur Geschichte der deutschen Rechts- und Gesetzessprache. Berichte aus den Sitzungen der Joachim-Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften e. V.* Bd. 5/2. Hamburg: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Modéer, K. Å., 1997 (2:a uppl.): *Historiska rättskällor. En introduktion i rättshistoria.* Stockholm.
- Noreen, A., 1883: »Anmälan». I: *Nordisk Revy*. Bd. 1. Sp. 3.
- Några riktlinjer för författningsspråket. PM från statsrådsberedningen. 1979.
- Olivecrona, K., 1855–1865: *Föreläsningar över den svenska Civil-Rätten*. 2dra Huvudavdelningen. Förmögenhetsrätten. 1. Sakrätten. Höstterminen 1855. Vårterminen 1856. Vårterminen 1865. B 187. M. 9. Nr. 3 (opaginerad). Knut Olivecrona samling. UUB.
- Olivecrona, K., 1856–57: *Föreläsningar över den svenska Civil-Rätten*. 2dra Huvudavdelningen. Förmögenhetsrätten. 2. Obligationsrätten. Höstterminen 1856. Vårterminen 1857. B 187. M. 10. Nr. 3. Knut Olivecronas samling. UUB.
- Pettersson, G., 1992: *Lagspråk och samhällsutveckling. Studier över svenskt lagspråk efter 1734.* (Lundastudier i nordisk språkvetenskap. A 46.). Lund: Lund University Press.
- Puchta, G. F.: *Vorlesungen über das heutige römische Recht*. Bd. 2. 3. (Cit. efter Sundell, 1987).
- Reuling, W., 1876. I: *Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht (ZGHR)*. Bd. 21 (1876). 346. (Cit. efter Sundell, 1987).
- Savigny, F. C. v.: *System des heutigen Römischen Rechts*. Bd. 1. 338. (Cit. efter Sundell, 1987).
- Schlyter, C., 1833: »Über die Entwürfe neuer Civil- und Strafgesetzbücher für Schweden; nebst einigen literarischen Notizen». I: *Kritische Zeitschrift für Rechtswissenschaft und Gesetzgebung des Auslandes*. Bd. 5. 186ff.
- Sundell, J.-O., 1987: *Tysk påverkan på svensk civilrättsdoktrin 1870–1914*. Lund 1987. Doktorsavhandling.
- Wellander, E., 1939: *Riktig svenska*. Stockholm: Norstedt.
- Wellander, E., 1974: *Kommittésvenska* (urspr. SOU 1950, 25; omtryckt i Svenska språknämndens skriftserie 1974, Skrifter utgivna av nämnden för svensk språkvård.). Stockholm.
- Wessén, E., 1965: *Svenskt lagspråk*. Lund.
- Westmann, M., 1982: »Språket mellan myndigheter och människor». I: *Tankar om språket*. Språkvårdstudier. Bertil Molde (red.). (Skrifter utg. av Svenska språknämnden. Bd. 70.). 63–77.

VARIFRÅN KOMMER KONSONANTFÖRLÄNGNINGEN I ÖPPEN STAVELSE I SVENSKA OCH NORSKA DIALEKTER?

De ursprungliga tvåstaviga kortstaviga orden har undergått en kvantitetsförlängning och blivit långstaviga i alla germanska språk (ty. /namə/ > /na:mə/; eng. /namə/ > /næ:mə/ > /neim/; isl., sv. /tala/ > /ta:la/; n., d. /tala/ > /ta:lə/). Efter denna förändring har alla rotmorfer blivit lika långa (tvåmoriga). I de nordiska språken har rotstavelsens förlängning skett på olika sätt i olika områden, jfr. vokalförlängningen i isl.: *tala* /ta:la/; *vika* /vi:ka/, konsonantförlängningen i Trøndelag: /tål:å/; /vak:a/ och båda möjligheterna i den svenska språknormen: *tala* /ta:la/; *veck* /vek:a/. I denna artikel försöker jag att ge svar på frågan, vilka faktorer som har förorsakat skillnaden i utvecklingen. Men för att se egendomligheter i den nordiska utvecklingen av CVCV måste vi närmare betrakta utvecklingen i andra germanska språk.

Stavelseförlängningen i västgermanska språk

Stavelseförlängningen i de ursprungliga CVCV(C)-orden har skett i alla västgermanska språk. I högtyskan har i regel vokalen förlängts (jfr. ty. *Name*, *Vater*, *liegen*, *lesen*, *Vogel*, *Bote*, *Hügel*). Konsonantförlängning skedde sällan: bara /t/ efter höga vokaler kunde förlängas (som i *Sitte*). I ord på -el, -er, -en förekommer både konsonantförlängning (särskilt av /m/ eller tonlösa plosiver efter höga vokaler) och vokalförlängning (jfr. *kommen* < *komen*; *Himmel* < *himel*; *Vetter* < *veter*; *Butter* < *buter*; *Wetter* < *weter*; *Koppel* < *kopel* aber *eben*, *Leben*, *Igel*). I nyhögtyskan liksom i alla andra västgermanska språk och i danska har alla långa konsonanter förkortats, däribland de långa konsonanterna som uppstått genom stavelseförlängningen (ty. *Sitte* /zitə/ > /zit:ə/ > /zitə/). Men vid denna förkortning har den ursprungliga stavelsestrukturen (öppen stavelse efter en kort vokal i CVCV-ord som i fht. *sitte* /zi-tə/) inte återuppställts utan den fasta tillslutningen i CVCV (< CVCCV) har blivit kvar (/zi-tə/ > /zit-tə/ > /zitə/ *Sitte*), (Kuz'menko, 1991, 211).

De högtyska dialekterna uppvisar emellertid olikheter i utvecklingen (CVCV(C) – jfr. *Vater* /fa:tər/ i ett område, men /fat:ər/ (eller /fater/ med fast tillslutning) i ett annat. Men konsonantförlängningen är möjlig bara i vissa positioner och det är bara vissa konsonanter som förlängs, t. ex. /t/. Även i dialekterna, där konsonantförlängningen skett oftare än i de dialekter som bildat grunden för den tyska språknormen, är vokalförlängningen mycket mer frekvent.

Vokalförlängningen i öppen stavelse har också varit kännetecknande för andra västgermanska språk. I engelskan förekommer vokalförlängningen i öppen stavelse nästan undantagslöst i det nordöstliga Midland och i en del nordliga dialekter *wike* > *weke* /we:ka/ (*week*); *bitel* > *betel* /be:təl/ (*beetle*); *witen* > *weten* /we:tən/ 'veta'; *wude* > *wode* /wo:də/ *wood*. I några positioner, t. ex. framför suffixet -ig /i:/ och framför några konsonanter (framför allt /m/) förblir vokalen kort, som i *many*, *body*, *penny*, *come*. I en del medelengelska dialekter (i det sydliga Midlandet, Sydvästliga dialekter och i Kent)

förlängdes bara öppnare vokaler /a/, /o/, /e/: *beren* /bæ:rən/ 'bear'; *breken* /bræ:kən/ 'break'; *mete* /mæ:tə/ 'meat'; *make* /ma:kən/ 'make'; *open* /ā:pən/ 'open'. Vokalförlängningen i CVCV-ord kännetecknar också nederländska, frisiska och lågtyska.

Vi ser att vokalförlängningen (så kallad vokalförlängning i öppen stavelse) har varit huvudmodellen för utvecklingen i västgermanska språk. Konsonantförlängningen förekommer sällan och är begränsad till bestämda positioner (höga vokaler, /m/, ord på stavelsebildande -l, -n, -r). Det finns ingen västgermansk dialekt där konsonantförlängningen är den enda möjliga utvecklingstypen.

Om vi tittar på kvantitetsförskjutningen i andra indoeuropeiska språk, t. ex. i romanska, keltiska eller slaviska, får vi se att även här har vokalförlängningen varit en regel. Särskilt intressant är jämförelsen med italienskan som har bevarat långa konsonanter (som i *netto*, *penna*, *pizza*) och, liksom svenska, norska och isländska, har två stavelsestrukturer CV:CV – CVC:V. Här har vokalförlängningen också varit en regel, jfr. ital. *grave*, *fede*, *lupo*, *nuovo* (CV:CV) < lat. *gravis*, *fides*, *lupus*, *novus* (CVCV(C)) med kort vokal + stavelsegräns + kort konsonant.

Stavelseförlängningen i nordiska språk

Det finns tre typer av utveckling av de ursprungliga kortstaviga tvåstaviga orden i nordiska språk:

1. I väst- och sydnordiskt område (isländska, färöiska, västnorska, sydvästnorska, sydsvenska dialekter och götamål samt alla danska dialekter och dialekterna på Gotland) förlängs vokalen: jfr. fisl. *vika*, *vita*, *tala*, *bora*; nyisl. /vi:ka/, /vi:ta/, /ta:la/, /bo:ra/; sydöstskän. /vi:ga/, /vi:da/, /ta:la/, /bo:ra/ (Areskoug, 1957); dän. *uge* /u:æ/, *vide* /vi:ðə/, *tala* /ta:la/, *bore* /bo:rə/.

2. I Trøndelag förlängs alltid konsonanten, jfr. *vukku* (*vækka*, *vokko*), *våttå* (*vatta*, *vætta*), *tållå*, *borro*; fornisl. *viku*, *vita*, *tala*, *bora* (Reitan, 1922, 3).

3. I ett stort norsk-svenskt område är båda utvecklingstyperna möjliga (som t. ex. i den svenska språknormen *veta* /ve:ta/ < /vita/; *veck* /vek:a/ < /vika/; *borra* /bor:a/ < /bora/; *tala* /ta:la/ < /tala/).

Men inte alla svenska och norska dialekter har undergått stavelseförlängningen. I en del nordöstnordiska dialekter (Norrbotten, Jämtland, Ångermanland, Österbotten, Dalarna, Västuppland, Gudbrandsdal, en del av Telemark, södra Helgeland) bevaras den ursprungliga kortstavigheten i öppen stavelse än i dag. Det finns sådana dialekter, där alla CVCV-ord förblir kortstaviga (som t. ex. i nordsvenska och i några öst- och nordnorska dialekter). Det finns emellertid dialekter, där rotstavelseförlängningen redan har börjat men inte har omfattat alla CVCV-ord. Kortstavigheten bevaras här bäst i ord, som har konsonantförlängningen i 3:e området. Kortstavighetens bevarande är här omvänt proportionellt till vokalens och konsonantens sonoritetsgrad. Det finns dialekter där stavelsekvantiteten bevaras bara i ord med slutna vokaler, medan CVCV-orden med öppna vokaler har vokalförlängning: jfr. t. ex. /bo:go/ fisl. *boga*; /so:vo/ fisl. *sofa* men /flugu/ *fluga*; /huvu/ *huvud* i Jämtland (Sjödahl, 1922, 84); i andra dialekter kan kortstavigheten bevaras bara framför tonlösa plosiver (jfr. /le:va/ fisl. *lifa*; /so:va/ *sofa* men /låkå/ *loka*; /våtå/ *vita* i Solum/Norwegen (Dalene, 1953, 23–30; 63).

Bäst bevaras kortstavigheten i ord med slutna vokaler + /k/, /tç/ och /m/ (jfr. t. ex. Numedal i Norge, där /i/, /u/, /y/ förblir korta bara i denna ställning: /titçi/ fisl. *tekið*; /stugur/ *stofur*; /mytçy/ *mikið*; /kåmå/ *koma* (Hoff, 1949, 18).

Det finns en dialektgrupp, där den ursprungliga kortstavigheten bara är delvis relevant. Alla ursprungliga CVCV-ord har som fakultativa varianter långstaviga former CV:CV eller CVCCV. Den fakultativa växlingen CVCV/CVCCV, CV:CV är kännetecknande bara för ursprungliga kortstaviga ord. Ursprungliga långstaviga ord hade ingen kortstavig variant (d. v. s. /vika/ kan ha varianten /vik:a/ eller /væk:a/, men /fik:a/ – *ficka* har bara en långstavig form). Jfr. fakultativ växling CV:CV – CVCV vid vokalförlängningen /skura/ – /sku:ru/ *skurit*; /gutu/ – /gu:tu/ *gatu*; /lo:vo/ – /lovo/ *lofa* (Hoff, 1949, 18) och CVCV – CVC:V vid konsonantförlängningen (jfr. /levə/ – /levvə/ < /liva/; /betə/ – /betə/ < /bitit/; /borə/ – /borə/ < /bora/ i Senjemålet i Nordnorge (Iversen, 1913, 26), /hanə/ – /hanə/ < /hani/ in Selbu i Trøndelag (Larsen, 1908), /tapa/ – /tap:a/ < /tapa/; /tåkå/ – /tåk:å/ < /poka/; gamel/gammel i Solør (Larsen, 1894, 46; 49) eller fakultativa former /viku/ – /vik:a/ < /vika/; /mytçy/ – /mytç:y/ < /mikit/; /koma/ – /kom:a/ < /koma/; /håná/ – /hån:a/ < /hana/ i mellansvenska och östnorska dialekter (Hesselman, 1901, 84; Larsen, 1908, 20; Isaacsson, 1923, 44).

Det betyder att kvantitetsförlängningen inte har skett på en gång, utan en viss tid existerade en fakultativ växling mellan den ursprungliga och den nya kvantiteten. Dessutom visar dialekterna att kvantitetsförlängningen inte har träffat alla ord på en gång, utan ord av samma eller liknande fonologiska strukturer har inte undergått förändringen samtidigt. Jfr. t. ex. bevarandet av den ursprungliga kvantiteten i /hamar/ fisl. *hamarr*, både kortstavighet och konsonantförlängningen i /kåmå/ – /kåm:a/ *koma* och bara formen med konsonantförlängningen i /gåm:ul/ *gömul* (fem.) i Numedal (Hoff, 1949, 18).

Stavelseförlängningen i 3:e gruppen

Trots både vokal- och konsonantförlängningen i denna grupp skiljer sig utvecklingsförloppet i olika dialektområden: de ena dialekterna har mer konsonantförlängning, de andra mer vokalförlängning. I somliga dialekter kan former med vokal- och konsonantförlängningen vara fakultativa varianter. Jfr. t. ex. formerna /be:ta/ – /bet:a/ sv. *biti*, /bi:ta/ – /bit:a/ *bitit* i Degerforsmålet i Västerbotten (Åström, 1898, 20). Fördelningen av utvecklingstyper i 3:e gruppen är betingad av vokalens och den följande konsonantens fonetiska längd, som beror på deras sonoritetsgrad. Ju mer sonor vokalen och den postvokaliska konsonanten är desto sannolikare är vokalförlängningen. Ju mindre sonor VC är, desto längre bevaras den ursprungliga kvantiteten och desto klarare är tendensen till konsonantförlängningen (som t. ex. i *vecka* /vek:a/ < *vika*, men *tala* /ta:la/ < /tala/ i den svenska språknormen).

Så vitt jag vet, formulerades stavelseförlängningens regler i svenska och norska dialekter för första gången av B. Hesselman (Hesselman, 1901, 10–25). Han har förklarat typen av stavelseförlängningen i 3:e gruppen genom fonetisk längd av vokaler och följande konsonanter. Vokalens fonetiska längd är direkt proportionell till vokalens och till den följande konsonantens sonoritet: högre vokaler är kortare än lägre och vokaler framför tonlösa plosivor är alltid kortare än framför tonande konsonanter och sonoranter.

Det betyder att ordet *saga*, som har den fonetiskt längsta vokalen och en av de mest sonora konsonanterna måste i alla dialekter av 3:e gruppen ha vokalförlängningen (/sa:ga/), men ordet /vika/ 'vecka', som har en av de fonetiskt kortaste vokalerna och en konsonant med liten sonoritet måste ha konsonantförlängelse, jfr. formerna /vik:a/, /vek:a/, /væk:a/, /vak:a/, /vuk:u/ i svenska och norska dialekter. Men regeln för stavelseförlängningen i 3:e gruppen varierar från dialekt till dialekt och vi har här en stegvis övergång från 1:a gruppen (vokalförlängning) till 2:a gruppen (konsonantförlängning): det finns dialekter, där tonlösa explosivor förlängs bara framför slutna vokaler /i/, /u/, /y/ (som t. ex. i de flesta sveamålen), det finns dialekter där konsonantförlängningen bara förekommer hos /p/, /t/, /k/, /s/, /m/ framför alla vokaler utan /a/ (t. ex. i Østerdalen, i Solør och i norra Härjedalen – Kolsrud, 1944, 20; Kolsrud, 1974, 18–19), det finns dialekter, där konsonantförlängningen inte bara förekommer i ord med /p/, /t/, /k/, /s/, /m/ utan också i ord med /v/, /d/, /g/ (t. ex. i nordvästra Uppland) o. s. v.

I somliga svenska dialekter beror konsonantförlängningen inte bara på rotmorfemets vokalkiska och konsonantiska kvalitet utan också på kvaliteten hos den andra stavelsens vokal: slutna vokaler i den andra stavelsen gynnar konsonantförlängningen (jfr. Övre Västerdalen /gap:u/ *'gapa'*; /skak:u/ *'skaka'*; /hak:u/ *'hake'* – Sjödal, 1922, 66–69) eller i Lillherrdalsmålet i Härjedalen, där CVCV > CVC:V i ord med en sluten vokal i slutstavelsen /lud:u/ *lada* s.; /slug:u/ *slaga*; /huk:u/ *haka* v.; /biti:/ *bitit*; /rev:u/ *revas* med /i/, /u/, /u/ i slutstavelsen, jfr. dock /lød:u/ *lada* v.; /høk:u/ *hake* s. med öppnare vokaler i slutstavelsen (Sjödal, 1922, 103–106).

I Sverige är konsonantförlängningen särskilt stark i övre Dalarna och Uppland (mest i västra Uppland och i dialekterna norrut – se t. ex. kartan över utbredningen av konsonantförlängningen i ordet *veta* i nordsvenska dialekter – Dahlstedt, 1957). I Norge är konsonantförlängningen tämligen stark i nordöstra Østlandet och i somliga nordnorska dialekter (och vi får inte glömma Trøndelag med uteslutande konsonantförlängning). Kartan av stavelseförlängningstyper i svenska och norska dialekter hos Bergsland (1983, 78) ger en ungefärlig bild av denna företeelse.

Tiden för stavelseförlängning

Stavelseförlängningen i nordiska språk dateras till 1300–1600-talet. Först sker den i Danmark, senare i Sverige och Norge, där stavelseförlängningen i öppen stavelse dateras till 1400–1500-talet (Noreen, 1904, 123; Wessén, 1971, 102–106). Som vi sett ovan, är denna utveckling inte helt genomförd i moderna norska och svenska dialekter. Vokalförlängningen börjar med enstaviga ord med /a/ och sprider sig stegvist till andra positioner och andra ord i överensstämmelse med vokalernas och konsonanternas sonoritetsgrad. Stavelseförlängningen i grupp 1 (vokalförlängning) skedde tidigare än konsonantförlängningen i 2:a och 3:e gruppen. Konsonantförlängningen interpreteras ofta som tecken på en senare stavelseförlängning (Söderström, 1972, 89).

Första exemplet på konsonantförlängning finner man i norska handskrifter från 1300-talet (*konno*, *gera*, *saccar* i fornnorska, jfr. *kona*, *gera*, *sakar* i fornisl. – Seip, 1971, 171). Ingen av dessa former är den enda möjliga formen för motsvarande ord. Formerna

med konsonantförlängningen förekommer vid sidan av formerna *kono*, *gera* och *sacar*. Det betyder, att i detta fall kan man anta antingen den fakultativa växlingen med lång konsonant som en av varianterna (antingen CVCV/CVC:V (/kono/ - /kon:o/) eller CV:CV/CVC:V (/ko:no/ - /kon:o/)). Inte en enda av dessa former är karakteristisk för de moderna norska språknormerna, men formerna *konno*, *saccar* och *gera* motsvarar de moderna formerna med konsonantförlängningen i Trøndelag.

I 2:a området (Trøndelag) och i några dialekter i 3:e gruppen (t. ex. i nordvästra Uppland) skedde konsonantförlängningen först i slutet av 1800-talet, i början av 1900-talet (Kolsrud, 1944, 20; 1974, 19; Lindroth, 1911-12, 134). Tidigare måste den fakultativa växlingen CVCV/CV:CV (se ovan) ha funnits även här.

Stavelseförlängningen i nordiska språk sker genom generaliseringen av en av två möjliga utvecklingstyper. I ett område har vokalförlängningen generaliserats (syd- och västnordisk areal), i ett annat område (Trøndelag) har konsonantförlängningen segrat. Mellan dessa två områden ligger området där båda utvecklingstyperna är möjliga och de fonetiska förutsättningarna för utvecklingens riktning klarast framträder (jfr. sv. *leva*, *vecka*). Utvecklingen med dessa tre möjligheter kunde se helt naturlig ut, om vi kunde hitta en typologiskt liknande utveckling i andra germanska språk eller i andra språk med stavelseförlängning. Men om vi betraktar motsvarande utveckling i andra språk hittar vi typologiska paralleller bara till två möjligheter: antingen vokalförlängningen eller både vokal- och mycket mera sällan konsonantförlängningen i överensstämmelse med VC's fonetiska egenskaper (se ovan). Vokalförlängningen i ursprungliga tvåstaviga kortstavingar kan vid det kvantitativt framhäande av rotmorfemet (när alla rotmorfer har blivit lika långa) betraktas som en naturlig fonologisk utveckling framför allt på grund av öppen stavelse i dem (CV-CV). Sådana öppna stavelser bevaras i arkaiska högtyska och nordiska dialekter och var kännetecknande – som metriken visar – för alla forngermanska språk (Kusmenko, 1995). Konsonantförlängningen förekommer i västgermanska språk först och främst i den ställning där den andra stavelsen är bildad av konsonanten (i ord av typen CVC + *l*, *r*, *n* som i *himmel*). Generaliseringen av konsonantförlängningen är obekant inte bara i andra germanska språk utan också i alla andra indoeuropeiska språk med stavelseförlängningen. Och även om konsonantförlängningen är möjlig, uppnår den aldrig samma spridning som i svenska och norska dialekter i 3:e gruppen och i svenska och norska språknormer. För att övertyga sig om detta, kan man jämföra den svenska språknormen, som jämförd med Trøndelag eller även med västra Uppland har en moderat konsonantförlängning, med utvecklingen i isländskan, danskan och västgermanska språk (sv. *vecka* med konsonantförlängningen vs. isl. *vika*; dän *uge*; engl. *week*; ty. *Woche* med vokalförlängningen).

Det syns att den egendomliga utvecklingen i nordöstnordiska dialekter inte kan bero bara på en tillfällig generalisering av en av två möjliga utvecklingsvägar utan måste ha särskilda grunder. För att förstå vilka faktorer som kunde bidra till en sådan egendomlig utveckling måste vi titta på språk som varit i kontakt med motsvarande svenska och norska dialekter.

Konsonantkvantitet och stadiesväxling i samiskan

I alla samiska dialekter utom sydsamiskan finns en kvantitativ och kvalitativ konsonantaltermation inom rotmorfem, den så kallade stadiesväxlingen. I nord- och östsamiska dialekter finns tre olika konsonantkvantiteter, som t. ex. i nordsam. *basam* 'jag steker' (kort konsonant) – *massam* – 'jag förlorar' (lång konsonant) – *mas'sam* part. II av *massat* 'förlora' (lång tvåtoppig geminata), (Bergsland, 1983, 73). Trubetzkoy betraktar en sådan situation som fonologisk kombination av geminerings- och intensitetskorrelationer men den fonologiska intensiteten realiseras som långa i samiskan (Trubetzkoy, 1958, 159). Fast i varje substantiv, adjektiv och verb växlar korta och långa konsonanter samt långa geminator i olika grammatiska former. Jfr. t. ex. stadiesväxlingen kort konsonant – lång konsonant: *namma* nom. sg. 'namn' – *nama* gen./ack. sg. – *namat* nom. pl.; *borrat* – inf. 'äta' – *boran* pres. 1. sg.; *čohkka* 'topp, fjäll' nom. sg. – *čohkat* nom. pl.; *dahppat* 'att stänga' – *dahpan* 'jag stänger'; *dáhtut* 'att vilja, att önska' – *dáhtun* 'jag vill, önskar'; *vivva* nom. sg. 'svärson' – *viva* gen./ack. sg. eller stadiesväxlingen: kort konsonant – lång geminata som i *fáalis* nom. sg. 'valfisk' – *fál'lá* gen./ack. sg.; *stuoris* nom. sg. 'stor' – *stuor'rá* gen./ack. sg.

I nordsamiskan är alla kombinationer av vokalisk och konsonantisk kvantitet möjliga, bl. a. kombinationen kort vokal + kort konsonant (som i *basam*). I sydsamiskan har alla ursprungliga kortstaviga ord blivit långstaviga. Lagercrantz, som gjort de första instrumentalfonetiska undersökningarna av sydsamisk kvantitet, skriver: "Jedes betonte Wort muß einen langen Laut als Träger der Quantitätsstruktur enthalten. Dieser ist entweder der Stammvokal oder der Stammkonsonant. Beide können niemals gleichzeitig kurz oder gleichzeitig lang sein" (Lagercrantz, 1923, 147). Enligt lagen om kontrasterande kvantitetskorrelation är vokalisk och konsonantisk kvantitet ömsesidigt avhängig (Lagercrantz, 1923). Det betyder att stavelsestrukturen i sydsamiskan är isochron och liknar stavelsestrukturen i svenska, norska och isländska. Men sydsamiskan har inte två typer av VC-kombinationer med ömsesidig avhängighet av vokalisk och konsonantisk kvantitet som i nordiska språk (V:C – VC:) utan tre (Lagercrantz, 1927, 24-25). Lagercrantz beskriver dessa isochroniska typer som typ I (kort vokal + lång konsonant), typ II (halvlång vokal + lång konsonant) och typ III (lång vokal + halvlång konsonant; Lagercrantz, 1923, 148-152). Konsonanten efter en halvlång vokal är fonetiskt betydligt längre än efter en kort vokal (Lagercrantz, 1923, 148-152). Det betyder, att första stavelsens VC i sydsamiskan har en konstant kvantitet. Den kvantitativa relationen mellan vokal och konsonant är 1 + 3 (som i *garres* 'hård'), 2 + 2 (som i *gaarrie* 'gren') och 3 + 1 (som i *gaarou* 'vedspån'). Konsonantisk och vokalisk kvantitet är därmed ömsesidigt avhängig: ju längre konsonanten är desto kortare är vokalen.

Samma förhållande är kännetecknande för några östsamiska dialekter, som till skillnad från sydsamiskan bevarar stadiesväxlingen, jfr. t. ex. Skolt-samiskan i Notozero och Kola-samiskan i Babino (Senkevič-Gudkova, 1966, 368-369; Zajkov, 1987, 44). I nordsamiskan finns en sådan ömsesidig avhängighet bara som en tendens (Bartens, 1989, 39-40; Nickel, 1990, 13-14), men denna tendens uppnår här aldrig samma absoluta giltighet som i syd- och östsamiskan.

Sydsamiskan skiljer sig från alla andra samiska dialekter genom frånvaron av stadväxlingar. Här bevaras rotmorfemets prosodiska form genom hela paradigmet (jfr. t. ex. nordsam. *borrat* 'äta' – *boran* 'jag äter'; *dolla* nom. sg. 'eld' – *dolat* nom. pl. och sydsam. *bårredh* – *bårreb*; *dälle* – *dállh*). Stavelseförlängningen i sydsamiskan sker i regel genom konsonantförlängningen (Korhonen, 1981), d. v. s. vid stadväxlingen CVCV/CVC:V generaliseras i regel CVC:V-formen.

Kontrasterande kvantitet i sydsamiskan kan ge anledning till flera fonologiska interpretationer. Liksom kontrasterande kvantitet i nordiska språk, som fonologiskt interpreteras antingen som relevant vokalkvantitet eller som relevant konsonantkvantitet eller som opposition av två stavelsestrukturer (se litteratur hos Kuz'menko, 1991, 35–37). Sydsamisk kvantitet betraktas vanligen som relevant både för vokaler och konsonanter (jfr. Hasselbrink, 1981, 27; Bergsland, 1994, 16). Skillnaden mellan *gaarrie* – *gaarou* – *garres* kan interpreteras som skillnaden mellan kort vokal och lång vokal (*gaarrie* – *garres*) och mellan kort konsonant och lång konsonant (*gaarou* – *gaarrie*). Men skillnaden i vokalkvantiteten (*garres* – *gaarrie*) åtföljes av skillnaden i stavelsestrukturen: efter en lång vokal är stavelsen alltid öppen, efter en kort vokal slutet (Hasselbrink, 1981, 27–28; Bergsland, 1994, 19). Det betyder att det inte finns någon kvantitativ vokalopposition i samma stavelsestruktur i sydsamiskan. Lång vokal är här möjlig bara i öppen stavelse, kort vokal i slutet stavelse – en situation som påminner om tillslutningskorrelation i germanska språk. Däremot är två andra interpretationer teoretiskt möjliga. Relevansen av konsonantkvantitet kan bevisas genom oppositionen C vs. C: i samma stavelsestruktur (*gaa-rie* vs. *gaa-rou*). Relevans av konsonantkvantiteten betyder att det finns både en tillslutningskorrelation (*gar-res* med fast tillslutning vs. *gaa-rie*, *gaa-rou* med lös tillslutning) och en gemineringskorrelation (*gaarrie* vs. *gaarou*). Om Lagercrantz har rätt och sydsamisk kvantitet är isochronisk, kan man inte interpretera den som fonologisk opposition mellan korta och långa vokaler och mellan korta och långa konsonanter utan, – i överensstämmelse med prosodisk interpretation av nordisk kvantitet – som opposition av tre isochroniska VC-strukturer: (1:3) VCCC (*garres*) – (2:2) VVCC (*gaarrie*) – (3:1) VVVC (*gaarou*). Ungefär på samma sätt betraktade Bergsland sydsamisk prosodik tidigare, då han skrev om "tre huvudtyper av kvantitetsfördelningen i centrum a:x – àxx – ax:x" (Bergsland, 1946, 13).

Frågan om vad som är relevant och vad som är redundant i sydsamiskan är viktig, men i en kontaktsituation kan inte bara relevanta utan också irrelevanta drag vara viktiga, därför att det som är relevant i ett språk kan vid språkkontakt interpreteras som irrelevant i ett annat språk och tvärtom.

Stadväxlingen fonologiserades i ursamiskan i det första millenniets mitt (Wiklund, 1896, 81; Korhonen, 1988, 274). Den kontrasterande kvantitetskorrelationen enligt Lagercrantz är lika gammal som stadväxlingen (Lagercrantz, 1925, 25). Trots att åsikten finns att frånvaron av stadväxlingen i sydsamiskan är en arkaism (se litteratur hos Strade, 1997, 179), baseras denna åsikt bara därpå, att sydsamiskan har bevarat många andra arkaiska drag (särskilt i morfologi och syntax). Sydsamiskans fonologiska struktur har emellertid flera novationer: kvalitativa förändringar av vokaler och konsonanter och särskilt nya prosodiska utvecklingar: metafofi, förlängning av den korta stavelsen, reducering av den obetonade stavelsen. Itkonen skriver, att sydsamiska

dialekter "lautlich recht degeneriert sind" (Itkonen, 1977, 13). Dessutom finns i sydsamiskan ordformer, som bevarar spår av stadväxlingar, jfr. *båssôt* 'blåsa med munnen' – *båwsôt* 'ligga stilla och blåsa, flämta' (Hasselbrink, 1944, 177; 199). Allt detta visar, att den traditionella uppfattningen, att sydsamiskan hade stadväxlingen, som sedan "degenererade" (Wiklund, 1896, 81; Hasselbrink, 1944, 177; Itkonen, 1977, 13; Korhonen, 1981), är knappast föräldrad.

Östsamiska dialekter med kontrasterande kvantitetskorrelation och stadväxling visar att sydsamisk isochroni kan vara äldre än förlust av stadväxlingen. Förlusten av stadväxlingen i sydsamiskan skedde senast på 1600-talet (Bergsland, 1967, 47). Stavelseförlängningen i sydsamiskan dateras till tiden före 1500-talet (Bergsland, 1983, 85).

Förhållandet mellan samisk och nordisk stavelseförlängning

Stavelseförlängningen av CVCV i sydsamiskan betraktas ofta som ett direkt lån från nordiska språk (Ravila, 1960, 303; Schlachter, 1991, 117) eller som en följd av samma tendens: förstärkning av betoningen på den första stavelsen (Bergsland, 1983; 1992). Bergsland har visat oavhängighet av sydsamisk stavelseförlängning av stavelseförlängningen i nordiska språk (Bergsland, 1967, 47; 1983, 85; 1992, 8). Stavelseförlängningen i sydsamiskan skedde tidigare än stavelseförlängningen i angränsande nordiska dialekter, som antingen bevarar kortstavigheten tills i dag eller undergick stavelseförlängningen först på 1800–1900-talet (som t. ex. Trøndelag eller Uppland). Särskilt intressant är, att den ursprungliga skandinaviska kortstavigheten är bevarad bäst just i sydsamisk-skandinaviskt kontaktområde (Bergsland, 1983, 79).

Om vi jämför tiden och formen av sydsamisk stavelseförlängning och nordsamisk stadväxling med tiden och formen av konsonantförlängningen i svenska och norska dialekter, kan tanken att utvecklingens riktning inte var nordiska > samiska utan samiska > nordiska inte synas vara oväntad. Än i dag kan man läsa i en rad publikationer, att möjligheten av samiskt inflytande på nordiska språk uteslutes på grund av sociokulturell överlägsenhet av skandinaver (jfr. t. ex. Jahr, 1997). Men just denna överlägsenhet har fört till språkväxeln samiska > nordiska och till uppkomsten av nordiska dialekter med samisk interferens. Några exempel på samisk interferens har upptäckts i de nordligaste nordiska dialekterna (Christiansen, 1967, 23; Wallström, 1943, 24; Dahlstedt, 1950, 1; Bull, 1992), men inga spår av den har hittats sydligare än sydgränsen för nordsamiskan. Fåtalighet av moderna sydsamer (deras antal överstiger i dag inte 2000) kunde betraktas som grunden för frånvaron av sydsamisk interferens i sydsamisk-nordiskt kontaktområde. Men just deras ringa antal betyder att de undergått skandinavisering i mycket högre grad än nordsamerna, som tills i dag bevarar sitt levnadssätt, sin kultur och sitt språk mycket bättre.

Konsonantförlängningen i Trøndelag och övervägande konsonantförlängningen i andra norska och svenska dialekter kan vara förbunden med språkväxeln sydsamiska > nordiska (eller i gammal terminologi med sydsamiskt substrat). Utbredningsområdena för nordisk konsonantförlängning (Trøndelag i Norge och västra Uppland i Sverige) ligger sydligare än den nuvarande gränsen för sydsamer. Men de sista historiska och språkhistoriska undersökningarna visar att gränsen för sydsamer på vikingatiden och på

medeltiden låg mycket längre söderut än den ligger i dag (se kartan hos Zachrisson, 1997, fig. 139; Sammallahti, 1990, 441; Larsson, 1992, 99–100). Trøndelag var på den tiden ett område med en livlig nordisk-samisk kontakt (jfr. samiska ortnamn i Namdal – Bergsland, 1967, 40; se också Nesheim, 1967, 104–105, fig. 2; 5; 8–15; Hallan, 1976). Den sydsamisk-nordiska språkkontakten skedde både före stavelseförlängningen och efter stavelseförlängningen i sydsamiskan. Före stavelseförlängningen hade sydsamiskan samma segmentalprosodik som nordsamiskan i dag, d. v. s. bevarad kortstavighet (som t. ex. i nordsam. *manat*) och opposition mellan lång konsonant och lång geminata (som i *duw'va* 'duva' – *duwva* gen. ack.). I arkaiska nordiska dialekter med bevarad kortstavighet finns tre typer av VC (CV-CV som i /tålä/ 'tala', CVC-CV som i /hålle/ 'hålla' och CV:-CV som i /må:lä/ 'måla'). I detta fall kunde den ursprungliga nordiska kortstaviga typen CVCV (som i *tålä*) identifieras med samisk CVCV (*mana*), långstavigt *hålla* med samisk CVCCV (*manne*) och *måla* med samisk CV:CV *maana*.

I nordiska dialekter av nordsamer och sydsamer (före stavelseförlängningen) måste varje ursprungligt kortstavigt ord ha en långstavig variant. Hur nordiska CVCV-former kunde se ut i nordiska dialekter på samiskt substrat kan man se när man betraktar ursprungliga kortstaviga nordiska CVCV-lånord i samiska dialekter. Samma mönster har ursprungliga nordiska kortstaviga enstaviga ord, som i överensstämmelse med samisk segmental prosodik har blivit tvåstaviga (jft. sv. *väv* > sam. *vævva*).

De ursprungliga kortstaviga nordiska lånorden uppträder i nord- och östsamiska dialekter framför allt med växlingen CVCV – CVC:V (material från Qvigstad, 1898), som t. ex. i nominativ och genitiv/akusativ-former: *vihkka* – *vihka* 'sjömil, landmil' (< vika); *svilli* – *svili*, *svilli* eller *svelle* – *svele* 'svåger' (< svili); *smiðda* – *smiða*; *smidda* – *smida*, *smedda* – *smeda* (< smiðr); *fills* – *fila*, *fills* – *fills*, *fula* (< fyl, foli); *sleðda* – *sleða*, *sledda*, *slidda* – *sleða*, *slida* (< sleði); *konno* – *kono* (< kona); *skihppa*, *ski:hpa* – *skihpa*, *ski:hpa* – *skihppi* – *skihpi* 'skepp' (< skip). I somliga fall har både nominativ och gen./ack. konsonantförlängningen även i dialekter med stadieväxling, jfr. nom. sg. *vahkko* – gen. *vahkko* (< vika), *vihtta* gen./ack. *vihtta* (< viti) eller fakultativa genitivformer ovan (*svilli/svili*; *fills/fula*).

Stadieväxlingen CVC:V – CV:CV förekommer också, framför allt i lånord med /a:/, jfr. t. ex. *ladda* – *la:da* (< hlaða); *garre* – *ga:re* (< kar); *hahkka* – *ha:hka* (< hake); *harre* – *ha:re* (< hare); *skadða* – *ska:ða* (< skaði); *fa:les* – *falla*, *fa:lla*, men *vällis* med kort vokal – *valla* (< hvalr). I somliga fall finns fakultativ växling i samma grammatisk form som t. ex. i *vævva*, *væ:va* – *væ:va* (< vefr). Vi ser att i nord- och östsamiskan bevaras kortstavigheten (CVCV) i orden med /a/ mycket sällan, men en av växlingsformerna är alltid CVC:V. Lånorden med högre vokaler har i samiskan stadieväxling CVCV – CVC:V (*smidda* – *smida*). Bara orden med högre vokaler kan ha uteslutande CVC:V form (*vahkko* < *vika*) eller fakultativa varianter CVC:C/CVCV (t. ex. *svilli/svili*).

Man kunde anta, att formerna med konsonantförlängning kunde ha lånats från nordiska dialekter efter nordisk konsonantförlängning. Men två saker talar mot denna förmodan: för det första bevaras kortstavigheten bäst just i de nordiska dialekterna som befinner sig i kontakt med samiskan, för det andra är stavelseförlängningen i nordiska dialekter med konsonantförlängningen inte äldre än 100 år gammal, medan de flesta nordiska lånorden i samiskan är mycket äldre.

Vi ser, att varje ursprungligt nordiskt lånord hade en form med konsonantförlängning i samiskan och det betyder att formerna med konsonantförlängning kunde vara kännetecknande för nordiska dialekter av skandinaviserade samer. Denna situation återspeglas i fakultativa växlingar CVCV/CVC:V i Senja i Nordnorge, en ö som i början av 1900-talet hade en blandad norsk-samisk befolkning (Iversen, 1913), jfr. *leve/levve*, *bete/bette*, *bore/borre* (Iversen, 1913, 26). Dessa fakultativa former motsvarar helt den nordsamiska stadieväxlingen.

Före stavelseförlängningen i sydsamiskan var detta fenomen karakteristiskt även för sydsamiskan. Efter sydsamisk stavelseförlängning, som skedde före 1500-talet, har typen CVCV försvunnit och ersatts av de isochroniska typerna CVC:V, CV(:)C(:)V eller CV:CV (jfr. nordsam. *bassit* – *basan*; sydsam. *bissedh* 'steka' – *b'assaam* 'jag steker'; nordsam. *borrat* 'äta' – *boran* 'jag äter'; sydsam. *bårredh* – *bårreb*; nordsam. *dolla* nom. sg. 'eld' – *dolat* nom. pl.; sydsam. *dälle* – *dállh*; nordsam. *mánna* 'barn' nom. sg. – *mánat* nom. pl. – sydsam. *maanaa* – *maanaah*). Korhonen skriver, att stavelseförlängningen i sydsamiska kännetecknas av konsonantförlängningen (Korhonen, 1981). Och det visar också konsonantförlängningen i nordiska lånord.

I sydsamiskan (material från Hasselbrink, 1981) har de flesta ursprungliga nordiska kortstaviga lånorden med högre vokaler konsonantförlängningen (jfr. *lidde*, *lidda*, *lerre* 'dörr i staket' (< hlið); *svilli*, *svilli* (< svili); *væhtta* 'signalstång' (< viti); *slarra*, *slædda* (< sleði); *fl'uvve* (< fluga); *lættuo*, *lættaa*, *lættaa* 'lott' (< lot); *füll'e* (< fyl, foli); *vitt'e* 'vett' (< vit); *sk'ippe*, *sik'ippe*, synon. *sjiéppe* 'skepp' (< skip); *vækkes*, *vækkuo*, *vækkaa*, *vækkaa*, *vækkaa* 'vecka' (< vika); *v'ættaa* 'signalstång' (< viti); *sm'irre*, *sjm'irre*, *sjm'idde* (< smiðr), *smirr'edh* (< smiða). Men i ursprungliga CVCV-, CVC-ord med /a/ har sydsamiskan ofta en lång vokal. Det gäller framför allt ursprungliga nordiska enstaviga ord, jfr. *faalaa*, *kvaale* (< hvalr); *glaase*, *klaasi* (< glas); *haales* attr. *haale* – 'glatt' (< hal); *saage* (< sak). I ursprungliga CVCV-ord med /a/ är både CV: och CVC:V-former möjliga (jfr. *skaaraa*, *skaadaa*, *sikaaraa* (< skada), *saagaa* (< saga); *snaarraa*, *snaarruo*, *sjaarrae* (< snara); *skaamaa*, *skaamou*, *skamme*, *sikamme* (< skam). Det beror på en tidig (1200-talet) stavelseförlängning i enstaviga ord med /a/ även i de nordiska dialekter, som bevarar kortstavigheten i tvåstaviga ord tills idag (Kuz'menko, 1991, 182).

Det faktum, att nästan varje CVCV-ord i nordsamiska och i sydsamiska före stavelseförlängningen hade en stadieväxlingsvariant med lång konsonant å ena sidan och att konsonantförlängningen i sydsamiskan har varit huvudmodellen för stavelseförlängningen å andra sidan, har varit avgörande för konsonantförlängningen i norska och svenska dialekter i kontaktområdet. Vi kan anta att i nordiska dialekter av skandinaviserade sami fanns två varianter av de ursprungliga CVCV-orden (CVCV och CVC:V). Detta tillstånd var kännetecknande för dialekterna i Trøndelag och i Uppland upp till 1800-talet, då CVCV-former upplöstes av CVC:V-former. Från kärnområdet av sydsamisk-nordisk språkkontakt (Trøndelag i Norge och västra Uppland i Sverige), d. v. s. från dialekter av skandinaviserade samer har konsonantförlängningen utbredd sig till genuina nordiska dialekter. Men denna utveckling har skett framför allt i särskilt lämpliga fonetiska positioner, d. v. s. i ord med mindre sonora vokaler och konsonanter (*vecka*).

Konsonantförlängningen i östnordiska dialekter är inte det enda drag av sydsamiskt substrat i nordiska dialekter. Gränsen för denna isoglossa sammanfaller eller går mycket nära gränsen för tilljämning, jfr. fullständig tilljämning (nyno. *utjamning*) i Trøndelag

(*vakka* < *viha*, *vukku* < *viku*, *våttå* < *vita*), som kan betraktas som ett samiskt interferensfenomen (Kuz'menko, 1983). Dessutom sker konsonantförlängningen i området för nordöstnordisk vokalbalans, som också kan förklaras som resultat av samisk interferens (Kuz'menko; Rießler, 2000). Om möjliga spår av samisk-skandinavisk språkkontakt i nordskandinavisk morfosyntax se artikeln av Michael Rießler (2000) i detta band.

Litteratur

- Areskoug, H., 1957: *Studier över sydöstskånska dialektområdet*. Lund.
- Bartens, H. H., 1989: *Lehrbuch der saamischen (lappischen) Sprache*. Hamburg: Busch.
- Bergsland, K., 1946: *Røros lappisk grammatikk*. (Institutt for Sammenlignende Kulturforskning. Ser. B: 43.). Oslo.
- Bergsland, K., 1967: "Lapp dialectal groups and problems of history". *Lapps and Norsemen in Olden Times*. (Institutt for Sammenlignende Kulturforskning. Ser. A: 26.). Oslo: Universitetsforlaget. 32–53.
- Bergsland, K., 1983: "Southern Lapp and Scandinavian quantity patterns". *Symposium Saeculare Societatis Fenno-Ugricae*. (Mémoires de la Société Finno-ougrienne. Bd. 185.). Helsinki. 73–87.
- Bergsland, K., 1994: *Sydsamisk grammatik*. Oslo.
- Bergsland, K., 1992: "Language contacts between Southern Sami and Scandinavian". I: *Language Contact. Theoretical and Empirical Studies*. Ernst Håkon Jahr (utg.). Berlin: Mouton de Gruyter. 5–15.
- Bull, T., 1992: "A contact feature in the phonology of a northern Norwegian dialect". I: *Language Contact. Theoretical and Empirical Studies*. Ernst Håkon Jahr (utg.). Berlin: Mouton de Gruyter. 17–36.
- Christiansen, H., 1967: "Folkeekspansjonen fra Sørvest-Norge til Nord-Norge i prehistorisk tid". *Norsk tidsskrift for sprogvidenskap*. Bd. 21. 15–83.
- Dahlstedt, K.-H., 1950–1962: *Det svenska Vilhelminamålet*. Bd. I–II. Uppsala; Köpenhamn.
- Dalene, H., 1953: *Lydverket i Solumsmålet*. Oslo.
- Hallan, N., 1976: "Annermannen i norsk og sørsamisk". *Arkiv för nordisk filologi*. Bd. 91. 192–201.
- Hasselbrink, G., 1944: *Vilhelminalapskans ljudlära med särskild hänsyn till de första stavelsens vokaler*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Hasselbrink, G., 1981: *Südlappisches Wörterbuch*. Bd. 1–3.
- Hesselman, B., 1901: "Skiss över nysvensk kvantitetsutveckling". I: *Språk och stil*. Bd. 1. 10–25.
- Hoff, I., 1949: *Numedalsmålet*. Oslo.
- Isaacsson, A., 1923: *Om södra Fjärrhundralands folkmål*. Stockholm.
- Itkonen, E., 1977: "Betrachtungen zum lappischen Stufenwechsel". I: *Journal de la société finno-ougrienne*. Bd. 75. 13–30.
- Iversen, R., 1913: *Senjemålet. Lydverket i hoveddrag*. Kristiania.
- Jahr, E. H., 1997: "Norway". I: *Kontaktlinguistik*. Hans Goebel et al. (utg.). (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Bd. 12/2.). Berlin: de Gruyter. 937–948.

- Kolsrud, S., 1944: *Utsyn över målet i Øysterdalane og Solørbygdene*. Bergen.
- Kolsrud, S., 1974: *Nynorsken i sine målføre*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Korhonen, M., 1981: *Johdatus lapin kielen historiaan*. Helsinki.
- Kusmenko, J., 1995: "Mittelgermanische Quantitätsverschiebung im Lichte der Daten der modernen germanischen Dialekte". I: *Quantitätsproblematik und Metrik. Greifswalder Symposium zur germanischen Grammatik*. Hans Fix (utg.). (Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik. Bd. 42.). Amsterdam. 73–102.
- Kuz'menko, J. K., 1983: "Istoki skandinavskoj metafonii (o saamskom vlijanii na skandinavskie dialekty)". *Areal'nye issledovanie v ezikoznanii i tipologii*. N. K. Tolstoj (utg.). Leningrad. 44–50.
- Kuz'menko, J. K., 1991: *Fonologičeskaja evolucija germanskih jazykov*. Leningrad.
- Kusmenko, J.; Rießler, M., 2000: "Traces of Sámi-Scandinavian Language Contact in Scandinavian Dialects". I: *Languages in Contact*. Gilbers et al. (utg.). Amsterdam [i tryck].
- Lagercrantz, E., 1923: *Sprachlehre des Südlappischen nach der Mundart von Wefsen*. Bulletin 1. Kristiania: Kristiania Etnografiske Museum.
- Lagercrantz, E., 1927: *Strukturtypen und Gestaltwechsel im Lappischen*. (Mémoires de la Société Finno-ougrienne. Bd. 57.). Helsinki.
- Larsen, A. B., 1894: *Lydlæren i den solørske dialekt især i dens forhold til oldsproget*. Kristiania.
- Larsen, A. B., 1908: "Selbygmålets lydlære". *Norvegia*. Bd. 2. Kristiania. 8–22; 83–98; 155–189; 235–247.
- Larsson, L.-G., 1992: "Gemeindelappen und Schweden". I: *Finnisch-Ugrische Sprachen zwischen dem germanischen und dem slavischen Sprachraum*. Honti et al. (utg.). Amsterdam; Atlanta. 97–110.
- Lindroth, H., 1911–1912: *J. Th. Bureus, den svenska grammatikens fader*. Lund.
- Nesheim, A., 1967: "Eastern and western elements in Lapp culture". I: *Lapps and Norsemen in Olden Times*. (Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning. Ser. A: 26.). Oslo: Universitetsforlaget. 104–167.
- Nickel, K. P., 1990: *Samisk grammatikk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Noreen, A., 1904: *Altschwedische Grammatik mit Einschluß des Altgutnischen*. Halle.
- Qvigstad, J. K., 1893: *Nordische Lehnwörter im Lappischen*. (Videnskaps-Selskabs Forhandlingar. 1893/1.). Christiania.
- Ravila, P., 1960: "Probleme des Stufenwechsels im Lappischen". *Finno-ugrische Forschungen*. Bd. 33. 285–325.
- Reitan, J., 1922: *Nytrøndsk ordforkorting og betoning*. Kristiania.
- Rießler, M., 2000: "Den suffigerade adjektivartikeln och andra "egendomligheter" i nordskandinavisk morfosyntax". [I detta band].
- Sammallahti, P., 1990: "The Sámi Language: Past and Present". I: *Arctic Languages*. Dirmid R. F. Collins (utg.). Paris. 437–458.
- Schlachter, W., 1991: *Stufenwechselstörungen im Malälappischen*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Bd. 33.). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Seip, D. A.; Saltveit, L., 1971: *Norwegische Sprachgeschichte*. (Grundriß der germanischen Philologie. Bd. 19.). Berlin: de Gruyter.

- Senkevič-Gudkova, B. B., 1966: "Zakon kontrastnoi korrelijacii količestva i ego vlijanie na sistemu fonem notozerskogo dialekta saamskogo jazyka". I: *Issledovanija po fonologii*. S. K. Šaumjan (utg.). Moskva. 368–375.
- Sjödäl, N., 1922: *Gammal kort stavelse i Västerdalmålen*. Stockholm.
- Strade, N., 1997: "Det sydsamiske sprog". I: *Möten i gränsland: samer och germaner i Mellanskandinavien*. I. Zachrisson (utg.). (Monographs/Statens historiska museum. Bd. 4.) Stockholm. 175–185.
- Söderström, S., 1972: *Om kvantitetsutvecklingen i norrländska folkmål. Gammal kort stavelse i Kalix- och Pitemålen i Nordmalings och Ragunda socknar*. (Studier till en svensk dialektgeografisk atlas. Bd. 5.). Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Trubetzkoy, N. S., (1958): *Grundzüge der Phonologie*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Wallström, S., 1943: *Studier i Övre Norrlands språkgeografi med utgångspunkt från Arjeplogsmålet*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Wessén, E., 1971: *Schwedische Sprachgeschichte*. (Grundriß der germanischen Philologie. Bd. 18.). Berlin: de Gruyter.
- Wiklund, K. B., 1896: *Entwurf einer urlappischen Lautlehre 1*. (Mémoires de la Société Finno-ougrienne. Bd. 1.). Helsinki.
- Zachrisson, I., 1997: *Möten i gränsland: samer och germaner i Mellanskandinavien*. (Monographs/Statens historiska museum. Bd. 4.). Stockholm.
- Zajkov, P. M., 1987: *Babinskij dialekt saamskogo jazyka*. Petrozavodsk: Karelija.
- Åström, P., 1888: *Språkhistoriska studier över Degerforsmålets ljudlära*. Stockholm.

Bisher sind in dieser Reihe erschienen:

- Heft 0: *Jahresbericht 1993*. 50 S. (1994)
- Heft 1: *Vorlesungsverzeichnis Sommersemester 1995. Jahresbericht 1994*. 58 S. (1995)
- Heft 2: Claudia Beindorf, Izabela Dahl, Stephan Michael Schröder: *Kulturwissenschaft und Landeskunde. Kommentierte Auswahlbibliographien*. 81 S. (1995)
- Heft 3: Stephan Michael Schröder: *Das skandinavistische Internet*. 39 S. (1995)
- Heft 4: *Vorlesungsverzeichnis Wintersemester 1995/96. Biographien und Bibliographien der Mitarbeiterinnen und Mitarbeiter*. 66 S. (1995)
- Heft 5: *Vorlesungsverzeichnis Sommersemester 1996. Jahresbericht 1995*. 62 S. (1996)
- Heft 6: *Vorlesungsverzeichnis Wintersemester 1996/97*. 52 S. (1996)
- Heft 7: Jurij Kusmenko/Sven Lange (Hrsg.): *Nordisk språkhistoria*. 100 S. (1996) [vergriffen]
- Heft 8: *Vorlesungsverzeichnis Sommersemester 1997. Jahresbericht 1996*. 72 S. (1997)
- Heft 9: Andreas Vollmer/Soffia Gunnarsdóttir (Hrsg.): *die lyrische grammatik. experimentelle poesie deutsch-isländisch/isländisch-deutsch*. V+91 S. (1997)
- Heft 10: *Vorlesungsverzeichnis Wintersemester 1997/1998*. 48 S. (1997)
- Heft 11: *Vorlesungsverzeichnis Sommersemester 1998. Jahresbericht 1997*. 83 S. (1998)
- Heft 12: Erdmuthe Gelbrich: *Arbeit mit Literatur und Bibliographien*. 38 S. (1998) [vergriffen]
- Heft 13: *Vorlesungsverzeichnis Wintersemester 1998/99*. 54 S. (1998)
- Heft 14: Jurij Kusmenko/Sven Lange (Hrsg.): *Historisk lexikologi. Orddöd*. 84 S. (1998)
- Heft 15: *Vorlesungsverzeichnis Sommersemester 1999. Jahresbericht 1998*. 77 S. (1999)
- Heft 16: *Vorlesungsverzeichnis Wintersemester 1999/2000*. 53 S. (1999)
- Heft 17: Jurij Kusmenko/Sven Lange (Hrsg.): *Nordiska språk – synkront och diakront*. 114 S. (1999) [vergriffen]
- Heft 18: *Vorlesungsverzeichnis Sommersemester 2000. Jahresbericht 1999*. 90 S. (2000)
- Heft 19: *Vorlesungsverzeichnis Wintersemester 2000/2001*. 63 S. (2000)
- Heft 20: Jurij Kusmenko/Sven Lange (Hrsg.): *Kors och tvärs i nordistiken*. 133 S. (2000)

NORDEUROPA-INSTITUT

Humboldt-Universität zu Berlin

Kleine Schriften des Nordeuropa-Instituts 20, ISSN 0946-1841
Humboldt-Universität zu Berlin, Philosophische Fakultät II,
Nordeuropa-Institut, Unter den Linden 6, D-10099 Berlin
(Besuchsadresse: Schützenstraße 21)
Tel. +49-[0]30-20196-625 — Fax+49-[0]30-20196-626
e-mail: nordeuropa@rz.hu-berlin.de
<http://www2.rz.hu-berlin.de/index.html/skan/>